

E. Blumfeldt.

Saaremaa kihelkondade ja
Kuressaare linna ajalugu.

Äratrükk koguteosest „Saaremaa“.

Eesti Kirjanduse Selts
Tartu 1934.

A-43494

E. Blumfeldt.

Saaremaa kihelkondade ja Kuressaare linna ajalugu.

Äratrükk koguteosest „Saaremaa“.

Eesti Kirjanduse Selts
Tartu 1934.

1. Jämaja ja Anseküla.

AJALUGU. Sõrve (saksa keeli *Sworbe*, ka *Schworbe*, vane-
mais allikais: *Schwarffue*, *Schwarff*, *Schworffe*, *Schworff*, *Schworue*,
Sworve jne.) poolsaare kaasaegne kihelkondlik jagunemine Anse-
külaks ja Jämajaks pole ürgne, vaid põlvneb katoliiklikust keskajast
ja on kiriklikku päritolu. Muistse iseseisvusaegse Saaremaa maa-
kondlikus ühiskonnas moodustas Sõrve maa-alaliselt ühtekuuluva hal-
dusliku terviku, mida nähtavasti siiski ei saa pidada muistseks ise-
seisvaks kihelkonnaks — juba ainult selle poolsaarelise ala väiksuse
pärast. Pigemini võiks arvata, et Kihelkonna, milline kihelkond too-
kord nähtavasti haaris tervet saare läänekallast, mahutas endasse ka
kiiluna lõunasuunas merre tungiva Sõrve poolsaare. Sõrve ristiusu-
eelne asustuslik ja kultuuriline keskus asetses, nagu see nähtub arheo-
loogilisest uurimusest, poolsaare lõunapoolses osas — praeguses
Jämaja kihelkonnas.

Sõrve maateaduslikust asendist ida—läänesuunalise merekauban-
duse ühel tähtsamal neelukohal — Liivi lahe suudmel pidi johtuma,

ARHIIVKOGU

et poolsaare rannavetes juba varakult liikus vööraid meresõitjaid. Eriti just tormid ja halvad ilmastikuolud, vähem küll lootused soodsaile kaubanduslikele tehinguile sundisid vööraid laevu sageli pöörduma Sõrve varjulistesse lahesoppidesse ja sadamapaikadesse ning ootama seal soodsate tuulte saabumist. On arvatud, et sedagi lahesoppi, mida kronist Läti Henrik nimetab „Uueks sadamaks“ (*portus novus*), ja kus 1215. a. saarlaste merijõud võitlesid sealt tormivarju otsinud sakslaste laevadega (vt. üldosa lk. 271—2), tuleb otsida Sõrve rannikult. Ühed on püüdnud kõnesolevat sadamat samastada praeguse Sääre sadamaga, mille sügavus varemmail sajandeil oli palju suurem ja millel, nagu see nähtub ühest XVII sajandist pärinevast kirjeldisest, veel Rootsi ajal oli kaks erisuunalist sissekäiku — üks idast, teine läänest. Teised uurijad, lähtudes oletuselt, et praegune Salme jõeke olnud XIII saj. küllalt sügav laevasõiduks ja lahutanud väinana Sõrvet muust Saaremaast, paigutavad „Uue sadama“ nimetatud jõekelega ühenduses olevatesse lahesoppidesse. Kui mõni neist kaasaegseist sadamaist võiks arvesse tulla Läti Henriku „Uue sadamana“, siis vist küll ainult Sääre. Viimane säilitas kogu keskajal, eriti just tormi eest varjupakkuva sadamana oma tähtsuse laevasõidul Liivi lahes, kuna Salme sadamast ei kuuldu midagi.

Välisündmusist on Sõrve keskaegne ajalugu vaene; üldosas kuulsime, et paaril korral laastasid siin leedulased ja ajastu lõpul moskvalased. On küll tõenäone, et nii mõnelgi korral sinne rahvas kannatas maale tunginud meriröövlite rüüsteretkede all, kuid neist pole säilinud peale ebamääraste suuliste traditsioonide mingeid kindlamaid teateid.

Saaremaa jagamisel 1233. a. Riia linna, Riia piiskopi ja Mõõgavendade ordu vahel langes Sõrve, nagu sellest üldosas juba kuulsime, Riia linnale. Ehkki jagamisürrik lausub, et Riia sai oma osa liisu kaudu, kalduksime siiski arvama, et Sõrve kuuluvuse otsustamisel oli kaasa mõjuv see tähtsus, mida nimetatud poolsaar omas Riia kaubandusele. Kuid, nagu me varemalt üldosas kuulsime, kaotas Riia linn oma maavalduse Saaremaal juba XIII saj. ja Sõrve poolsaar läks Saare-Lääne piiskopi valdusse.

Sõrve kiriklik-kihelkondliku jaostuse alged ulatuvad tagasi XIII sajandisse. Asustuslikust seisundist tingituna näikse esimene kristlik kirik olevat ehitatud Jämajasse (varasemais allikais *Gemma*). Viimatinimetatud kihelkonna asutamise ja kiriku ehitamise aja kohta pole siiski midagi lähemat teada. Esmakordselt nimetatakse kirikut alles XV saj. keskel. Peakiriku kõrval asutati Jämajasse vaatamata kihelkonna maa-alaliselt väikesele ulatusele juba keskajal Sääre kabel, millest praegu on säilinud vaevu varemeid meenutav rusuhunnik.

Traditsioonipäraselt ehitatud kabeli keegi Sääre rannikul merehädast pääsenud tänumeelne vööras kaupmees. Samuti ka teine rahvajutt, mille järgi Sääre kabeli ehitajaks olnud üks samanimelist mõisa keskajal vallanud *Korever*'i perekonna liikmeid, viib kabeli ehitamise ühendusse merekaubandusega. Ehitaja taotelnud sellega vastutulekut Sääre sadamast tormikaitset otsivaile meresõitjaille, et viimaseil oleks oma peatumiste puhul Sääres, mis tormi sun-

nil mõnelgi korral kaunis pikaks veninud, võimalik ka oma hingeõndsuse eest hoolitseda. Sääre kabel näikse olevat hävinud juba XVIII sajandi alul, tõenäoselt Põhjasõja sündmuste tagajärjel.

Veel tänapäeval hõredalt asustatud metsad eraldavad Jämaja põhjapoolsest Sõrve kihelkonnast — Ansekülast (vanemais allikais *Anszkull*). Ka Anseküla kihelkond ja kirik on asutatud juba keskajal, täpsamat asutamisaega pole aga siingi teada. Alul näikse Anseküla olevat olnud Kärla abikogudus, kuid juba XVI saj. alguses on siin iseseisev kihelkond ja siinsel kirikul oma hingekarjane.

Vaatamata sellisele suhteliselt tihedale kirikute võrgule ei suutnud katoliiklikud hingekarjased kasvatada siinset talurahvast siiski kuigi teadlikeks kristlasiks. 1519.—22. a. piiskopp Joh. Kyvel'i korraldusel teostatud visitatsiooni protokollest näeme, et talurahvas, isegi mitte viimase juhid — vanemad ja vardiid — ei tunne ristiusu algmõisteid ega õpetusi: usutunnistust, dekalooget, meieisapalvet. Kirikute ainelise seisundi suhtes annavad protokollid hea otsuse, mõlemad kihelkonnakirikud on küllaldaselt varustatud jumalateenistuseks vajalike ja seda kaunistavate kirikuriistadega, nagu karikate, ristikujuude, kellukestega jne. Samuti rikkalikult on neil kirikuil päris maisigi varandusi: Jämaja kirikukassast koguni jätkus raha % % vastu laenutamiseks. Vastandina mõne teise Saaremaa kihelkonna rahvale avaldavad siinsete koguduste liikmed oma tunnustust ja kiitustki kohalikele hingekarjaseile nende töö ja hoole eest jumalasõna kuulutamisel.

Nagu üldosas juba kuulsime, jäi enamik siinseid metsaseid alasid piiskopi enese valdusse; nad moodustasid keskaegse Sõrve ametkonna, mille keskuseks oli juba XIV sajandi lõpust alates mõisana jälgitav Torgu piiskopimõis. Peale vähemate alade Anseküla kihelkonna põhjaosas, nagu Lõmmala vakus, mis allus Kihelkonna piiskopimõisale, haaris Sõrve ametkond mõlemaid poolsaare kihelkondi ja jagunes neljaks vakuseks, millest kaks — *Salme-Anseküla* ja *Kaimri* — asusid Anseküla kihelkonnas ja *Sääre* ning *Torgu* vakus Jämajas. Erakätes olevad talumaa ei moodustanud ainustki suuremat asulat, vaid kuulusid samadesse juba nimetatud vakustesse.

Talurahval lasuvail koormusil pole siin enam põhjust peatuda, sest need on sarnased üldosas antud kirjeldusega, näidates ainult väikesi lokaalseid erinevusi. XVI sajandi alult pärit olevais, eespool juba nimetatud visitatsiooniprotokolles kaebavad talupojad sageli mõisaametnikkude ja eramõisnikkude omavoli ja vägivalla üle. Eriti sagedad on kaebused selle üle, et mõisnikud võtavad talurahvalt ülekohtuselt nii põllu- kui heinamaid, mille tagajärjel talude sissetulekud tunduvalt vähenevad. Samuti kaevatakse selle üle, et mõisnikud kisuvad oma kätte sajandi alul katku laastamisest tühjaks jäänud läänistamata talusid. Palju kurtmisi kuulduv korralduste koormise üle. Sääre kalurid kaebavad veel selle üle, et valitseja sundivat neid kõige paremal kalastusajal mõisa sõnnikuveole, mistõttu neile sundivat suuri kahjusid. Viimase katoliikliku piiskopi Joh. Münchhausen'i ajal, kes oli ühtaegu ka Kuramaa piiskopiks, pandi sõrulastele

uus koormis korratöö alusel: nad pidid andma paate ja mehi mere kaudu ühenduse pidamiseks Kura- ja Saaremaa vahel.

Vabatalupoegi võime keskaegses Sörves jälgida peaaegu igas vakuses. Üldse on teateid säilinud 4 vabatalu kohta, mis enamasti kõik säilitasid oma vabaduse kuni Rootsi aja lõpuni.

Alates lõunast märgime Torgu vakuses „Maz Peteri“ vabatalu, aga juba XVII saj. esimesel poolel kaovad vakuraamatuist märkused selle talu vabaduse kohta; nähtavasti kadus talu vabadus uute valdajate tallu tulles (umbes 1620:ndaail aastail). Paari järgneva talu kohta on säilinud üksikasjalisemaid ja ajaliselt kaugemale tagasi ulatuvaid teateid. 1492. a. laupäeval peale toomapäeva kinnistas piiskopp Joh. Orgas Philippus Hinrikupojale ja Andreas Magnusepojale Kaimri külast 2 adramaad talumaad, mis varemini oli olnud nende isa Hinrik Martepoja valduses. Saajad kohustusid andma iga-aastase tsinsina piiskopile 3 punda teravilja ja talurahva vakusteks 1 punna teravilja ning kandma ka tavalisi kirikhärrale minevaid andameid. See-eest vabastati neid kõigist teisist Saaremaal talurahvalt nõutavaist koormisist ja orjusest, kuid tarbe korral pidid nad oma hobuste ja relvadega ilmuma sõjateenistusse nagu teisedki rootslased. 1529. a. uuendab piiskopp Jürgen seda kinnistust lisandusega, et siitpeale peavad omanikud tegema piiskopimõisale ka tegu — 6 päeva heinateo ja lõikuse ajal. Juba XVI saj. lõpul on nendest 2 adramaast kujunenud 2 iseseisvat talu, mõlemad 1 adramaa suurused; üks neist kannab siit alates kuni XVII saj. keskeni nimetust „Jürgen Bischof“ ja teine „Laur Philip“, viimane talu esineb XVII saj. 40:ndaist aastaist alates „Willuste“ (ka Wilbuste) nime all. „Jürgen Bischof“ näikse olevat viimatinimetatud sajandi esimesel poolel kaotanud vabaduse, vähemalt lakkavad märkused selle kohta vakuraamatuis. „Willuste“ aga säilitas oma vabaduse kauemini ja nõutas ning saavutas selle tunnustamise ka Rootsi aja lõpul teetsenud reduktsioonikomisjonilt. Ühes Rootsi ajaga kaob ka Willuste, sest 1710. a. katk röövib talu elanikud viimseni.

1461. a. loovutas Saare-Lääne elekt Johannes Arent Hohl'ile ja selle pärijaile Salme külast 1 adramaa maad, mis varem oli olnud Wilke vom Gripswolde, teisiti ka Wilke von der Salme valduses, selle 1 adramaa eest Kaarmas, mille Arent Hohl oli ostmud piiskopp Ludolphuselt ja nüüd andnud tagasi kirikule. Saaja vabastatakse kõigist Saaremaal tavalisist talurahval lasuvaist koormistest ja orjusist peale „vana hinnuse“, millena maa saaja igal aastal mihklipäeva paiku peab andma maahärrale 4 vakka teravilja. Selles kirjas antud vabadusi ja õigusi kinnitati kirja saaja pärijaile hiljemini ka Taani ja Rootsi valitsuse kohapealsete esindajate poolt. Juba XVII saj. alul kujunes sellest 1 adramaast kaks $\frac{1}{2}$ adramaa suurust „Arne (ka Arni)“ vabatalu. Nähtavasti saavutasid „Arne“ vabatalude reduktsiooniaegsed omanikud Arne Hans ja Arne Ott kinnistuse oma õigusile ja vabadusile ka reduktsioonikomisjonilt. — XVII saj. algusest kuni umbes sajandi keskeni on Salme külas jälgitav veel teine vabatalu „Buting Jakob“, mille suurus 1645. a. on $1\frac{1}{2}$ adramaad; sellest maast oli 1 adramaa omaniku valduses vabatalumaana, kuna ta ülejäänud $\frac{1}{2}$ adramaa eest pidi kandma kõiki talumail lasuvaid orjusi ja koormisi. Kas selle vabatalu ürgsus tagasi ulatub keskaega, pole teada.

Arvatavasti olid vabatalunikud ka need „*honesti viri*“, kes 1490. a. esinesid tunnistajaina Riia linna ja Saare-Lääne piiskopi vahelises protsessis Sörve kuuluvuse pärast. Need olid järgmised: *honestus vir Jacobus Nicolai, colonus partis insulae, quae dicitur Sworue*, kes oli 94 aastat vana ja põlvnes Ojamaalt, kust ta juba 4-aastaselt koos isaga oli asunud Saaremaale; *honestus Jacobus Brant, colonus insulae Osiliae in parte quae vocatur Sworue*, oli küsitlemise ajal umbes 70-aastane põline sõrulane; viimasena *honestus Olaus de Berge, colonus insulae Osiliae partis eiusdem Sworue*, kes oli samuti põline 102-aastane sõrulane.

„Willuste“ vabatalu vabaduskirja järgi otsustades näivad selle talu omanikud olevat rootslased; rootslane oli ka 1490. a. tunnistajana esi-
nenud Jacobus Nicolai. Need on aga ainsad positiivsed teated roots-
laste kohta keskaegsel Sõrvel. On võimalik, et siin loendatud vaba-
talunikkude ja tunnistajate hulgas, kelle nimedes ju leidub mõndagi
võõrapärast, on veel teisigi rootslasi, kuid arvestades kõiki neid või-
malusi, võis Sõrves olla siiski ainult üksikuid rootslaste talusid laiali-
pillatuna eestlaste hulgas. XVI saj. lõpust põlvnevad vakuraamatud
ei tunne siin aga ainustki rootslaste poolt asustatud küla, isegi mitte
talu. Seepärast olgu siinkohal veelkord rõhutatud selle arvamuse
ekslikkuses, mis on püsinud kuni kõige viimase ajani rahvateaduslikus
kirjanduses, nagu oleks Sõrve poolsaar keskajal olnud tihedalt asu-
tatud rootslaste poolt. Sellise arvamuse tekkimise on kõigepealt
johutanud rootsiaegse ajalookirjutaja Thomas Hjärne kontrollimata
teated sõrulaste rootsilisest algupärast.

Saaremaa viimse ja kaugema kolgana näikse Sõrve olevat kaunis
vähe kannatanud nende rööv- ja rüüstekäikude all, mis XVI saj. teisel
poolel, millal võideldi Vana-Liivimaa üksikute osade kuuluvuse
pärast, tabasid maakonna teisi osi. Sõrveni ulatus nähtavasti ainult
venelaste rüüsteretk 1576. a. Et Sõrve neil Liivimaale nii rasketel
aegadel kaunis vähe oli kannatanud, näeme järgnevast tabelist.

45. Riigi kätte jäänud maade asustusolud Sõrves Taani aja lõpuni.

Vakused	Adramaade arv						Pundenikukoh- tade arv				Asustatud talud			Vabadikud ja üksjalad		
	1592		1618		1645		1592	1618		1645	1592	1618	1645	1618	1645	
	asustat.	tühjad	asustat.	tühjad	asustat.	tühjad	asustat.	asustat.	tühjad	asustat.						tühjad
Salme-Anseküla	10 ^{1/2}	—	13 ^{1/2}	2	17 ^{1/2}	1/2	—	—	—	—	14	18	33	9	4	
Kaimri	10	—	13	1	11 ^{1/2}	—	1	1	—	1	10	16	18	16	23	
Torgu	13 ^{3/4}	—	18 ^{1/4}	—	15 ^{1/4}	—	4	9	—	8	22	30	40	82	51	
Sääre	10	—	10 ^{3/4}	1 ^{3/4}	12 ^{1/2}	—	—	—	—	—	12	12	19	7	17	
Lõmmala	10 ^{1/2}	—	10 ^{1/2}	—	10 ^{1/2}	—	2	3	—	3	12	13	20	15	22	
Tiirimetsa	—	—	—	—	—	—	—	6	4	8	—	7	11	19	9	
	54 ^{3/4}	4	66	4 ^{3/4}	67 ^{1/4}	1/2	7	19	4	20	1	70	96	141	148	126

Nagu tabelist näeme, on asustamata maid Sõrves kogu Taani aja
vältel väga vähe, ajastu lõpuks kaovad tühjad maad peaaegu täiesti.
Adramaade arvuline näitaja muutub tabelilt haardud ajavahemikus
suhteliselt siiski kaunis vähe. Sellevastu kasvab talundite arv (asu-
tatud talude all on näidatud adratalupoegade ja pundenikkude talud)
nende 50 aasta kestel kahekordseks; enamasti toimub uute iseseisvate
majapidamiste juurdekasv endiste talundite jagunemise teel varasema
omaniku poegade vahel. Tähelepanu väärib ka kümnistalupoegade —

üksjalgade ja vabadikkude majapidamiste arvuliselt kõrge näitaja. Selle kihi jõukamate esindajate — üksjalgade arvu jälgimine on selles mõttes huvitav, et üksjalgade arvu juurdekasvus peegeldub järjest uusi alu haärev sisekolonisatsioon. Kahjuks puudub käesoleval korral võimalus võrrelda XVI ja XVII sajandi andmeid, sest 1592. a. vakuraamat ei loenda kümnistalupoegi. 1645. a. arvud näitavad 1618. a. omadega võrreldes kümnistalupoegade arvu väikest langust. See ei tarvitse aga märgitseda kihi üldist kahanemistendentsi, vaid vähenemine võib käesoleval korral oleneda üksikute üksjalgade muutmisest adratalunikeks ja ka läänistusist. Tabelis on kümnistalupoegade hulka kaasa arvatud ka Torgu vakuses piki mereranda asetsenud kalurikohad, milliseid 1618. a. oli 34 ja 1648. a. 30. Kalureid võime jälgida suuremal hulgal üksnes siin ja nad elatuvad peamiselt ainult kalastusest, kuna nende valduses olevad põllud on üpris väikesed.

Nagu juba öeldud, peegeldub tabelis ainult riigimõisade seoskonda kuuluva talurahva asustus. Taani aja lõpul oli eramõisade valduses Sõrves $36\frac{1}{2}$ adramaad talumaid. Eramõisade omal majandamisel olevate väljade suurus oli samal ajal ligi 16 adramaad, nii et suhe talu- ja mõisamaade vahel eramõisades on peaaegu 2:1. Riigi valduses olevast maast kuulusid Sõrve riigimõisa seoskonda, nagu juba varemalt kuulsime, ainult tabelis esitatud neli esimest vakust, kuhu ajastu lõpul kuulus $56\frac{3}{4}$ asustatud adramaad talumaad ja suuremal arvul kümnistalupoegi. Torgu riigimõisa külvipind oli samal ajal $10\frac{3}{8}$ adramaad. Suhe tuleks talu- ja mõisamaade vahel siin seega palju soodsam, kui see oli eramõisades. Kuid nimetatud nelja vakusesse kuuluvat talurahvast ei kasustatud kõike Torgu mõisa harimiseks, vaid neist vakustest oli hulk talusid orjuse tegemise suhtes allutatud teistele riigimõisadele — Abrukale, Paadlale jne. Torgu mõisapõldudel orjamiseks oli ametkonnas üksnes $27\frac{3}{4}$ adramaad talumaid, nii et suhe tuleb ainult vähekesese parem sellest, mida võisime jälgida eramõisade juures. Pundenikkude ja kümnistalupoegade arvel, kelle moid ei arvustata adramais ja keda riigi käes olevail aladel leidub rohkem kui eramõisus, paraneb mõisa- ja talumaade suhe läänistamata aladel nähtavasti vahekorran 1:3. Tiirimetsa mõisa põllud olid ajastu lõpul $2\frac{3}{4}$ adramaad suured ja neid majandati esitatud tabelis näidatud pundenikkude ja kümnistalupoegade tööjõuga; peale loendatute käis Tiirimetsas teol veel üksjalgu Kärla lõunaosadest.

Vakused jagunesid 1645. a. küladesse järgmiselt. Sääre vakusesse kuulusid siis Karuste, Läbara, Sääre ja Tammuna küla. Torgu vakuses olid järgmised külad: Jämaja, Kaavi, Kaunispiä, Laadla, Lõopõllu, Mäebe, Mõntu, Ohesaare, Rahuste ja Hänga; veel mõni teine praegustest Torgu valla küladest näib juba siis olemas olevat hajataluna (Iide, Ula). Anseküla kihelkonda kuuluva Kaimri vakuse külad olid järgmised: Kaimri, Kaugatoma, Lõo; tookordseist Hia taludest näikse olevat kujunenud praegune Easte küla, kuna väljaspool tookordseid kitsamaid külakondi asuvad „Hinto“ üksjalgade hajatalud võiksid olla algeks praegusele Indu külale, ja samasugused

„Winter“ hajatalud aluseks praegusele Vintri külale. Salme-Anseküla vakusesse kuulusid Salme ja Anseküla küla. Samas asuvad talud „Hüdepoya“ ja „Himmers“ on nähtavasti eosteks praegustele Üüdibe ja Imara külale. Tiirimetsa mõisaseoskonda kuulusid, nagu juba öeldud, ainult pundenikud ja kümnistalupojad; need ei moodustanud ainustki suuremat asustusrühma — küla, vaid elasid hajataludena laialipaisatult kaunis laialdasel maa-alal. Nähtavasti on tookordseist „Laeszi“ ja „Schulti“ pundenikutaludest kujunenud praegune Lassi-Kuldi küla, kuna „Metsa“ üksjalakohtadest võiks olla aja kestel kujunenud Metsalõuka küla. Tolleaegseid üksjalgade talusid, mis oma nimega meenutavad praegust Mändjala, Järve-Keskranna ja Tehumardi küla, võiks pidada nimetatud külade algrakkudeks. Lõmmala vakus haaris tookord ainult samanimelist küla, kuid tollal sinna kuulunud „Möldri“ 1½ adramaa suurusest talust näikse olevat kujunenud praegune Möldri küla, kuna jälle „Tooma“ talud võiksid olla algeks praegusele Toomalõuka külale. Seega oli XVII saj. keskeks Sõrve asustuse üldpilt kujunenud üllatavalt tänapäevase sarnaseks. Sealt arenevad asulad ainult suuruselt edasi, kuna uusi asulaid tekib seda ajapunkti tänapäevast lahutaval ajavahemikul juurde päris vähe.

Rootsi aja alguses, 1650:ndail aastail, millal Saaremaa oli Kuresaare krahvkonnana Magnus Gabriel de la Gardie valduses, kavatseti elustada Sõrve merekaubanduslikku tähtsust. Vastavaile isikuile ülesandeks tehtud uurimused näitasid, et Sääre sadam on paremaid ja tormi eest kindlmaid tervel Läänemere idakaldal, ka küllalt sügav, et vastu võtta suuri üle 100-sälituselisi laevu. Ka oli paar aastat tagasi Sõrves ehitatud tuletorn. Seepärast arvati olevat kohane rajada Sõrvesse mitmesuguseid manufaktuure, eriti lina, kanepi, puu ja naha ümbertöötamiseks. Tööstuse rajamine siia olevat soodus seepärast, et tööjõudu on siin külluses ja et see siin peaaegu midagi ei maksa, mille tõttu tootmiskulud oleksid minimaalsed. Ümbertöötamiseks vajalikke tooraineid olevat külluses saada Riist tootjate eneste käest ja seega olevat võimalik hoiduda tavalisist vaheltkauplejaile minevaist kulutustest. Soodustava momendina rõhutatakse sedagi, et paiga saarellisus kindlustab siin tööstusele suurema muretu välisvaenlaste vastu kui kuski mandril. Kavatsused ei teostunud siiski; kas sellepärast, et nähti nende kavatsuste majanduslikku mittetasuvust, või tegi neile otsa Kuressaare krahvkonna lõpp, pole teada.

Kartusest, mida tunti Sõrves saksilaste võimaliku kallaletungi ees Põhjasõja ajal, ja ettevalmistustest nende vastuvõtmiseks juba kuulsime üldosas. Venelaste tungimisel maakonda ja selle vallutamisel laastati põhjalikult ka Sõrve, samuti kohutav oli katku hävitustöö. Mõisahooned ja suur hulk küli oli venelaste poolt maha põletatud, teisel oli katk tapnud peaaegu kõik elanikud. Nii Anseküla kui Jämaja kirikutalupoegade peredest ei jäänud ainustki hinge elama. Kargi mõisa talurahvast elasid katku üle ainult 1 mees ja 1 naine, samuti Lõo mõisa talurahvast pääses katkusurmast ainult 2 hinge. Ka Anseküla ja Jämaja pastor langesid katku läbi. Kestis aastakümneid,

ennekui rahvastiku arv tõusis katkueelse aja tasemeni ja suudeti taasasustada endisi asulakohti.

46. Rahvaarvu muutumine Sõrves XVIII saj. esimesel poolel.

Aastad	1713			1715			1738			1744			1750			1756		
	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15
Anseküla	119	5	41	137	19	93	244	50	228	314	83	347	345	87	387	406	98	402
Jämaja	204	15	89	198	15	147	329	96	324	406	102	467	460	95	559	494	109	597
	323	20	130	335	34	240	573	146	552	720	185	814	805	182	946	900	207	999
	473			609			1271			1719			1933			2106		

Nagu näeme tabelis antud arvustikust, kasvas Sõrve elanikkude arv katkule järgnevail aastakümneil pidevalt ja kaunis jõudsalt, ületades 1713. a. arvu 1756. a. viiekordselt. Seega polnud aga veel saavutatud Sõrve katkueelse aja rahvaarv. Viimane saavutati alles sajandi lõpul. Käesolevas pole võimalik tuua arvusid Sõrve elanikkude hulga kohta XVIII saj. teisel poolel, kuid võrdluse võimaldamiseks asustuse tihenemisega järgneva saja aasta jooksul olgu pakutud andmed rahvaarvu kohta XIX sajandi keskelt. 1850. a. oli Anseküla kihelkonnas 1975 inimest ja Jämajas 2967, kokku mõlemas kihelkonnas 4942 elanikku, s. t. elanikkude hulk oli 100 aasta kestel enam kui kahekordistunud. Põhjasõja ja katku tagajärjel tühjaks jäänud maade taasasustamine toimus enamikus sõrulaste eneste poolt, rahva loomulik juurdekasv oli tugev, nagu seda tõendab laste arv tabelis. Väljastpoolt on siia tulnud ainult üksikuid uusasukaid, võime jälgida mõnd XVIII saj. siia asunud ruhnlast ja mõnd hiiu perekonda.

Ka adramaade arvu võrdlemine eri aastakümneil pakub kujukat pilti maa taasasustamise käigust. Rootsi aja lõpu adramaade arvu võrdlemine veneaegsetes revisjonides esinevate adramaade arvuga näitab, kui suures ulatuses läks tagasi asustus Põhjasõja mõjul. Kuid, nagu üldosas juba öeldud, ei vasta võrdlusest saadud pilt tegelikule olukorrale mitte päris täpsalt sel asjaolul, et rootsiaegne adramaa on veneaegsest sisult erinev.

47. Adramaade arv Sõrves Rootsi aja lõpul ja XVIII saj. esimesel poolel.

	Rootsi revisj. 1690	Veneaegsed revisjonid					
		1713	1715	1738	1744	1750	1756
Anseküla . .	46 ¹ / ₈	10	11 ¹ / ₂	20	27 ⁵ / ₁₂	31 ³ / ₈	34 ¹ / ₂
Jämaja . . .	105 ¹ / ₂	16 ¹ / ₂	16 ¹ / ₂	26 ⁵ / ₁₂	32 ¹ / ₈	34 ¹ / ₂	41 ¹ / ₂₄

Adramaade arvu jälgimine ja võrdlemine näitab, et Jämaja oli Põhjasõja tagajärjel palju raskemini kannatanud kui Anseküla, samuti näikse Jämaja kosuvat neist tagajärgedest Ansekülast aeglasemalt. Adramaade arvuline jälgimine XVIII saj. teisel poolel ja saadud arvude võrdlemine sajandi esimese poole arvudega on raskendatud. Esiteks sellepärast, et XVIII saj. teisel poolel Saaremaal alustatud agraarreformiga anti adramaale täiesti uus ja erinev sisu, ja teiseks seepärast, et maavalduse korraldamisel muutusid tublisti endised piirid. Kõik selle uut toova reformi tähtsamadki tulemused on seni alles läbi töötamata ja seepärast pole siin võimalik käsitleda muudatusi, mida need agraaruuendused töid Sõrve talurahva ellu.

Kui suures ulatuses XVIII saj. keskel puhkenud vennastekoguduste liikumine haaris Anseküla ja Jämaja talurahvast, pole vastavate arvuliste andmete puudumisel võimalik öelda. Võiks siiski arvata, et liikumine leidis siin kaunis tugevat vastukõla, sest olid ju tookordsed Anseküla ja Jämaja pastorid — Holmquist ja Hölterhof — ise veendunud herrnhuutlased ja isegi selle liikumise saaremaisi juhte. Hiljemini on vennastekoguduste liikumine Sõrves kaunis loid. XIX saj. keskelt pärit olevate andmete järgi oli Jämaja vennastekogudusel 290 liiget ja 1 palvemaja. Sajandi alul oli siin olnud aga tervelt 3 palvemaja ja ka Ansekülas 1, kuna sajandi keskel pole Ansekülas ainustki palvemaja.

Vennastekoguduste liikumisest sada aastat hiljemini puhkenud siirdumine vene usku, millisel liikumisel oli tugevalt sotsiaalse liikumise ilme, ei paisunud Sõrve kihelkonnades kuigi kõrgepingeliseks. Ansekülas oli usuvahetajaid 304 inimest, s. o. 15.4% kihelkonna elanikkude arvust. Jämajas oli usuvahetajaid veel vähem, nimelt 242 inimest ehk 8.2% khh elanikkude üldarvust.

Usuvahetusliku liikumise kogukondlikku eripingsust Anseküla ja Jämaja kihelkonnas näitavad järgmised prof. H. Kruus'i vastavast eriuurimusest võetud tabelid.

48. Usuvahetusliku liikumise kogukondlik eripingsus Ansekülas.

Kogukonnad	Õigeus. arv 1848	Rahvaarv 1850	Õigeus. %
Abruka	83	463	17.9
Anseküla krms.	3	136	2.2
Lõmmala	20	267	7.4
Lõo	22	153	14.4
Tiinuse	166	391	42.5
Tiirimetsa	10	565	1.8
	304	1975	

Nagu näeme, on siirdumine kõige hulgalisem Tiinuse kogukonnas; võimalik, et see oli tingitud sellest, et siin enamik talusid kuulus eramõisnikule, kus teoorjus tavaliselt oli suurem kui kroonutaludes.

Enamikus kogukondades aga ei tõuse siirdunute % kihelkonna keskmiseni (15.4%); eriti vähe on usuvahetajaid Ansekülas ja Tiirimetsas.

49. Usuvahetusliku liikumise kogukondlik eripingsus Jämajas.

Kogukonnad	Õigeus. arv 1848	Rahvaarv 1850	Õigeus. %
Jämaja krms.	6	142	4.2
Kargi	25	135	18.5
Kaunispä	27	219	12.3
Mõntu	12	91	13.2
Sääre	133	394	33.7
Torgu	39	1986	2.0
	242	2967	

Siingi puuduvad andmed usuvahetusliku liikumise kogukondliku eripingsuse seletamiseks.

Usuvahetusliku liikumise kihelkondlikult pingsuselt asuvad Anseküla ja Jämaja Saaremaa madalamapingeliste kihelkondade hulgas: esimesele kuulub 7.:s, teisele 11.:s koht. Liikumise tagasihoidlikkuse seletamiseks puuduvad andmed. Väga võimalik, et siinsed pastorid suutsid veenda rahvast nende maiste lootuste ekslikkuses, milliseid siin seoti usuvahetamisega. Kuulduste järgi oodati Sõrves usuvahetusest vabadust, maad ja eriti leivavilja, millest eelnenud aastate viljaikalduste tagajärjel oli suur puudus. Anseküllal oli aasta enne usuliikumise vallandumist asunud pastori kohale hiljemini kihelkonnas väga populaarne Martin Körber, kel pidi noorukina olema küllaldaselt jõudu ja julgust oma kiriku eest võitlemiseks. Jämajas juhtis juba aastakümneid kogudust pastor Georg H. G. Meder, kes 1805. a. siia oli asunud. Nende aastakümnete kestel pidi Meder olema oma kogodusliikmetega täiesti kokku kasvanud ja neid põhjalikult tundma. Näib, et just viimane on suutnud edukalt võidelda vene usu laine vastu. Juba 1846. a. võib ta kohalikule superintendendile, Muhu pastorile Schmidt'ile, teatada usuvahetusliku liikumise vaibumist Jämajas ja lisada märkuse, et 120 Torgu talupoega, kes olid oma nimed üles andnud Kuressaares usuvahetamiseks, loobunud usuvahetamisest ja saatnud pappidelt saadud sedelid tagasi Kuressaarde. Nähtavasti pidurdas siin liikumist ka rahva vennastekogoduslik meeoleolu, mida ametlikud arvud ei suuda väljendada piisava selgusega.

Nagu 1840:ndail aastail tabas Sõrvet raske ikaldus ja näljahäda ka 1866—69. 1866—67 ikaldus vili liigse vihma tõttu, siis saabus 1868. a. suvi enneolemata kuumuse ja põuaga. Vili kõrbes väljadel, lõikus ei andnud seemetki tagasi. Kõikjal ähvardas rahvast näljasurm, sest Talurahvapanga magasiitades olevad viljatagavarad kulusid juba 1866. ja 1867. a. Näljahädale seltsisid veel mitmesugused nakkustõved. Kuressaares organiseeritud abiandmiskomitee suutis väljast-

poolt tulnud toetistega pakkuda siiski niipalju abi, et näljahädast kuidagi üle saadi.

Teo- ja pärispõlve raskusist ja pikaajalisest sõjaväeteenistusest pääsemiseks pagesid sõrulased Vene ajal õige sageli Rootsi. Enamik pagejaist jäänudki sinna, viies hiljemini salaja järele teisigi perekonnaliikmeid. Ülesõit Rootsi teostatud väikestel, lahtistel kaluripaatidel. Samu kaluripaate kasustatud ka salakaubaveoks, mis levinud eriti alates Krimmi sõjast. Nimetatud sõja ajal käidud peamiselt Ojamaal soola toomas. Julged meresõitjad langenud siis oma paatidega sageli Läänemere sadamaid sulustavate Inglise sõjalaevade kätte. Hiljemini jätkus salakaubitsemine ka rahuajal kuni maailmasõjani. Endiselt sõideti Ojamaale käiade jne. järele, Meemelist toodi odavat Saksa piiritust jm. Kehv põllupind sundis siinseid elanikke otsima teisigi kõrvalteenistuse võimalusi. Iidse meresõidu ja kalastuse kõrvale sigis siiski alles XIX saj. teisi teotsemis- ja töövõimalusi peale omadel talu- ja mõisapõldudel töötamise. Viimase sajandi agraarreformid andsid talurahvale suuremaid liikumis- ja elukoha valiku võimalusi, mida sõrulased olid küllaltki nobedad kasutama. Juba möödunud sajandi lõpul sai siin tavaks asuda suvitöödeks mandrile. Eriti siirdusid sõrulased Kuramaale. Igal kevadel sõitis hulk Sörve mehi ja naisi, poisse ja tüdrukuid Kura randa, kuhu juba vastu oli tulnud sisemaisi töölisi vajavaid taluperemehi, kellele kaubeldi end teenistusse sulastena, tööpoistena, teenijaina, karjustena jne. Paiguti sõitnud maailmasõjale eelnenud kevadeil mitusada sõrulast suveks Kuramaale, kus teenistussuhted ulatunud 50—60 kilomeetrit sigavale sisemaale. Enamasti teenitud läti taludes, ainult üksikud leidnud teenistust piki randa elavate liivlaste juures. Alates XIX sajandi lõpust levib ka väljarändamine; peamiselt asuti mandri linnadesse, kuid paljud sõrulased asunud laevapoistena ja madrustena merd sõites ka Ameerikasse.

Talurahva elus suurt pööret toonud t a l u d e p ä r i s e k s o s t m i s e, samuti ka raharendi alguse kohta pole andmete puudumisel võimalik esitada mingit kindlamat ülevaadet. Kaudsemad andmed näitavad, et suuremas ulatuses on talusid omandatud riigimõisades. Jämajas näikse varasem talu päriseks ostmine olevat toimunud 1865. a., millal osteti Kaunispä „Patsi“ talu. Torgu riigimõisa 475 talu ostulepingud sõlmiti 1874. a. Lepingute järgi tuli ostuhind tasuda iga aasta makstava rendi näol 44 aasta jooksul, kuid 1894. a. kingiti ostjaile siis veel tasumata osa ostuhinnast. Mõntu 78 talust katastriti 67 talundit 1910. a. ja osteti samal ajal Põllupanga abil, 11 koha kohta pole teateid. Kaunispä 12 ja Koltse 9 talu näikse samuti olevat ostuteel omandatud alles peale 1910. aastat. Ansekülas on Abruka ja Tiirimetsa kroonumõisade 146 talu päriseks ostetud vist samaaegselt Torgu mõisa talude ostmisega. Lõmmala 34 talu on omandatud ostuteel alles 1911, Käesla 22 talu osteti 1909, Lõo 2 talu ja Tiinuse 17 talu ostuaega pole teada.

Ä r k a m i s a j a üritused ja püüded kajastusid siinsete inimeste juures kaunis nõrgalt. Leidus üksikuid talusid, kus loeti ajalehti, eriti „Pärnu Postimeest“, ka „Sakala“ leidis siin pooldajaid. Vaimulikkude poolt tunnistati viimane leht aga paganlikuks ja kristlastele mittekõlbavaks. Tolleaegne Anseküla pastor M. Körber on mõndagi ära teinud sõrulaste kultuurilise taseme tõstmiseks. Erilist mainimist väärib Körberi tegevus laulukunsti arendamisel. Körberi algatusel asutati siia varakult segakoor. 1862. a. andis sõrulaste laulukoor Kuressaare lossisaalis avaliku kontserdi, mille õnnestumine julgustas sõrulasi teiskordsele esinemisele Kuressaare rannasalongi aias

1863. a. suvel. Laulukoori edu oli harukordne ning leidis mandri lehtedes kiitvat arvustust. 1863. a. viimasel suvistepühäl korraldati Körberi algatusel Anseküla pastoraadi läheduses ühel niidul üldine Sõrve laulupidu. Kuulajaid olnud üle viiesaja. Enam jagu ettekandmisele tulevaid laulude sõnu oli pastor Körber ise luuletanud ja kogunud need laulud laulupeo puhul ilmuvasse „Sõrvemaa lõoke“-nimelisse laulikusse. Kui lauljad pidasid laulmises vaheaegu, siis deklameerinud pastor rahvale omi luuletisi. Üldse õnnestunud laulupidu hästi ja leidis ka toleaeegses ajakirjanduses sooja tunnustust.

XX sajandi sündmusist Saaremaalgi kaunis ärev 1905. a. revolutsiooniline liikumine kajastus Sõrves väga nõrgalt. Punase aasta sügisel oli siin küll põletatud mõne mõisa kõrvalhooneid, kuid suuremat elevust nimetatud aasta rahvaliidumine siin siiski ei tekitanud.

Maailmasõja päevil koondus Sõrvele rohkesti Vene sõjajõude. Sõrve lõunatipule ehitati tugevajõuline Sääre kahurpatarei, mille ülesandeks oli tagasi lüüa Saksa sõjalaevade püüded Irbeni väina kaudu tungida Liivi lahte. Kuna peale selle peeti võimalikuks, et sakslased teevad katset Sõrves dessantvägesid maale saata, siis asus siin aastaid tugev garnison ja kogu rannik oli varustatud vähemajõuliste kahuritega. Sakslaste sõjalaevad olid liikunud Sõrve rannavete läheduses juba 1915. a. augusti esimestel päevadel, dessanti aga ei üritatud ei siis ega ka hiljemini. Kui sakslased 1917. a. 12. okt. teostasid dessandi Tagalahes, siis liikus üks sakslaste väeosa kohe Sõrve poole, et vallutada Sääre patareid ja seega avada sakslaste laevadele Irbeni väin. 13. okt. jõudsid sakslaste väed Tehumardini ja katkestasid Sõrve garnisonil ühenduse Saaremaa teiste osadega. Samal ajal olid sakslaste laevad juba 12. okt. tulistanud Sääre patareid, et juhtida venelaste tähelepanu siia ja seega kergendada Tagalahe operatsiooni teostamist. 14. okt. jõudsid sakslaste väed Ansekülani, kus asusid venelaste kindlustatud paigad ja kaks kahurpatareid, mille tuli pidurdaski sakslaste edasiliikumist. Samal päeval sakslaste poolt esitatud allaandmisnõue lükati tagasi venelaste poolt. Järgmisel hommikul alustasid sakslased Anseküla juures uuesti pealetungi ja lühikese vastutulistamise järel jätsid Vene väed, kahureid ära rikkudes, maha oma kindlustatud positsioonid löögijõult palju nõrgemale vaenlasele. Samal ajal tuli Sõrvele Muhu väinast laevu appi. Saabusid liinilaev „Grażdanin“ ja 3 miinihävitajat. Laevad tulistasid sakslaste positsioone Tiinuses ja teel liikuvat kahurväge, kuid suuremate tulemusteta. Ühtlasi oli laevadel käsk seisukorra lootusetuks muutudes lasta puruks Sääre patarei. Viimasest ülesandest Vene laevad vabanesid, sest Sääre patarei, mis veel 14. okt. oli tabavalt tulistanud Sõrvest läänes viibivaid sakslaste laevu, purustati Vene maavägede poolt 15. okt. keskpäeval, enne kui patareid sakslaste poolt ähvardas tõsine hädaoht. See andis sakslastele palju suurema tegevusvabaduse nii maal kui merel. 16. okt. keskpäeval alistus Sõrve garnison täielikult sakslastele. Üldse langes Sõrves sakslaste kätte vangidena 120 ohvitseri ja 4000 sõdurit, ka oli rohke sakslaste kätte langenud varustus. Sõrve vallutamiseega avanes Saksa laevasti-

kule tee Liivi lahte, millel oli järgnevate sündmuste kujunemise kohta otsatult suur tähendus.

Võidukate sakslaste omavoli ja „sõjaõigust“ said sõrulasel järgnevail päevil ja nädalail väga kibedalt tunda: puudust kannatav saksa sõdur vajas kõike, alates seebist, pekist ja munadest kuni rõivasteni ja mitmesuguste tööriistadeni, ja kui sõrulasel neid oli, siis võeti see talt vägisi, kui ta ise ei tahtnud anda. Seepärast on sõrulasil jäänud sellest ajast küllalt kibedaid mälestusi ja tunti tõsist rõõmu Saksa vägede lahkumisel Sõrvest ning kogu maakonnast 1918. a. sügisel.

1919. aasta alul Saaremaal puhkenud „mäss“ kajastus Sõrve kihelkonnades väga nõrgalt.

KOOLID. Varasemad katsed Saaremaa talurahvale kooliõppust anda tehti teatavasti piiskopp Joh. Kyvel'i poolt XVI saj. alguses. Kyvel nõudis, et iga mõisaomanik peaks ülal ühe vaese, kes käiks küllal külla ja õpetaks talurahva lastele jumalasõna. Aadlikud töötasid küll hoolitseda talurahva lastele soovitud suunas õppuse andmise eest, kuid tagajärgedest pole siiski midagi teada. Taani ajal teotsesid kihelkonnades nn. „palujad“ või „eespalujad“, kes pidid õpetama talurahvale katekismustarkust ja asendama tarbe korral puuduvat pastoritki. Seega lähenesid „palujad“ oma ülesandeilt hilisema aja köstreile. Tasuks oli „paluja“, kelleks tavaliselt oli mõni arukam taluperemees, vabastatud talu lasuvast mõisaorjusest. 1645. a. oli J ä m a j a kihelkonna palujaks Hunderste Pawell Karuste külast. — Rootsi ajalgi püüsid olud samasugusena, alles ajastu lõpul antud koolikorraldused taotlesid uut rahvahariduse korraldamise alal, ent nende koolikorralduste tagajärgedest Ansekülas ja Jämajas teame vähe. Nähtavasti oli mõlemas kihelkonnas ametisse tulnud vastavalt uuele koolikorraldusele sakslasest „koolmeister“, kes pidi rahvale õpetama jumalasõna ja lugemist.

Puhkev Põhjasõda ja katk katkestasid alanud töö, koolmeistrid langesid mõlemad katku ohvriks. Koolmeistreid asendas jälle talupojast eespaluja, kes pidi täitma ka pastori aset, sest needki olid surnud katku. Jämajas oli Põhjasõjale järgneval aastakümnel palujaks Vappri Klement, kes tuli oma ülesandega korralikult toime. Ainult kurdab ta 1716. a., et mõisaorjuse tõttu ei jätkuvat tal enam aega küllades laste õpetamiseks, pühapäevad aga kuluvat täiskasvanuile, sest õpetaja puudumisel loeb ta pühapäeviti rahvale kirikus viit peatükki ette. Järgmisel aastal kaebab ta konsistooriumile, et ta polevat saanud pühapäeviti kirikuski oma ettelugemisi pidada, sest teda saadetud mõisast Pärnu vooi. Nüüd tegi konsistoorium Sääre mõisa rentnikule, millise mõisa seoskonda kuulus Vappri Klement, ettepaneku vabastada Klement mõisaorjusest Jämaja kirikukassast makstava raha vastu. Klement jäi ametisse kuni 1721. a. ja asendati siis sakslasest koolmeisteri Jakob Becker'iga. Kuna Vappri Klement näitas oma ametikohuste täitmisel küllalt kutselist tõhusust, siis Ansekülas pärast katkuaega tegevusse astunud eespaluja Pütingi Jüri oli oma kohale täiesti kõlbmatu. 1718. a. ametisse tulnud pastor Holm kurdab konsis-

tooriumile, et Pütingi Jüri lugevat kogudusele peast ette, sest raamatu-lugemise kunsti ta ei oskavat, aga ta tegevat seda nii valesti ja sega-selt, et keegi ei oskavat tema järgi paluda ega vastata. Seepärast Holm asendas kohe ametisse tulles Pütingi Jüri kohasema isikuga. Üldiselt näikse koolmeistrite tegevus olnud kaunis viljakas, eriti luge-misoskuse levitamise suhtes. 1731. a. lausus Anseküla pastor oma koguduse suhtes, et siin vaevalt leiduvat talu, kus mitte kõik lapsed ei oskaks lugeda. Lugemisoskuse kõrget taset näitab seegi, et aastail 1730—44 Ansekülas armulaual käinute hulgas leidis ainult 6 inimest, kes ei osanud lugeda.

Seesugune koolikorraldus püsis kogu XVIII sajandi. Ansekülas olid sel sajandil kihelkonnakoolmeistreiks kohalikud talupojad. Umbes aastail 1738—90 oli koolmeistriks kirikumõisa talupoeg köstri Hinrik, temale järgnes Anniko Redick, kelle asemele 1815. a. paiku tuli Anniko Jüri. Jämajas sellevastu olid kihelkonnakoolmeistreiks sakslased, kel-lest mõned samaaegselt teotsesid ka mõne käsitöö alal. Eespool-mainitud Jakob Becker'ile järgnes nähtavasti juba 1724. a. Matthias Lachsmann (hiljemini Lax), kes oli kutselt rätsep. Viimane teotses kihelkonnakoolmeistrina üle viiekümne aasta ja andis umbes 1776. a. paiku koolmeistriameti üle oma pojale Abraham Lax'ile, kes jäi sellele kohale vähemalt kuni XIX saj. alguseni. 1805. a. järel sai Jämaja koolmeistriks Leonhard Gottfried Szidlowsky (ka Szyadlowsky). Szidlowsky'te perekond andis XIX saj. Jämaja kihelkonnakoolile ja ka külakoolidele veel teisigi koolmeistreid.

Jämajas ehitati juba 1720:ndail aastail kihelkonnakoolmeistritele eriline korstnaga koolimaja, mis oli varustatud ka vajaliste kõrval-hoonetega. 1791. a. ehitati endise laokile jäänud koolimaja asemele uus. Palgaks oli Jämaja koolmeistril $\frac{1}{2}$ adramaa suurune talu ja selle harimiseks ühe 3-päevatalu mõisaorjus. Lisaks sellele sai ta igalt kihelkonnas olevalt talult $\frac{1}{2}$ vakka rukist aastas ja sajandi lõpul maksmapandud korralduse järgi langes koolmeistrile $\frac{2}{3}$ sellest rahast, mis korjati kirikus kotikestega suurte kirikupühade teisel päeval. Anseküla koolmeistri palk piirdus ainult viimaksnimetatud kahe liigi tuluga, peale selle oli arvatavasti ta talu vabastatud mõisaorjusest. Alles 1790. a. määras maade reguleerimistöode juhatus siinse kool-meistri maaks $\frac{1}{2}$ adramaad. Ka puudus Ansekülas koolimaja. Sajandi viimasel aastakümnel nõutakse kirikukatsumistel korduvalt koolimaja ehitamist, või kui seda ei suudeta, siis hoolitsegu kirikueestseisja selle eest, et siia püstitataks korralik taluelamu, kus koolmeister võiks vastu võtta lapsi.

Oleks ekslik kihelkondades teotsenud koolmeistrite põhjal järel-dada korralikkude kihelkonnakoolide olemasolu Ansekülas ja Jämajas XVIII sajandil. Tegelikult polnud XVIII saj. kummaski kihelkonnas kooli, vaid ainult kihelkonnakoolmeister. Koolmeistri ülesanne oli hoolitseda selle eest, et kasvav noorsugu õpiks lugema, laulma kiriku-viise ja tundma katekismust. Nende teadmiste õppimiseks ei saadetud lapsi kooli, vaid vanemad õpetasid neid oskusi ise lastele kodus. Kihelkonnakoolmeister teostas vaid järelkontrolli. Lapsed olid kohus-

tatud puhuti kihelkonnakoolmeistri juurde katsele ilmuma. Katselkäämine kestis seni, kui koolmeister tunnistas lapse teadmised rahuldavaks.

Koolioludesse ei tulnud muutusi kuni talurahva vabastamiseni, sest 1784. a. antud Liivimaa kindralkuberneri määrus, mis nõudis külakoolide avamist, ei leidnud täitmist. 1790:ndail aastail Ansekülas ja Jämajas teostatud kirikukatsumised näitavad, et külakoole on katsutud avada, kuid see äpardunud, sest vanemad ei saatvat oma lapsi sinna. Seepärast nõutakse 1793. a. kirikukatsumise protokollis otsekohe külakoolide avamist ja kui peaks leiduma vanemaid, kes suudavad lapsi kodus ise õpetada, siis lubatakse seda, kuid sellised kodusõppivad lapsed peavad 10. XI — 10. III igal laupäeval ilmuma kihelkonnakoolmeistri juurde katsele. Kõik need üritused jäid asjatuks; 1817. a. polnud Anseküla ega Jämaja kihelkonnas veel ainustki külakooli ega olnud ka kihelkonnakool muutunud pidevalt töötavaks õppeasutiseks. Muutus tuli alles 1819. a. talurahvaseadusega. 1820:ndail aastail tekkis kihelkonnades külakoolide võrk.

Ansekülas oli 1826. a. 6 külakooli, kus õppis 145 poissi. Koolides töötasid järgmised õpetajad: Tiirimetsa koolis Laes Potel, Abruca koolis Reet Kau, Tiinuse ja kirikumõisa koolis Mart Tack, Torgu ja Lõo koolis Laes Masz, Lõmmalas Willem Metz ja Suuremõisa koolis Tiedrek Merri. Ka Jämajas töötas 1826. a. 6 külakooli, õpilasi oli neis 154. Kaunispä koolis oli õpetajaks Mart Saar, Kargi ja kirikumõisa ühises koolis on koolmeistri kohal Karl Szidlowsky, Mõntu-Sääre koolis — Peeter Pilman, Tiinuse koolis — Hans Risti; Torgus oli 2 kooli, ühes oli õpetajaks Hinrik Koup, teine oli õpetajata.

Õpetajaiks on enamasti kohalikud lugedaoskajad, ärksamad talupojad; kirjutadaoskajaid on nende hulgas vaid mõni üksik. Kuid see oskus polnud hädavajaline õppetöö seisukohalt, sest külakool pidi õpetama lastele ainult lugemist, katekismustarkust ja kirikulaulu. Esialgu kurdetakse nüüdki selle üle, et vanemad tõrkuvat lapsi kooli saatmast ja õpetavat neid meelsamini kodus. Koolide ja ka õpilaste arv siiski kasvab.

1829. a. oli Ansekülas juba 9 külakooli, kus õppis 145 poiss- ja 159 tütarlast, kokku 304 õpilast; neid jaotati lugemisoskuse järgi 3 rühma: veerijaid oli 103, juba lugejaid 74 ja hästilugejaid 127. Jämajas oli samal ajal 7 külakooli 307 õpilasega (160 poiss- ja 147 tütarlast); lugemisoskuse järgi jagunesid siinsed õpilased järgmiselt: veerijaid 62, juba lugejaid 142, hästilugejaid 103.

Õppetöö algas koolides 10. XI ja kestis 10. märtsini. Enamik külakoole töötas tavalisis taluelamuis. Ainult Tiirimetsa ja Abruca koolil Ansekülas ja Sääre ning mõlemal Torgu koolil olid juba 1830:ndail aastail erilised koolimajad.

Külakoolidega samaaegselt sai ka kihelkonnakool uue kuju. Tegeelikult loodi nimetatud tüüpi õppeasutis alles nüüd, millal kõige esimese alghariduse andmine oli pandud külakoolile. Nii Anseküla kui Jämaja kihelkonnakool avati nähtavasti 1826. a. Koolis õpetati ilukirja, õigekirjutust, arvutamist, katekismust ja laulmist. Lõpetajad pidid olema kõlvulised asuma kogukonnakirjutajate ja külakoolmeistrite kohale. 1829. a. kevadel saatsid mõlemad kihelkonnakoolid lõpetajate esimese lennuna 1826. a. kooli astunud õpilased ellu. Jämaja kihelkonnakoolis õppis 1826.—29. a. 10 õpilast, neist sooritasid kiriku-

konvendil korraldatud lõppeksami ainult viis. Ansekülas nimetatud aastail õppinute arvu pole teada, kuid pastori kirjast ülemkirikueestseisjale selgub, et siin on kõik õpilased lõpetanud kooli edukalt. Järgnevail aastail õpib Jämajas alati 12 õpilast, kuna Anseküla kihelkonnakooliõpilaste arv on palju väiksem, kõigub 4 ja 10 vahel; olgu veel tähendatud, et kihelkonnakooli võeti ainult poisslapsi. Koolmeistriks oli Ansekülas Carl Johann Burkowsky, abiliseks köster Hindrik Tark; ka kohalik pastor õpetas siinses kihelkonnakoolis, milleks kihelkonnakooliõpilased tavatsesid laupäeviti ilmuda kirikumõisa. Hiljemini, nähtavasti alates aastast 1848, oli Ansekülas kihelkonnakooli õpetajaks Peeter Süda, keda pastor Körber 1849. a. väga kiitvalt hindab („talentvoll“, „anderikas“). Jämajas püsisid kihelkonnakoolmeistrite kohal endiselt Szidlowski'd, alles 1870. aasta paiku katkes Szidlowski'te pikk rida ja koolmeistriks sai eestlane Jüri Kok. Kohalikul pastoril oli Kokaga väga halb läbisaamine. Pastor, tunnustades küll Koka kutsealalist tusedust koolitöös, süüdistas Koka häbematuses ja sõnakuulmatuses, nii et ülemkirikueestseisja oli sunnitud korduvalt manitsema Koka sõnakuulmisele ja ähvardama ametist tagandamisega.

Mõlemad kihelkonnakoolid töötasid kaunis pidevalt kuni XX saj. esimese aastakümne lõpuni. Anseküla kihelkonnakool töötas nähtavasti veel 1909. a., kuid läks selle järel hingusele. Jämaja kihelkonnakool näikse olevat jäänud seisma enne 1909. aastat, kuid 1910. a. paiku avati siinne kihelkonnakool uuesti ja see töötas kuni 1919. a.

Külakoolid näitasid kuni usuvahetusliku liikumise vallandumiseni XIX saj. keskel pidevat tõusu, siis tuli väike seisak, isegi tagasimineku. Ansekülas oli 1839. a. 9 külakooli, kus 1840. a. õppis 283 last. Jämajas oli samal ajal 8 külakooli 299 õpilasega. Järgnevail aastail näikse Ansekülas külakoolide arv olevat kasvanud 11:ni, kuid usuvahetusliku liikumise tagajärjel langes külakoolide arv siin 8:le, Jämajas aga jäi külakoolide arv endiseks. Usuvahetusliku liikumise vaibudes kasvas külakoolide arv uuesti. 1860. a. oli Ansekülas 10 külakooli 218 õpilasega ja Jämajas samuti 10 külakooli 359 õpilasega. Nagu arvud näitavad, oli õpilaste arv Ansekülas 1860. a. tunduvalt madalam kui 1840. a. Jämajas, mida usuvahetuslik liikumine oli haarnud vähem intensiivselt kui Ansekülat, seevastu näitas õpilaste arv 1860. a. märgatavat tõusu.

Usuvahetuslik liikumine tõi luteri usu kihelkonna- ja külakooli kõrvale Sõrve kihelkonnadesse peale muu ka uusi koole. Ansekülas avati esimene vene usu kool kiriku juurde koguduse asutamisel. 1855. a. avati teine kool Kaugatoma külas, kust see 1858. a. siirdus Salme külasse üürikorterisse; hiljemini asus kool siit Kaimri külasse. 1850:ndail aastail avati ka Imara kool, kuhu 1856. a. valiti õpetajaks talumees Alexei Martinson. 1872. a. jäid seisma kaks esimestena kirjeldatud kooli, töötas ainult Imara kool, mis 1882. a. asus Salme külasse, kus kool 1887. a. oma tegevuse lõpetas. 1874. a. avati Tiirimetsa kiriku juurde ap. õigeusu kihelkonnakool. 1875. a. alustas tegevust Lõo külas rändav kool, mis aga peatselt hingusele läks. 1880. a. avati Abruksa saarel ap. õigeusu abikool, mis 1889. a. sai endale kooli-

hoone. — Jämajas asutati ap. õigeusulistele 1851. a. Maantee ja Rahuste abikool, 1879. a. said mõlemad koolid erilised koolihooned. Ap. õigeusu kihelkonnakool avati siin 1868. a. ja 1873. a. ehitati koolile vastav koolimaja.

1910. a. töötasid Sõrve kihelkonnades järgmised koolid: Anseküla s: Tiinuse, Tiirimetsa, Tehumardi, Salme, Kaimri ja Vintri külakool ning ap. õigeusu koolidest Tiirimetsa kihelkonna- ja Abruka abikool. Neist koolidest läks Tehumardi oma veel enne maailmasõda hingusele, kuna Tiinuse ja Kaimri koolid ühendati 1914. a. Anseküla kooliks.

Eesti iseseisvumisel korraldati ka sinne koolivõrk uuesti. Tiirimetsa ap. õigeusu kihelkonnakool ja samanimeline külakool ühendati 1919. a. sügisel 4-klassiliseks algkooliks. 1922. a., millal avati koolis ka V ja VI klass, muudeti kool Tiirimetsa 6-klassiliseks algkooliks. Endine Anseküla külakool kujundati 4-klassiliseks algkooliks. Endisest Salme koolist kujunes samanimeline 4-kl. algkool. Ka endine Lõmmala külakool töötab edasi algkoolina, samuti ka Abruka ap. õigeusu abikool.

Jämaja kihelkonnas töötasid 1910. a. Karuste, Lõopõllu, Iide, Mäebe, Mõntu, Kaavi, Sääre ja TÜRju külakool, Kaunispäs asuv luteri usu kihelkonnakool, Torgu ap. õigeusu kihelkonnakool ja Maantee (Sääre) ning Karuste ap. õigeusu abikoolid. Neist lõpetas Karuste abikool juba enne maailmasõda oma tegevuse.

Eesti iseseisvuse ajal kujunes sinne koolivõrk järgmiselt. Endine Lõopõllu külakool muudeti 1919. a. sügisel 4-kl. algkooliks, mis 1924. a. sügisel kujundati Lõopõllu 6-kl. algkooliks; samal ajal ühendati selle kooliga Vintri (Ansekülas) endine külakool. 1925. a. sügisel avati Rahuste 3-kl. algkool. Endised Kaavi ja Mäebe külakoolid ühendati 1921. a. sügisel 4-kl. algkooliks, 1923. a. liideti selle uue kooliga veel Maantee ja Sääre kool ja kujundati Mõntu 6-klassiliseks algkooliks, mis asus Mõntu härrastemajja. Endine luteri usu kihelkonnakool ja TÜRju külakool, mis mõlemad 1919. a. muudeti algkoolideks, ühendati 1922. a. Jämaja-TÜRju 4-klassiliseks algkooliks; kuni 1925. a. töötasid ühendatud koolid siiski lahus — 2 klassi Jämaja ja 2 klassi TÜRju külas, alles 1925. a. sai kool maja, kuhu kõik klassid ära mahutusid. Torgu ap. õigeusu kihelkonnakool ja Iide külakool ühendati 1922 Torgu-Iide 4-kl. algkooliks, kuna endine Karuste külakool jäi töötama 3-kl. algkoolina.

Sõrve kaasaegne kogukondlik jaostus Abruka ja Torgu vallaks on pärit XIX saj. viimaselt aastakümneelt. Ansekülas ühendati 1891—92. a. talurahvaseaduste tagajärjel tekkinud Abruka, Tiinuse, Leo, Lõmmala, Tiirimetsa ja Kääsla (Kärla kihelkonnas) vallad ja Anseküla kirikuvald ühiseks Abruka vallaks. Vallavalitsus asub Salme külas, kuhu 1890:ndate aastate keskel ehitati vallamaja. 1919. a. läks Abrukast Kääsla mõis ja Mäe küla Kärla alla ja Abruka saar Kaarma Suurevalla alla. Asemele sai Abruka vähemaid alu Lümenda vallalt. Jämajas ühendati 1891. a. Torgu, Kargi, Kaunispä, Mõntu ja Sääre vald ning Jämaja kirikuvald ühiseks Torgu vallaks. Vallavalitsus asub Torgus, kuhu 1893. a. ehitati vallamaja.

MÕISAD Jä m a j a s. Jä m a j a kirikumõis, 45 km Kuressaarest, omas varematal aegadel õige rohkesti talumaid, 1645. a. näiteks oli nimetatud kirikumõisal talumaid 6 adramaad, mis oli tingitud sellest, et ka Sääre kirik oli varustatud maaga. Põhjasõjaaegne katk laastas kirikumõisa tugevalt, suri pastor ja ka talurahvas peale paari inimese. 1910. a. hinnati kirikumõisa maid 3 adramaale; talumaad oli siin 296.5 tiinu ja mõisamaad 153.3 tiinu. 24-rubralise aastarendi eest oli pastori kasutamisel veel taaniaegse päritoluga armuadramaad, mis oli 130.1 tiinu suur. Kirikumõisast plaanistati 1928. a. 28 talu- ja 32 pöpsikohta, mis asundati 1921. a. Elamu on ühekordne kivikatusega puuehitis.

K a r g i (saksa k. *Karky*) rüütlimõis, 45 km Kuressaarest, oli XV sajandi lõpul Schardenbäck'ide valduses, 1490. a. kinnistas piiskopp Peeter Wedberg selle mõisa ühes 1 adramaaga Hans Schardt'ile (vist samuti Schardenbäck). 1513. a. müüs Tallinna kodanik Hans Schere (arvatavasti identne varasema Hans Schardt'iga) oma Sörves Jämaja kihelkonnas asuva Karky mõisakese, mille suurus 1 adramaa, 350 riia marga eest Hinrich Lebs'ile. Hertsog Magnusega polnud Lebs'idel kuigi head suhted ja esimene võttis viimaseilt ära mõningad Kargi mõisa juurde kuuluvad maad. 1573. a. taastas asehaldaja Claus Ungern selliste äravõetud maadena Reinhold Leps'ile 4 üksjalga ja mõned põldud ning heinamaad. 1631. a. pantis Fromhold Leps Kargi tookordsele Sääre mõisa omanikule Georg v. Vietinghoff'ile 2500 riigitaalri eest. Viimane müüs mõisa 1648. a. Christopher Toll'ile 1600 taalri eest. Tollide kätte jäi Kargi kuni aastani 1772, millal ta 3650 rubla eest läks Wilhelm D. v. Fuchs'ile, kes mõisa 1780. a. pantis Kaunispä omanikule Lorenz G. v. Osten-Sacken'ile. Viimane andis pandiõiguse edasi M. C. v. Buxhövdn'ile, kellelt Fuchs lunastas pandi 1791. a. 5500 hõberubla eest, aga juba 1800. a. pantis Fuchs mõisa sama summa eest Kuressaare pürjermeistrile Peeter Fr. Bazancourt'ile. Kui viimase kaubamaja 1815. a. pankrotti jäi, siis müüdi Kargi mõis oksjonil ja läks 27 000 pankorubla eest Balthasar v. Buxhövdn'ile. Viimane ühendas Kargiga 1801. a. Sääre mõisa müümisel võõrandamata $1\frac{1}{4}$ adramaad („Linnotõnnise“ ja „Messa“) ja müüs siis Kargi 1818. a. 47 000 pankorubla eest Joh. Ad. Poppen'ile, kelle pärijad ta 1843. a. 15 500 hõberubla eest müüsid kindral Ekessparre lesele. Viimane müüs mõisa edasi maanõunik Friedr. v. Buxhövdn'ile. Selle suguvõsa kätte jäi mõis kuni võõrandamiseni. 1909. a. hinnati mõisa suurus $3\frac{3}{4}$ adramaale, sellest oli 466 tiinu mõisa- ja 302 tiinu talumaad. Mõis planeeriti 1920. a. 14 üksuseks ja asundati 1921. a. Härrastemaja on vana puuehitis.

K a u n i s p ä (saksa k. *Kaunispäh*) rüütlimõis, 43 km Kuressaarest, $4\frac{1}{2}$ km Jämaja kirikust. 1523. a. läänistas piiskopp Joh. Kyvel Clawes v. Ungern'ile Kaunispä külast 4 adramaad ja Salmest need üksjalad, kelle piiskopp Orgas oli läänistanud Hinrick Curfer'ile eluaegseks. Sellest läänistusest kujuneski Kaunispä mõis. 1619. a. läks mõis päranduse teel Alex. v. d. Osten-Sacken'ile. 1645. a. viimane taaniaegne asehaldur Ebbe Uhlefeld müüs ja loovutas teenete eest Alex. v. Sacken vanemale Torgu ametkonnast $2\frac{1}{2}$ adramaad 4 taluga ja veel mõningad üksjalad ja vabadikud ning „Rawie Warbe“ heinamaa. Alex. v. Sacken nooremale loovutas sama asehaldur samast päriseks 3 talu, mille kogusuurus oli 1 adramaa. Nähtavasti kaotasid Sackenid nimetatud 1645. a. maad juba Rootsi aja alul, millal igalpool tagastati Taani aja lõpul võõrandatud maid. 1652. a. läänistas krahv Magnus Gabriel de la Gardie Kaunispä omanikule samanimelisest külast veel 3 adramaad, kuid need maad tagastati Rootsi aja lõpul teostatud üldise reduktsiooni ajal, jäeti aga endisele omanikule põlise rendi alusel kasustada, kuna veneaegne restitutsioonikomisjon need taastas endise omaniku pojale. 1786. läks Kaunispä 15 000 hõberubla eest Heinrich A. v. Kräfting'i omanduseks. 1848. a. müüsid viimase järeltulijad mõisa 18 000 hõberubla eest Alex. v. Nolcken'ile. Maailmasõja eel oli mõis H. v. Sengbusch'i omandiks. 1645. a. hinnati mõisa suurus 4 adramaale. 1690. a. — 6 adramaale, 1715. a. oli siin üksainus asustatud adramaa, 1731. a. — 3 asustatud adramaad, 1774. a. oli adramaad $8\frac{3}{4}$, 1845. a. — $6\frac{5}{48}$ ja 1909. a. — $6\frac{3}{48}$. Viimatinimetatud aastal oli mõisal 642.12 tiinu mõisamaad, 86.7 tiinu kvoote- ja 430.17 tiinu talumaid. Kaunispä koos Kaldama karjamõisaga planeeriti 1922. a. 58 üksuseks ja asundati 1923. a. Härrastemaja on kiviehitis, osalt kahekordne.

Torgu (saksa k. *Torckenhof*) riigimõis, 42 km Kuressaarest, 4 km Jämaja kirikust, asutati nähtavasti juba XIV sajandil. Mõis oli Sõrve ametkonna majanduslikuks ja halduslikuks keskuseks. Keskaja lõpul olid mõisa väljad ligi 8 adramaad, Taani aja lõpuks tõusis mõisa külvipind $10\frac{2}{3}$ adramaani. 1909. a. hinnati Torgu suurust järgmiselt: 581.62 tiinu mõisamaad ja 5138 tiinu talumaad. Talumaa müüdi juba XIX sajandil, samuti oli ka mõisamaa tükeldatud ja jagatud juba Vene ajal. 1853. a. eraldati Torgu mõisast kohalikule ap. õigeusu kirikule 102.45 tiinu mõisamaad.

Olbrüki (saksa k. *Olbrück*) rüütlimõis, 45 km Kuressaarest, 10 km Jämaja kirikust, haaris Sääre, Mõntu ja Koltse mõisa ning Põdra karjamõisa. See mõisadekompleksi kujunes alles XIX sajandil peale seda, kui siinloendatud mõisad olid ostu teel läinud Ekesparre perekonna valdusse. Õieti oli Olbrüki ainult üldine nimi mainitud mõisadele, mis kõik püsisid iseseisvate mõisamajandusliikude käitistena kuni mõisade vöörandamiseni. 1909. a. hinnati Olbrüki nime alla koondatud mõisade suurus 12.6 adramaale; mõisamaad oli samal ajal siin 2281.87 tiinu ja talumaad 972.25 tiinu. — Järgnevas vaatleme Olbrüki mõisadekompleksi kuulunud mõisu üksikult.

Koltse (saksa k. *Koltze*) oli XVII saj. algusel Raschau perekonna valduses. Viimased pantisid mõisa sajandi keskel Joh. Stoll'ile, kellelt Koltse 1690. a. tagastati, anti aga endisele omanikule tertsiaalmõisana rendile. Vene ajal taastati mõis Raschau'de perekonnale. 1750. a. omandas Koltse Justus Frommhold Rahr ja müüs selle 1753. a. 1300 riigitaalri eest Thomas Dellingshausen'ile, kes mõisa juba järgmisel aastal loovutas Claus G. v. Kräfting'ile. Viimaselt perekonnalt Koltse koos Mõntu mõisaga läks 1842. a. Sparremann'idele, kes 1842. a. müüsid Koltse ja Mõntu mõisa 20 000 hõberubla eest Alex. Ant. v. Gildenstube'le. Gildenstube tütre abielu kaudu assessor Rehekampf'iga läksid Koltse ja Mõntu mõis Rehekampfide omandiks. XIX sajandi teisel poolel omandasid Ekesparre'd Koltse ja Mõntu. Juba varemalt — 1835. a. — oli üks viimatinimetatud perekonna liikmeist, Leopold v. Ekesparre, ostnud Koltse tookordselt omanikult 450 bankorubla eest 15 tündri- ja 1 külimitumaa maad, millest kujundati „*Waldesheim*“ nimeline maakoht (*Landstelle*). Koltse planeeriti 1920. a. 10 üksuseks ja asundati 1921. a. Härrastemaja siin polnud.

Mõntu (saksa k. *Mento*) mõisa läänistas Rootsi kuningas Karl XI 1661. a. ühes Kaavi adramaaga rittmeister Friedr. v. Kreutzen'ile ja kinnistas mõisa 1673. a. Kreutzen'ile lesega abiellunud Claus Kräfting'ile. 1690. a. tagastati mõis, kuid veneaegne restitutsioonikomisjon taastas mõisa Kräfting'ite perekonnale. 1753. aastast alates, millal ka Koltse mõis tuli Kräfting'ite valdusse, on Mõntu saatus ühine juba kirjeldatud Koltse mõisa omaga. XIX sajandi esimesel poolel kinkis üks tookordseid mõisa omanikke Mõntu valitsejale Friedrich Stahl'ile siit $\frac{1}{4}$ adramaa suuruse Sepa talu, millest kujunes „*Stahlberg*“ nimeline maakoht (*Landstelle*); ka selle omandasid sajandi teisel poolel Ekesparre'd. Mõntu planeeriti 1920. a. 19 üksuseks ja asundati 1921. a. Härrastemaja, milles nüüd asub kool, on kahekordne ehitis.

Sääre (saksa k. *Zerel*, vanasti *Cerel*, *Cerl*, *Czerell*, *Czerlle*, *Sere*, *Zerlle* jne.) on Sõrve vanemaid mõisu. Juba 1390. a. läänistas piisk. Winrich Knip-
rode Sääre $10\frac{1}{2}$ adramaaga Claves Korever'ile. Korever'ide kätte jäi mõis kuni 1516. a., millal Claves Korever noorem pärandas mõisa Jürgen Vietinghoff'ile. Viimase surres abiellus stiftifoogt Joh. Buxhövdén Vietinghoff'ile lesega ja sai Sääre mõisa kuni 1545. a., s. o. kuni Vietinghoff'i poegade täisealiseks saamiseni, endale lääniks. 1548. a. läks Sääre eelmainitud Vietinghoff'i poja Jürgeni omandiks. Viimasele kinnistas selle läänistuse 1560. a. hertsog Magnus ja lisas endisele veel Mäepä mõisakese 3 adramaaga ja Palu võsamaad, mis varemini olid olnud Rötger Tiesenhauseni ja enne seda Jürgen Buxhövdén'i valduses. 1568. ja 1572. a. läänistas hertsog Magnus samale veel 4 adramaad, mis asetsesid Sääre ja Laadjala külas. 1654. a. vahetas Werner Vietinghoff Sääre mõisa kihelkonnal asuva Pajumõisa vastu krahv Magnus Gabriel de la Gardie'le, kuid tühistas vahetuse õige varsti. 1665. a. müüsid Vietinghoff'id Sääre ja Mäepä mõisa kuberner Pehr Flemming'ile. Reduktsiooni ajal tagastati mõningaid hertsog Magnuse poolt läänistatud maid. Kuna

Flemming'id siirdusid Saaremaa venelaste kätte langemisel Rootsi, siis tagastati Sääre mõis Vene valitsuse poolt. Hiljemini tulid Flemming'ite pärijad tagasi Saaremaale ja restitutsioonikomisjon taastas viimastele Sääre mõisa. 1726. a. loovutas Lorenz Flemming Sääre ja Mäepä mõisa Joh. Gust. v. d. Osten-Sacken'ile. Viimase poeg Ludvig Christoph müüs mõisad 1784. a. 18 000 riigitaalri eest edasi Matthias Christoph v. Buxhövdn'ile. Viimane loovutas Saaremaal toimuvate reguleerimistööde ajal Mäepä mõisa 8½ adramaaga kroonule ja sai sama palju maad vastu Muhus. Sääre mõisa maad, peale Kargi puhul nimetatud 1¼ adramaa, pantis sama Buxhövdn 1801. a. ühes XVIII saj. lõpul asutatud Põdra karjamõisaga major Carl Adam v. Ekessparre'le 38 000 hõberubla eest. Ekessparre'de käest läks Sääre 1842. a. 36 500 hõberubla eest maanõunik Fr. v. Buxhövdn'ile. XIX saj. teisel poolel omandati Sääre koos Põdra karjamõisaga uuesti Ekessparre'de poolt ja jäi selle perekonna kätte kuni võõrandamiseni. 1920. a. planeeriti Sääre 34 üksuseks ja Põdra 19 üksuseks, 1921. a. asundati mõlemad.

MÕISAD. Anseküla kirikumõisal oli 1910. a. 154.9 tiinu mõisamaad ja 267 tiinu talumaad; 24-rublalise aastarendi eest, mida maksti õpetajate leskede kassale, oli pastori kasustada ka 93 tiinu suurune „Tausel”-nimeline armuadramaa, mille kirikule oli andnud hertsog Magnus. Kirikumõisa maal, 1½ km Ansekülast, asus Easte kvootemõis, mille omanikuks oli E. Link. Kirikumõis plaanistati 1920. a. 40 üksuseks ja asundati 1921. a. Pastoraat on ühekordne kivist ehitis õlgkatusega.

A b r u k a (saksa k. *Abro*, vanasti *Abbruch*, *Abbrick*, *Abbruk*, *Abbro* jne.) riigimõis samanimelisel saarel 31 km Ansekülast, 17 km Kuressaarest. Näikse, et see mõis karjamõisana oli tekkinud juba keskaja lõpul. Mõisa majandati aga Sõrvel elavate talupoegade abil, sest saarel polnud ainustki talurahva asulat; samaseks jäi olukord ka Taani ajal. Talurahva asustuse levimist Abrukale ei peetud soovitatavaks, sest selle all oleksid kannatanud siinse eriti hobusekasvatust harrastava karjamõisa heina- ja karjamaad. 1645. a. oli Anseküla, Kaimri ja Salme külast 8½ adramaad umbes paarikümne taluga mõisaorjuse tegemise suhtes allutatud Abrukal asuvale mõisale. Talurahva asustus levis saarele peamiselt alles XVIII sajandil. 1909. a. oli Abruکا mõisal 834.15 tiinu mõisa- ja 1665.59 tiinu talumaad. Mõis plaanistati 1920. a. 32 üksuseks ja asundati 1922. a. Elumaja on ühekordne, roogkatusega puuhoone. Nüüd kuulub saar Kaarma-Suure valda.

L õ o (saksa keeli *Leo*, ka *Lode*, vanasti *Lahye*) rüütlimõis, 30 km Kuressaarest, 3 km Anseküla kirikust, kuulus XV saj. alul Tomas Blötter'ile ja hiljemini Hindrick Schulte'le. 1473. a. läänistas piiskopp Peetrus Wedberg selle mõisa, mis asus Salme vakuses ja tollal kandis „Lode“ nime, 2¾ adramaaga Jürgen Wedberge'le. Wedberge'de kätte jäi Leo mõis kuni aastani 1678, mil Carol Wedberg müüs mõisa Wilhelm Raschau'le. Selle perekonna omandiks jäi mõis kuni 1747. a., millal sündik Peter Joh. Dellingshausen ostis Leo enam-pakkumisel 2150 riigitaalri eest. XVIII sajandi lõpul läks mõis abielu kaudu Guldentubbe'de valdusse. XIX saj. oli Leo lühiajaliselt von Rehren'ite omanduses ja läks sama sajandi teisel poolel Meder'ite valdusse. Mederid müüsid Leo 1915. a. Axel Ekessparre'le. 1909. a. oli Leo 249.89 tiinu mõisa- ja 367.40 tiinu talumaad. Mõis plaanistati 1920. a. 40 üksuseks ja asundati 1921. Här-rastemaja on vana, lagunened, õlgkatusega puuehitis.

L õ m m a l a (saksa keeli *Lemmalsnäse*) mõis kuulus Kuressaare linnale, kaugus 25 km Kuressaarest ja 17 km Anseküla kirikust. Krahv Magnus Gabriel de la Gardie, Kuressaare krahvkonna lühiajaline omanik, läänistas 1653. a. Kuressaare linnale ühes Tiirimetsa mõisaga 12 adramaad talumaad. Hiljemini vähendati neid talumaid, mis asusid Lõmmala külas, 10 adramaale. Redukt-siooni ajal tagastati kogu see läänistus, kuid 1693. a. 20. juunil antud kuningliku resolutsiooniga restitueeriti linnale need 10 adramaad talumaad sel kujul, et Tiirimetsa riigimõisa rentnik pidi nende adramaade sissetulekuna igal aas-

tal andma linnale 138 hõbetaalrit ja 69 tündrit teravilja. Vene aja algusel teotsenud restitutsioonikomisjoni poolt taastati need maad 1724. a. linnale uuesti täielikult ja XVIII ajal kujuneski siia Lõmmala mõis, mille suurus 1782. a. hinnati $7\frac{3}{4}$ adramaale. 1909. a. oli Lõmmalas 244 tiinu mõisamaad ja 789 tiinu talumaad.

Tiinuse (saksa k. *Ficht*) rüütlimõis, 25 km Kuressaarest, $2\frac{1}{2}$ km Anseküla kirikust, oli keskajal Lepsen'i perekonna valduses, kes müüs mõisa ühes 6 adramaa ja 2 kõrtsikohaga 1578. a. Klaus Knubben'ile. Viimase pärijailt läks mõis 1629. a. ostu teel 2000 marga eest maakirjutaja Henricus Radingius'ele. Sellelt perekonnalt põlvnebki mõisa eestikeelne nimi „Tiinuse“. Ostmisel oli mõisal $2\frac{1}{2}$ adramaad talumaid ja $3\frac{1}{2}$ adramaad mõisavälju. Uusi alu omandades, laiendas Radingius mõisa märgatavalt. 1633. a. ostis ta Otto v. Vietinghoff'ilt 3 adramaad 3 taluga, mis varemalt kuulusid Paadlale ja olid segi Tiinuse maadega; 1637. a. omandas ta Goswin Wulff'ilt Salme külast talu, mille suurus oli 1 adramaa. 1642. aastal ostis Radingius Taani kuningalt Kristian IV:lt 5 talu, mis samuti asetsesid Salme vakuses ja mille kogusuurus oli $3\frac{1}{2}$ adramaad. Paar aastat varem, 1639. a., oli sama kuningas müünud Rahuste külast Radingiusele 4 talu 3 adramaaga ja mõisaväljade vahetumast lähedusest 1 talu, mille suurus oli 1 adramaa. Taani aja lõpuks oli Tiinusel $13\frac{1}{4}$ adramaad talumaid ja $4\frac{1}{4}$ adramaad mõisapõlde. 1678. a. omandasid Radingused Kandle mõisa omanikult Claes Berg'ilt 800 riigitaalri eest 2 „Suurna“ pundenikukohta ja 1682. a. samalt 44 riigitaalri eest „Kõntza“ pundenikukoha. 1694. a. kinnistas reduktsioonikomisjon Radingiuste omandiõiguse kõige loendatu üle. 1740. a. müüs Riia ülemkomandant, kindralmajor Gustav Heinrich von Rading Tiinuse mõisa leitn. Henrik Caspar Stakelberg'ile. Viimane panis mõisa Bernhard W. v. Rehbinder'ile, kellelt Stakelbergi poeg Friedrich Daniel 1756. a. lunastas mõisa ja 1760. a. edasi müüs 7500 riigitaalri eest Joachim Fr. v. Vietinghoff'ile. Juba 1773. a. müüs viimane mõisa 11 000 riigitaalri eest edasi Thomas Dellingshausen'ile. Hiljemini läks mõis Gust. v. Nolcken'i valdusse, kes selle 1847. a. müüs 38 000 hõberubla eest Ottomar v. Buxhövdn'ile. Viimane andis juba 1849. a. mõisa ostusumma eest üle oma väimehele — Michael L. Freytag von Loringhoven'ile. Loringhovenite perekonna valdusse mõis jäigi. Mõisa maavaldus ei asetsenud ainult Anseküla kihelkonnas, vaid vähemaid talumaid leidus ka Jämajas ja Kärlasski. 1909. a. oli Tiinuses mõisamaad 802.91 tiinu ja talumaad 721.43 tiinu. Mõis plaanistati 1922. a. 83 üksuseks ja asundati 1923. a. Härrastemaja on vana, ühekordne puuehitis kivikatusega.

Tiirimetsa, 21 km Kuressaarest, 10 km Anseküla kirikust, mõis oli keskaja lõpul Ungern'ite valduses. 1586. a. müüs Heinrich von Ungern mõisa ühes juurdekuuluva 8 taluga 1000 taalri eest Taani kuningale Friedrich II. 1653. a. läänistas krahv Magnus Gabriel de la Gardie mõisa Kuressaare linnale. Rootsi reduktsiooni ajal tagastati mõis ja sestsaadik on Tiirimetsa jäänudki riigimõisaks. Taani ajal oli Tiirimetsa mõisaseoskond väga väike. Siia ei kuulunud ainustki adratalupeoga, vaid ainult pundenikud ja üksjalad (vt. eespool antud tabelit). Samuti väike oli mõisapõldude ulatus: 1645. a. mõõdeti mõisavälju $2\frac{3}{4}$ adramaaga. Rootsi aja lõpul hinnati Tiirimetsa talumaid $14\frac{1}{4}$ adramaale. 1909. a. oli Tiirimetsal 711.63 tiinu mõisa- ja 1746.17 tiinu talumaad. 1853. a. eraldati siit maid ap. õigeusu kirikule. 1909. a. oli nimeetatud kirikul siin 35 tiinu maad, mis koos Tiirimetsa mõisaga plaanistati 1920. a. 17 üksuses ja asundati 1921. a. Härrastemaja, mis lammutati mõisa tükeldamisel, oli ühekordne puuehitis.

2. Jaani.

AJALUGU. J a a n i (saksa keeli *St.-Johannis*) on Saaremaa noorim ja pinnaulatusest „mandri“ vähim kihelkond. Alles 1675. a. eraldati Jaani iseseisva kihelkonnana Pöidest, millele ta kiriklikult oli senini allunud.

Keskajal kuulusid praeguse Jaani kihelkonna alad ordu valdusse ja olid Maasilinna foogtkonna piirimaiks vastu piiskoplikku Karja kihelkonda. Juba varakult oli ordu asutanud Jaani tollal veel peaaegu täiesti asustamata põhjaranda, kuhugi praeguse Jaani kiriku lähedusse, pidalitöbiste varjupaiga. Leprosooriumi asutamine sellisesse metsakolka oli muidugi tingitud soovist ära hoida haigete kokkupuutumisi tervetega ja seega vältida nakkamisi. Vastavalt 1215. a. peetud lateerankontsiili otsustele, mis nõudsid kiriku või kabeli rajamist iga pidalitöbiste varjupaiga juurde, asutati ka siinse leprosooriumi kõrvale, mille lähemat asutamisaega pole teada¹⁾, väike kabelikirik juba keskajal. Siinne kabel oli pühendatud varakristlikule pühakule — Aleksandria patriarhile Johannesele, kes just haigete ja töbiste eest hoolitseja pühakuna oli keskajal suures lugupidamises.

Seega oli Jaanil juba keskajal olemas kihelkonna iseseisvumiseks vajaline kiriklik keskus kabeli näol. Kihelkonna iseseisvumiseks keskajal oli veel teisigi, eriti asustus- ja liiklemisgeograafilisi eeldusi, sest raskesti läbitavad Kareda ja Koigi sood, mis sajandite eest olid veel palju sügavamad ja põhjatamad kui praegu, lahutasid siinseid alu tollase Pöide teisist viljakaist ja tihedalt asustatud aladest, ja kujundasid Jaanist juba siis omaette seisva suletud metsakolga, mille elanikel oli pääs tookordse kihelkonna keskusse — Pöide kirikusse — kauge ja raske. Et siia keskajal kiriklikku kihelkonda siiski ei tekkinud, tuli sellest, et asustus jäi siin keskajal väga hõredaks. Selle põhjuseks olid halvad asumistingimused, mis põhjenevad pinnaehitusest (vt. ülemaal).

Kihelkonna lõunasopis kujunes juba keskajal pesakujuline asustusrühmitis. Siit lõunasopist nähtavasti tulebki otsida kihelkonna põlduhariva rahva algkodu. Näib, et siinse asustuskeskuse vanemaid

¹⁾ Saaremaa siseajaloo varasemad käsitlejad on arvanud, et esimene ordu poolt Saaremaale asutatud leprosoorium asunud Kihelkonnal, kuski hilisema Pidula mõisa läheduses, millele vihjavad mõisa nimigi. Kihelkonnalt toodud leprosoorium üle Jaani alles 1438. a. See arvamus pole paikapidav, sest seda on rajatud ekslikele eeldusile, nagu oleks ordu 1438. a. loobunud piiskopi kasuks oma maavaldusest Kihelkonnal, millise arvamuse me üldosas juba kummutasime, ja nagu tuletuks kohanimi „Pidula“ sõnast „Spital“ („Hospital“, rahvapäraselt „pidal“), mis samuti ekslik.

küli on Kareda, millele viitavad ka Salu küla kalmeleiid, kuna selle asustusrühma teine suurem juba keskajal esinev küla — Tagavere — on „vere“-lõpulise paigana kindlasti noorem Karedast ja tõenäoselt rajatud Karedast lähtunud asukate poolt enne XV sajandit. Nimelt oli Kareda juba XV saj. alul erakätes ja 1441. a. kinnistati 14 adramaa suurune Kareda küla vendadele Kõning'eile. Nähtavasti rajasid viimased siia mingi mõisakese, mis asutajailt päris nime „Kuningas“, hiljemini (XVII saj.) kujunes sellest mõisakesest Kuninguste küla. Ka Salu küla eraldus iseseisvaks külaks Karedast alles XVI sajandil. Tagavere jäi kogu keskaja maahärra enese valdusse ja moodustas samanimelise vakuse, kuhu keskaja lõpul peale Tagavere küla kuulus veel Imavere küla. Need külateekesed, mis Tagaverest viivad Imaveresse, kuna teiste naabruses olevate küladega ei seo Imaveret ükski tee, näitavad ilmselt, et viimane on asustatud Tagaverest lähtunud inimeste poolt. 1570. a. oli Tagavere vakuses, mis siis kattus samanimelise külaga, sest Imavere oli vahepeal juba läänistatud 4 adratalu ja 2 üksjalaga, 12 adramaad 11 adrataluga ja 2 üksjalaga; 1592. a. oli siin aga ainult 10 asustatud adramaad 9 taluga; nähtavasti polnud küla viimatinimetatud aastaks veel kosunud venelaste 1576. a. röövkäigust.

Kihelkonna teine vanem asustusrühm, mis aga pole sugugi nii tihedakoeline kui äsjakirjeldatu, — keskaegne Pahila vakus paiknes piki Tagaverest Randküla viivat maanteed. Külad järgnesid siin üksteisele suuremate vahemaadega ja mõned neist olid väga laialivalguvad. Juba keskaja lõpul on siin jälgitavad Pahila, Kavandi ja Randküla. Kalduksime arvama, et loendamise järjekord, mis vastab külade tookordsele suuruse järjekorrale, märgitseb ka külade asustusliku kujunemise ajalist järjekorda; Pahila suuremusele võiks viidata ka küla nime maksvuselepääs vakuse nimena, ja et asustuse levimise suund oli lõunast põhja, võimaliku lähtekohaga kihelkonna lõunasopi asustusrühmast. Pahila rühma idapoolseimaks eelpostiks oli põhjas väike Randküla, kuna läänesuunas tungisid Kavandi küla elanikud juba keskajal piki põhjaranda kulgevat maanteed edasi, rajades Hindu, Raugu ja Riidama hajatalud ja üksjalakohad, kuni Karja piirini. Pahila vakuse asustuslikust ulatusest keskaja lõpul annab arvilise ülevaate pisut hilisemast ajast — 1570. a. — pärit olev vakuraamat, mille järgi siin oli 21 adramaad 25 adra- ja 1 vabataluga ning 14 üksjalakohta. Nähtavasti taandasid 1570:ndate rahutute aastate sündmused märgatavalt siinset asustust, nii et veel 1592. a. polnud asustus saavutanud endist ulatust; nimetatud aastal oli siin ainult 17½ asustatud adramaad 20 adra- ja 1 vabataluga, üksjalgade kohta aga puuduvad teated.

Hoopis hõredaks jäi asustus orduajal kihelkonna kirdeosas. Siia ei tekkinud selle ajastu jooksul ainustki suletud küla, vaid valitsevaks asustusvormiks jäi üksiktalu; need olid eosteks siin hiljemini kujunenud küladele. Rohkesti kohtame ses paigas orduaja lõpul nooremale asustusile omaseid üksjalgade hajatalusid. Kihelkonda kuulual Kõinastu laiul oli orduaja lõpul 2 talu, millede kogusuurus võrdus 2½ adramaaga. Nii Kõinastu laid kui ka Jaani „mandri“ kirdeosa talud kuulusid keskajal Rahula vakusesse, mille kesksemad osad, kust

lähtudes nähtavasti toimuski Jaani kirdeosa asustamine, jäävad välja poole Jaani kihelkonna piire.

Jaani kihelkonna läänistamata jäänud talumaad kuulusid orduajal ja ka hiljemini Maasi ametkonda, mille keskuseks oli samanimeline ordumõis. Mõisa kauguse tõttu pidi siinsele talurahvale eriti koormav olema mõisaorjus, mille suuruse kohta orduajal puuduvad teated. Üldiselt olid teised 1 adramaa pealt antavad koormised järgmised: 2 marka 5 šillingit rahas (maa-, heina- ja suurraha), 5 vakka rukkeid, 5 vakka otri, 1 lammas, 1 kana ja 2 muna. Iga üksjalg maksis samal ajal 14 šillingit maaraha ja 9 šill. suurraha. Randküla 1 adramaa suurune vabatalu aga lunastas kõik talul lasuvad koormised 10 marga maaraha ja 1 nuumseaga, samuti toimisid natuke hiljemini ka mõlemad Kõinastu talud. Teised talunikud aga kandisid peale loendatud adramaal lasuva kindla koormise veel teisi kohustusi, mis enamuses kanti vakuse poolt kollegiaalselt. Selle koormiseliigi juures pole põhjust pikemalt peatuda, sest üldiselt on siin andamid ja normidki samad, mida nägime üldosas Sõrve talurahva vakusekoormiste puhul; ainult tuleb meil vihjata sellele, et rahas kantavate koormiste osatähtsus on siin märgatavalt suurem kui see oli Sõrves, s. o. piiskoplikul alal.

Sündmustikulise ajaloo poolest on kihelkonda varasema ajaloo suhtes võimatu eraldada Pöidest, seepärast juhime asjast huvitavaid siinkohal Pöide ajaloo juurde. Käesolevas olgu tähendatud ainult niipalju, et koos Pöidega kannatas ka Jaani XVI sajandi teise poole paaril esimesel aastakümnel rootslaste korduvate sõjakäikude ja 1576. a. venelaste rüüsteretke all. Samuti tabasid ka Jaani alu rootslaste retked 1611. ja 1612. aastal. Retkile järgnevail aastail leidis kihelkonnas hulk tühjaks jäänud talusid, teisel olid vaenlased viinud talupojalt kogu ta varanduse ja põletanud elamugi. Üle kolmekümne aasta kestval järgneval rahuajal kosus kihelkond nende röövretkede tagajärgedest täiesti ja Taani aja lõpul — 1645. a. — oli asustuse üldpilt riigi kätte jäänud talumail järgmine.

50. Asustus Jaani khk riigile kuuluvail talumail 1645.

Vakus	Külad	Adramaad		Talud	Üksjalad	Vabadikud
		asust.	tühj.			
Pahila	S.-Pahila	6 $\frac{1}{2}$	—	10	—	—
	V.-Pahila	4	—	4	—	1
	Võhma	$\frac{1}{2}$	—	1	3	3
	Kavandi	7	$\frac{1}{2}$	10	4	—
	Randküla	4 $\frac{1}{2}$	—	7	3	1
Tagavere	Tagavere	12	—	14	2	3
Rahula	Herjaküllä	3	$\frac{1}{2}$	5	1	—
	Kõinastulaid	2 $\frac{1}{2}$	—	2	1	—
Spitalhof	hajatalud	8	1 $\frac{1}{2}$	9	14	—
(mõisaseoskond)		48	2 $\frac{1}{2}$	62	28	8

Selgituseks tabeli andmeile olgu tähendatud, et Rahula vakusesse kuuluv Herja (=Härja) küla on hilisem Pulli küla. *Spitalhof*'i mõisa-seoskonna hajatalude hulgas on Ööriku ja Haapsa talude ning üksjala-kohtadega juba siis pandud alus hilisemaile samanimelistele küladele. Pahila vakuse Kavandi küla juba orduaja lõpul olemas olnud hajataludest on Võhmast kujunenud iseseisev, kuigi hoopis väike küla, teised — Hindu, Raugu ja Riidama kuuluvad endiselt Kavandi külakonda.

Erakätes olevate alade talurahva asustusest annab ülevaate 1647. a. teostatud eramõisade revisjon. Kihelkonna lõunaosas valdas nimetatud aastal Ernst v. Hove Kuningas- ja Niidumõisa-nimelisi mõisu; omaniku seletuse järgi olid mõlemad mõisad rajatud talumaadele ja nende külvipindade koguulatus oli 1647. a. võrdne 8 adramaaga. Samal ajal kuulusid nende mõisade seoskonda Kareda, Salu ja Imavere küla, milles kokku oli $14\frac{1}{2}$ asustatud adramaad 20 taluga ja 3 tühja talu $1\frac{3}{4}$ adramaaga. Põhjarannas kuulus Reinh. Poribe valdusse väike Taaliku mõis, mille seoskonda 1647. a. kuulus ainult 4 üksjalga, aga mitte ühtegi adratalu. Rohkem eravalduses olevaid maid nimetatud aastal kihelkonnas polnudki.

Kihelkonna iseseisvaks muutmine ja 1675. a. Pöidest eraldamine ei toonud rahva argiellu kuigi suurt muutust, sest Pöide aladega jäi siinne talurahvas mõisaseoskondliku kuuluvuse tõttu endiselt ühendusse. Iseseisva Jaani kihelkonna esimeseks pastoriks oli keegi Birnschein, kelle ametialalisest tegevusest me midagi lähemat ei tea. — Rootsi aja lõpul suurt elevust tekitanud eramõisade tagastamine tabas Jaani kihelkonda hoopis vähe.

Suuri raskusi tõid kihelkonnale Põhjasõja aastad. Sõja algusest peale rõhusid rahvastikku igasugused erakordsed koormised; täieliku hukatuse tõid kihelkonnale 1710. a. katk ja venelaste röövkäigud. Mitmes külas ei pääsenud katkusurmast ainustki inimest, teisel olid venelaste röövsalgad põletanud asulad ja tapnud kättejuhtuvad inimesed. 1713. a. revisjoni andmete järgi olid täiesti tühjad Kareda ja Salu küla, samuti polnud Jaani kirikumõisa talupoegadest ükski üle elanud katku. Taaliku mõisa taludes elas 1713. a. ainult 4 inimest ja Arju mõisa taludes üksnes 5. Samuti seisis ka riigimaadel enamik talusid söötis, sest endised talupidajad olid siingi langenud katku ohvriks. Kihelkond oli rahvaarvu poolest nii kokku kuivanud, et ei suutnud enam ülal pidada pastoritki. 1710. aastast, millal siit lahkus kirikuõpetaja Metzold, kuni 1726. aastani täitis Pöide pastor ka siinse hingekarjase kohuseid. Kestis aastakümneid, enne kui kihelkond täiesti toibus 1710. a. hävitustöö tagajärgedest. Majanduslikult ja õiguslikult raskele ajale vaatamata kosus talurahva asustus ometi pidevalt, ehkki aeglaselt. Rahvaarv näitas kestvat tõusu. 1731. a. oli siin 455 inimest, 1744. a. — 568 ja 1756. aastaks tõusis elanikkude arv juba 734:ni. Rahva arvuline juurdekasv on seega üllatavaltki suur, näidates 25-aastase ajavahemiku (1731—56) kohta 61.3% tõusu.

Neist raskusist, mida XVIII saj. talurahvale tõi, kuulsime juba üldosas; seal-esitatule pole siin midagi lisada, mis eriti iseloomustaks Jaani tollaseid olusid. Nagu mujal tõi ka siin talurahva ellu pisut

kergendust XVIII saj. lõpul alustatud maade- ja talurahval lasuvate koormiste reguleerimine, milline töö kestis pidevalt kuni talurahva vabastamiseni XIX saj. alul.

XIX saj. keskel vallandunud talurahva usuline liikumine haaris ka Jaani kihelkonda kaunis tugevalt. Tookordne Jaani pastor Schneider püüdis nähtavasti küll mitmel viisil pidurdada usuvahetust, kuid asjatult. Tema kirjadest superintendent Schmidt'ile kuuleme, et juba 1846. a. suvel alanud siin käärimine, eriti hoogsaks ja peaaegu massiliseks muutunud siirdumine 1847. a. jaanuaris, millal kihelkonda saabunud vene usu rändav kirik; kõige rohkem olnud liikumisest haardud siiski Maasi kroonuvalla talupojad: kolme päeva kestel salvinud preester siin ligi 500 inimest. Prof. Kruus oma eriuurimuses talurahva usuvahetusliku liikumise kohta märgib Jaanis 219 usuvahetajat, mis on võrdne 30.4% :ga tookordsest elanikkude arvust.

51. Usuvahetusliku liikumise kogukondlik eripingsus Jaanis.

Kogukonnad	Õigeusulisi 1848	Rahvaarv 1850	Õigeusuliste %
Arju	39	95	41,5
Jaani kirikum.	15	93	16,1
Kareda	95	252	37,7
Kõinastu	7	81	8,6
Randküla	—	133	—
Taaliku	63	76	82,9
Kokku	219	720	

Nagu näeme, on ilmne vastuolu prof. Kruusi ja pastor Schneider'i kaasaegsete umbkaudsete andmete vahel. See vastuolu on siiski ainult näiline ja sellest johtuv, et prof. Kruusi tabel jätab arvestamata usuvahetajad tolaegse Maasi kogukonna neis osis, mis kuuluvad Jaani kihelkonda. Kuna osa Maasi kogukonnast kuulus Pöidesse, siis on terve kogukonna usuvahetajad prof. Kruusi uurimuses paigutatud teravkluse mõttes Pöide kihelkonna alla. Viimasest tabelist nähtub, et Maasi kogukonnas oli liikumise pingsus eriti kõrge — tervelt 71.1% siinsest rahvastikust siirdus vene usku. Kuna enamuse Maasi kogukonnast kuulus Jaani kihelkonda, siis on ilmne, et usuvahetusliku liikumise üldkihelkondlikku pingsust näitav suhtarv on Jaanis siiski tublisti kõrgem sellest, mille esitab prof. Kruus, mis peamiselt väljendab usuvahetusliku liikumise keskmist pingsust Jaani kihelkonna eramõisade kogukondades.

Juba 1846. a. kava kohaselt pidi asutatama Jaani apostl. õigeusu kogudus. Nähtavasti viibis koguduse asutamine siiski mõnd aega, kuid juba 1849. a. töötas kogudus Öörikul, varemalt aga oli jumalateenistust peetud Tagaveres Simu talus. Praegune Ööriku kirik valmis alles 1873. a.

Luteri usu kogudust tabas siirdumine ap. õigeusku rängalt; koguduse liikmete arvu hinnati usuvahetuslikule liikumisele eelnenud visitatsioonidel umbes 1500:le. 1858. a. oli luteri usu kogudusel veel ainult 589 liiget, 1863. aastal langes liikmete arv 540. Koguduse väiksuse tõttu sünnitas pastori pidamine suuri raskusi, seepärast loobus kogudus 1873. a. iseseisva pastori pidamisest; nimetatud aastast alates täidab Pöide pastor ka siinse kirikuõpetaja kohuseid.

Kihelkonna kõige uuemast ajaloost pole midagi erilist välja tõsta. Talude ostuaja iseloomustamiseks puuduvad andmed, sest vastavaid andmeid sisaldavad arhiivid on hävinud. — 1891. a. ühendati Maasi, Taaliku, Randküla, Kareda, Arju ja Jaani kirikumõisa kogukonnad ühiseks Maasi vallaks, idaosas haarab Maasi vald ka Pöide kihelkonda.

Erilise elevuseta möödusid kihelkonnas ka 1905. ja 1917. a. revolutsioon. 1917. a. sügisel Tagalahes maandunud sakslastel oli saare allutamisel kihelkonna piirides mõningaid vähemaid tulevahetusi venelastega, millest aga ei hargnenud suuremaid lahinguid.

Saaremaa mässu puhul 1919. a. tapeti mässuliste poolt Rannaküla mõisa rentnik ühes abikaasaga ja Kareda omanik Karl Förster samuti ühes abikaasaga; tapjad tabati hiljemini ja hukati. Mässuliste ja valitsusevägede vahel Upa küla juures aset leidnud võitluses langenud umbes 12 Jaanist pärit olevat mässulist.

Koolid. Rootsi aja lõpul antud määruste tagajärjel, mis taotlesid rahva haridusliku taseme tõstu, tuli ka Jaanis ametisse kihelkonnakoolmeister. Koolmeistri ülesandeks oli hoolitseda selle eest, et noorsugu saaks õpetust lugemises, katekismuses ja kirikulaulmises. 1706. a. teotses siin koolmeistrina Michael Glaiiss. Seaduses nõutav kihelkonnakoolimaja puudus aga veel 1706. a. Talurahvas vabandas end ehitusmaterjali puudusega, sest Jaanis polevat metsi; aadlikud lubasid koolimaja ehitamisele asuda ehitamisel oleva kiriku valmimise järel. Samasteks jäävad kooliolud kuni XIX sajandini. Vene ajal teotsenud koolmeistreist olgu nimetatud Peter Lang, kes siin töötas 1720:ndail aastail. Langile järgnesid isa ja poeg Ahlström'id, kes teotsesid siin kuni XIX saj. alguseni. Koolmeistrite töö lastele eelnimetatud teadmistes õpetuse andmisel on suhteliselt vähene. Ainult korra nädalas tulevad lapsed kokku koolmeistri majja; peamiselt õpi-ülesannete kättenäitamises ja laste poolt kodus vanemate juhatusel omandatud teadmiste kontrollis seisabki koolmeistri tegevus. Kuna koolmeistrile langevad osaks ka need kohustused kirikuelus, mida hiljemini täidavad köstrid, siis on õigem seda kihelkonnakoolmeistri juhatusel töötavat kooli nimetada köstri- kui kihelkonnakooliks, et seda hoida lahus pärast kujunenud tõelisest kihelkonnakoolist (*Parochialschule*). Köstrikoollis käisid õpilased iganädalasil katseil mardipäevast märtsini, kuni koolmeister tunnustas nende teadmised rahuldavaiks, mis tavalisest saavutatud paari aasta järel. 1765. ja 1784. a. koolikorraldusil, mis nõudsid külakoolide avamist, polnud pea mingeid tagajärgi. Mõnel pool olevat avatud külakoole, kuid need jäänud peatselt seisma, sest vanemad ei olevat saatnud lapsi kooli, vaid õpetanud neid endist viisi kodus. Veel 1792. a. puuduvad mõisa-

ja külakoolid, kuid juba 1819. a. töötavad siin külakoolid (nn. „*Gebiets-schulen*“), kus õpetatakse ainult pühapäeviti. Selliseid koole on kihelkonnas mitu ja neis õppis nimetatud aastal 88 poiss- ja 87 tütarlast; kodust õpetust olid samal ajal saanud 36 poiss- ja 29 tütarlast. 1836. a. kirikukatsumise protokoll järgi on kihelkonnas 14 kooli, kus õpitakse lugemist, katekismust ja laulmist. Koolitöö kestab mardipäevast märtsi alguseni, kooli tullaakse aga ainult 1 kord nädalas. Koolitööga võivad üldiselt päris rahul olla, eriti kui arvestada, et õpetajaiks on tavalised talumehed ja et need oma vaeva eest ei saa mingit palka. Samuti puuduvad täiesti koolimajad, osalt kasustatavat koolilaste kokkutuleku kohaks ka vennastekoguduste kohalikke palvemaju. 1840. a. õppis nimetatud külakoolides 97 poiss- ja 82 tütarlast. Sajandi keskel toimunud usuvahetusliku liikumise tagajärjel, mis võttis luteri usu kirikult suure hulga koguduseliikmeid, langes külakoolide arv 1850. ndaks a. 6:ni. Teotsesid Tagavere, Niidumõisa, Imavere, Randküla, Kõinastu ja kirikumõisa koolid. Külakoolide õpetajad ei saa nüüdki veel palka, kuigi kirikukatsumistel palgamaksmise vajadust korduvalt rõhutatakse, sest alles siis võivad esitada õpetajaile suuremaid kutsealalisi nõudeid. 1860. a. oli kihelkonnas 7 külakooli 7 õpetaja ja 108 õpilasega. Järgnevail langes külakoolide arv uuesti, kuid samal ajal omandas külakool järjest enam organiseeritud õppeasutise ilmet, koolitöö muutus pidevamaks ja õpetajad kutseliselt tõhusamaks. 1870. a. töötas kihelkonnas ainult 3 külakooli: Võhmas, Imaveres ja kõstri juures (Pulli külas). Seega oli ka endine kõstri kool aja kestel taandarenenud tavaliseks külakooliks. Saaremaa teistes kihelkondades kujunes kõstri koolist XIX saj. esimesel poolel kihelkonnakool, mille õppekava oli märgatavalt laiem külakooli omast ja kuhu võeti vastu õpilasiks ainult neid poisse, kes juba olid lõpetanud õppimise külakoolis. Jaani vabanes kihelkonnakooli avamisest koguduse väiksuse tõttu, sest vastavad seadused nõudsid nimetatud kooli avamist ainult neis kihelkonnas, kus koguduses oli vähemalt 1000 meeshinge. Kihelkonnakooli puudumise all aga kannatasid kohalikud külakoolid, sest just kihelkonnakoolis õppinute hulgast tulid tolleaegsed parimad külakoolmeistrid. Et anda külakoolile paremaid koolmeistreid, seks avas kohalik pastor Johannes Karl Temmler (1865—73) 1866. a. Jaani kirikumõisas „koolmeistrite kooli“, mis pidi noori talupoisse ette valmistama koolipõllul tööle asumiseks. Kuna Temmleri kool oli puhtal kujul ainult Temmleri isiklik ettevõtte, siis läks see majanduslikkude raskuste tõttu õige varsti hingusele. Kuid Temmleri katse leidis Saaremaal vastukaja ning mõni aasta hiljemini avati Kaarma koolmeistriteseminar.

See, mille kihelkond sajandi keskel kaotas luteri usu koolide alal, tehti tasa uute ap. õigeusu koolidega. Juba 1849. a. teotsesid ap. õigeusu kirikukoolid Tagaveres, Võhmas, Hindus, Kavandis, Taalikul, Raugus, Pahilas ja Välja külas. Neiski koolides olid koolmeistriteks kohalikud talumehed, keda ametisse määras preester. Palgaks saanud koolmeister igalt õpilaselt 2 karnitsat vilja. 1851. a. avati Kavandi külas ap. õigeusu kihelkonnakool, mis töötas preestri

korteris. Õpetajaiks olid siin preester ja köster. Samal aastal koondati tugevasti abikoole. Töötama jäid abikoolid Võhmas, Hindus ja Tagaveres. 1870. a. alustati ap. õigeusu kihelkonnakoolile Öörikusse maja ehitamist, mille valmides kihelkonnakool 1873. a. viidi Kavandist Öörikule, kuna Kavandis avati abikool. 1909. a. töötas kihelkonnas 3 luteri usu külakooli, 1 ap. õigeusu kihelkonnakool ja 3 abikooli.

Eesti iseseisvumisel kujunes koolivõrk järgmiseks. 1921. a. ühendati Ööriku kihelkonnakool ja Pulli külakool, ühendatud kool asus 1922. a. Taaliku härrastemajja ja töötab seal Taaliku 6-klassilise algkoolina. 1919. a. ühendatud Tagavere luteri usu külakool ja ap. õigeusu abikool töötavad Tagavere 4-klassilise algkoolina. Samasuguseks algkooliks kujundati ka Kavandi abikool. Hindu abikool viidi 1921. a. Suure-Pahila külasse, kus ta jäi edasi töötama Pahila algkoolina.

MÕISAD. Jaani kirikumõis, ca. 60 km Kuressaarest, 15 km Orissaarest, esineb mõisamajapidamisena „*Spittelhof*“ nime all juba enne Jaani kihelkonna tekkimist. Üks XVII saj. keskelt põlvnev allikas mainib, et siinse mõisamajapidamise olevat XVI saj. lõpul rajanud Taani asehaldur Johann Schwabe. See teade võiks olla paikapidav, sest orduaja lõpust säilinud teated tunnevad küll siinset pidalitõbiste varjupaika, ent ei kõnele midagi kohal leiduvast mõisast. 1645. a. oli mõisal oma majandamisel peetavaid põlde 2½ adramaad, kuna mõisa seoskonda samal ajal kuulus 9½ adramaad talumaad, millest 1½ adramaad oli tollal asustamata, 9 asustatud taluga ja 14 üksjalakohta. Mõisa sissetulekud kulutati varjupaigas viibivate tõbiste ülalpidamiseks. 1645. a. näiteks oli varjupaigas 21 tõbist, et aga samal ajal olnud palju nakatunuid, siis oodati varjualuste arvu peatset tõusu umbes 10 inimese võrra.

Jaani kihelkonna iseseisvumisel läks mõis kõigi sissetulekutega kohaliku pastori kätte, kes selle eest pidi ülal pidama ka pidalitõbiste varjupaika ja toitma seal viibivaid tõbiseid. Ainult sisseastumisel varjupaika pidid tõbised kaasa tooma puusärgi ja andma pastorile 1 lehma ja 5 vakka rukkeid. Sellisena püsis olukord ka Vene aja algusel, siis aga tühjenes varjupaik. 1730:ndaal aastal polnud siin enam ainustki tõbist ja mõisa sissetulekud läksid üksnes pastorile. Alles 1740. a. määras kohalik provintsiaalkonsistoorium maanõunik P. A. v. Guldenstube algatusel ja kindralkuberneri nõudel, et Jaani pastor seni, kui tal pole hoolitseda ainsagi tõbise eest, peab andma mõisa sissetulekust iga aasta ½ säilitist teravilja „vaesteviljana“ erilise fondi loomiseks tõbiste aitamiseks. Tõrkudes nõustused pastorid selle otsusega. Kuni XVIII saj. lõpul teostatud reguleerimistöödeni püsis mõis endises ulatuses pastorite käes, siis eraldati endisest maavaldusest ainult väike osa kirikumõisaks. 1909. a. oli siin 255.43 tiinu mõisa- ja 253.56 tiinu talumaad.

Arju mõis (saksa k. *Taggafer*) kujunes taaniaegsest läänistusest Harrien'i perekonnale, millisel perekonnalt nähtavasti põlvneki mõisa eestikeelne nimetus. Läänistus oli õige väike, kõigest 1¼ adramaad. 1653. a. abiellus Walter Harrien Koigi mõisa omaniku tütrega, Sophia v. Hoven'iga, kes kaasavarana tõi kaasa 2 adramaad Kunnigas (Kuninguste) külast, mis Gotth. Kettler 1561. a. ühes Koigiga oli läänistanud Hoven'itele. 1691. a. tagastati Arju mõis puhta donatsioonina Harrien'itele, kuid taastati Vene valitsuse alul. 1720. a. läks mõis kapten v. Poll'i omanduseks, kes ta 1747. a. edasi müüs Gotthard W. Aderkasz'ile. Juba 1749. a. omandas mõisa kirurg Matzen, kelle poeg 1782. a. müüs mõisa Otto Fr. v. Buhrmeister'ile. Hiljemini vahetab mõis mitmekordselt omanikke. 1909. a. oli Arju mõis Emma Eichfuss'i omanduses ja 1925. a:st on mõis võõrandamata Peri ja Kulbusch'i valduses.

Kareda (saksa k. *Karridahl*) rüütlimõisa algeod ulatuvad XV saj. ajandisse. Ordumeister Heinrich Vinke Overberg läänistas 1441. a. vendadele

Johann, Hinrick ja Ewert Köning'itele Pöide kihelkonnast 28 adramaad, millest 14 adramaad, mida läänisaajate isa Ewert Köning oli omandanud endiselt Maasilinna foogtilt — Peter Weszler'ilt, asuvad Karredal-külas. 1526. a. läänistas ordumeister Wolter v. Plettenberg kõik need maad Godert Gogreven'ile, kes 1529. a. andis läänistuse edasi Johann Treyden'ile. 1561. a. läänistas ordum. Gotth. Kettler kõik need Johann Treyden noorema käes olevad maad Hinrik v. Hove'le. XVII saj. esimesel poolel tekkis siia *Kunningas-* (praegune Kunin-guste küla) mõis, millel 1647. a. oli 4 adramaad mõisapõlde. Pärast taganes nimi „Kuningas“ praeguse nime — „Kareda“ ees. 1564. a. läänistas Taani kunin-gas Friedrich II Hinrik v. Hove'le veel Tagavere vakusest Imavere külast 4 talu ja 3 üksjalga. Hove'de perekonna kätte jäi Kareda kuni 1747. a., millal mõisa omandas Gotthard W. Aderkas. 1748. a. omandas viimane ka varemini Kareda mõisast eraldatud 2 Salu adramaad Christian v. Jäger'ilt. 1770. a. oman-das Kareda tookordne omanik Gustav Fr. v. Aderkas Ratjala ja Theets'i mõi-sakese ja ühendas need Karedaga. XVII saj. asutasid Hove'd siia veel Niidu mõisa, mida majandati peamiselt Imavere talupoegadega. XVIII saj. algusel läks Niidu mõis Buhrmeister'ite perekonna omandiks, kelle liikmed mõisa XVIII saj. lõpul uuesti taludeks jagasid ja Pöides oleva Reinu mõisaga ühen-dasid. — 1909. a. oli Karedal 607.27 tiinu mõisa- ja 783.98 tiinu talumaad. Vöörandamisel kuulus mõis Förster'ite valdusse. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 16 üksuseks ja asundatud.

Rannaküla (saksa k. *Rannaküll*) mõis kujunes alles XVII sajandil. Ordumeister Wolter v. Plettenberg läänistas 1506. a. Hans Segewolde'le Ori-nõmme külast ühe kõrtsikoha kolme umbaiaga, mis olid varemini olnud Annecke Mustdunck'i valduses, ja 1 adramaa väikese mõisakesega, mida senini oli valla-nud Adam v. Monheim, ühes Liigalaskme küla läheduses oleva Vdersze-nimelise heinamaaga. 1546. a. müüs Philipp Segewolde need maad ordumeistri loal Johann Möller'ile 309 Riia marga eest. 1568. a. läänistas Taani asehaldur Heinr. Lüddinghausen-Wulff Orinõmmest Gotthart Schwart'ile meesläänioiguse järgi „*Schusterland-* (kingsepamaa-) nimelise 1 adramaa ja kumpani ning maa-kirjutaja heinamaa ühes sinna kuuluva 1 üksjalaga. Hiljemini läksid needki maad Möller'ite omandiks. 1623. a. loovutas Detlof Möller kõik need maad Johann Bramberg'ile, kes nad juba mõne aasta pärast 600 taalri eest edasi andis Reinh. Poribele, kellele kuningas Kristian IV nad 1630. a. kinnistas. Juba 1660. a. müüs Poribe Orinõmme 1300 riigitaalri eest Reinh. Stärk'ile. Kuna Orinõmme asus Maasi riigimõisa väljade ja maade hulgas, siis vahetas Reinh. Stärk kuber-ner Gustav Kurck'i loal Orinõmme riigile ja sai sama palju vastu Rannakülast. Vastu saadud maa keskeks tuumaks oli Rannaküla hajatalu, millest nähtavasti kujundatigi mõis. Reduktsiooni ajal leiti, et riik on nimetatud vahetamisega siiski tüsata saanud, sest Rannaküla aastane tulu oli 16 riigitaalri ja 17 ööri võrra suurem Orinõmme omast, ja seepärast otsustati tagastada sinneid talu-maid sellises ulatuses, et riigi kahjud kattuksid. 1701. a. ostis Rannaküla mõisa kaptan Peer Anton Knutson ja loovutas selle 1741. a. 2000 riigitaalri eest kornet Jakob Joh. Peets'ile, kes mõisa veel samal aastal sama summa eest edasi andis leitn. Friedr. Gerdes'ele. 1760. a. läks mõis Guldenstubble'le perekonna kätte. XIX saj. oli mõis pikemat aega Poll'ide valduses, hiljemini oli mõis Rehe-kampff'ide päralt, ja vöörandamisel oli omanikuks Riimer.

Mõis on plaanistatud 13 üksuseks — asunikutalud, juurdelõiked, riigimets, sadam ja riigimetsa ametkonna maa; talud on asundatud. Härrastemaja on ühekordne kiviehitis.

Taaliku (saksa k. *Thalick*). 1532. a. müüs Otto Uexküll Maasilinna foogti Rotger v. Swansbell'i nõusolekul 4 adramaa suuruse Talicken-mõisa, mis oli tagasi langenud ordule, Jürgen Pettsch'ile (Peets). Samal aastal läänistas ordum. Wolter v. Plettenberg Pettsch'ile Taaliku mõisa lähedusest maatüki, mida nimetati „Titi von Talicken'i“ maaks. 1561. a. andis ordufoogt Heinr. Lüddinghausen-Wulff samale veel „Pilla Wilm“ nimelise üksjalatalu. Jürgen Peets'i surres oli ta väimees Reinh. Poribe esitanud Taani valitsusele ekslikke teateid, nagu oleks tema naine Jürgen Peets'i ainuke elus olev pärija, ja saanud selle tagajärjel 1630. a. Taaliku omanikuks. 1650. a. alustas Jürgen Peets'i sea-duslik pärija major Elias Joh. v. Peets protsessi Poribe vastu ja Taaliku mõis

mõisteti temale. 1652. a. konfirmeeris kuninganna Kristina E. J. v. Peets'i vaidusõiguse Taaliku suhtes. Reduktsiooni ajal tagastati Taaliku mõisalt need maad, mis olid läänistanud ordum. Plettenberg ja ordufoogt Lüdinghausen-Wulff. Major Peetsi surres läks Taaliku ta väimehe Joh. Buhrmeister'i valdusse. Buhrmeister'itelt läks mõis 1730. aastail abielu kaudu Büncken'ite kätte. 1785. a. müüs Kuressaare kreisikohus mõisa oksjonil 8000 rubla eest Berend v. Vietinghoff'ile, kuid veel samal aastal andis viimane Taaliku sama summa eest edasi Gotthard W. v. Aderkas'ile. Võõrandamisel kuulus mõis Th. Förster'ile. 1925. a. andmeil on mõisast plaanistatud 43 üksust: asundtalud, mis on asundatud, sadam jne. Härrastemaja on ühekordne puuehitis, kus asub Taaliku alγκool.

3. Kaarma.

AJALUGU. Kaarma (saksa k. *Karmel*, vanemais allikais ka *Carmele*, *Karmele* jne.) oleskles iseseisva kihelkonnana juba saarlaste muistsel iseseisvuse ajal. Pindalalt oli kihelkond tollal aga märgatavalt suurem praegusest, haarates siis ka enamikku hilisemast Kärlast ja arvatavasti mõningaid alu ka praegusest Pühast. Saaremaa jagamisel 1233. a. läks Kaarma ühes Sõrvega Riia linna valdamisele, ent, nagu üldosas juba kuulsime, kaotas Riia linn oma maavalduse Saaremaal veel XIII sajandi esimesel poolel ja Kaarma läks ühes teiste Riiale kuulunud aladega Saare-Lääne piiskopi omandiks. Viimase kätte jäi Kaarma kogu keskajaks, mille kestel ta kujuneski praeguste piiridega kiriklik-halduslikuks ühikuks.

Sakslaste sõjakäik Saaremaale talvel 1227 Kaarmani nähtavasti ei ulatunud. Peale Valjala maalinna langemist saarlased teatavasti nõustusid vabatahtlikult ristiusustuma ja sõlmisid seal sakslasiga liidu ja rahu, nii et sakslaste ja nende liitlaste sõjaväed ei tunginudki kaugemale lääne poole, vaid pöördusid Valjalast tagasi mandrile. Seega kaarmalased päätsid hävitamisest muuseas ka oma maalinna, mis äsjanimetatud talvel hävitatud Muhu ja Valjala linnuse kõrval oli tugevamaid Saaremaal. Vastavalt Valjala rahuleppele, milles saarlased muu seas kohustusid avama oma maalinnu katoliiklikele vaimulikele, tuli Kaarma maalinna vist küll veel samal 1227. a. mõni preester, et sealt välja ajada „Tarapiitat“ ja teisi paganlikke jumalaid ning ristida kogu kihelkonna rahvast. Preestrite tööpõld pidi Valjala rahule järgnenud aastakümneil olema küll väga ohakaline ja kesine, sest oli see ju ajastu, millal saarlased korduvalt katsetasid vabaneda sakslasist; iga õnnestunud katse puhul heitsid nad endist ka kristluse. Ühe sellise esialgu õnnestunud vabanemise katse viimsed ja otsustavad võitlused peeti Kaarmas. Nimelt oli Kaarma maalinn selleks paigaks, kuhu 1260.—61. a. vabadusvõitluse puhul saarlased peale lühiajalist vabaduse maitsmist taganesid ründavate ordu ja selle liitlaste arvukate sõjavägede eest. Kaarma maalinna vallidel ja ümbruses (Uduvere küla ja Kaarma kirikumõisa vahel) löödi nende aastate viimseid ja verisemaid lahinguid. Need lõppesid saarlaste allajäämisega, mis tähendas terve ürituse nurjumist (vt.

üldosa: Ajalugu). Võidutsevate vaenlaste röövimise ja julmuse all kannatasid kaarmalased tookord kindlasti rängalt.

Neile saarlaste äpardunud vabanemiskatseile XIII sajandi keskel järgnesid mõned rahulikumad aastakümned, mille kestel kosusid eriti just kiriklikud olud. Sajandi viimaseil aastakümneil näksee olevat valminud sinne pühale Peetrusele pühendatud kirik, mida esmakordselt nimetatakse seoses XIII saj. viimaste aastate poliitiliste sündmustega. Nimelt ulatusid ordu ja piiskopi vahelised äsjamainitud aastail veriseiks taplusiks arenenud tülid ka Kaarmasse. Piiskoplikust kaebekirjast kuuleme, et orduväed tunginud Kaarma kirikusse ja tapnud kirikust varju otsinud inimesed.

Hiljemini on kirikut nähtavasti mitmel korral ümber ehitatud ja täiendatud uute juurdeehitistega. XVIII saj. toimunud remonttööde puhul avastati kiriku torniukse kohal eestikeelne raidkiri: „Sel aastal on se kirk valmis sanud Petri päval an[no] 1407“. Nähtavasti märgitseb seegi tekst mõne juurdeehitise lõpetamist, võimalikult torni valmimist. Ortograafia seisukohast lähtudes on mõned uurijad arvanud, et see kiri ei põlvne XV sajandist, vaid on tõenäoselt alles XVII saj. kirikumüürisse raiutud. — 1407. a. :st on säilinud veel teine kirjalik teade Kaarma kiriku kohta. Nimelt andis sel aastal tookordne Saare-Lääne piiskopp Winrich kalastamise ainuõiguse maalinna juures olevas Linnasoo jõeekeses Kaarma preestrile, keelates talurahval seal kalastamise.

Esimene nimepidi teada olev Kaarma kirikhärra oli XVI saj. alul siin töötanud preester Johannes Holste, kes aga oma eluviisidelt kuidagi ei sobinud hingekarjase vastutusrikkale kutsele. 1522. a. toimunud Kaarma kiriku katsumisel tähendab rahvas Holste kohta, et ta polevat mitte preester, vaid häbematu kaubitseja ja saherdaja. Kaubitsemine olevat ta peamine teotsemisala, mille tõttu kohustused koguduse vastu jäävat laokile. Sageli reisivat ta kauplemise huvides mandri linnadesse, jättes koguduse hingekarjaset. 1521. a. viibinud ta oma kaubanduslike suhete pärast järjest 9 nädalat Preisimaal. Ka selle kauakestunud äraoleku ajaks polevat Holste muretsenud kihelkonda end asendavat vaimulikku, seepärast seisnud preestri äraolekul kõik kiriklikud talitused. Ka surnuid polevat saadud matta. Ja nii kogunudki aja jooksul kirikuõuele 7 puusarki laipadega. Viimati haisnud laibad nii jõledasti, et ükski inimene polevat enam julgenud läheneda kirikule. Edasi kurdab talurahvas, et Holste vaatamata 1518. a. keelule nõudvat igasuguste kiriklike talituste täitmise eest kõrgeid makse ja keelduvat, neid mitte saades, matmast talurahva surnuid, ristimast lapsi, laulatamast, armulauale võtmast jne. Nõutavad maksud olevat lisaks veel kohutavalt suured. Matmise eest nõudvat ta näiteks ühe täiskasvanud sarvlooma või hobuse jne. Talupojad polnud ta häbematusse vastu kuidagi kaitstud. Nii andnud keegi Uduvere küla peremees Holste'le ühe lehma, tasuta pidi Holste matma andja poja. Kuid preestrile juba üleantud lehm uppis ja Holste keeldus enne andja poega matmast, kui sai uue lehma. Ühel teisel talupojal oli ta vägivaldselt võtnud matmise tasuks vankri eest, millel lebas laip, rakkese oleva härja, kuid siin pidi Holste oma saagist küll loobuma ja looma talupojale piiskopliku foogti nõudmisel tagasi andma. Ka korralisi talurahvalt saadavaid andmeid sisse nõudes tüsuvat Holste talupoegi, nõudes loonuse andmist maaomastest suuremate õõnesmõõtudega. Samuti püüdvat ta veeretada talurahvale uusi koormisi ja nõudvat sisse selliseid, milleks tal pole enam õigust (tõlgi vilja, kuigi ta tõlki ei pea). Lõpuks süüdistavad talunikud preestrit otse pettuses ja kirikule antud andide omistamises.

Talurahva kaebusil ja süüdistusil oli seekord kaalu: veel samal aastal pidi Holste piiskopp Kyveli survele, kes juba aastaid töötas vaimulikkude kõlbla taseme tõstmiseks, Kaarmast lahkuma. Uueks preestriks tuli Johannes Grope (1522—40), kes oli viimne katoliku preester ja ühtlasi ka esimene luteri pastor Kaarmas, sest tema ajal teostus kihelkonnas reformatsioon.

Vanemate ajaloolaste teated, nagu oleks Kaarma kiriku juures olnud keskajal karmeliitide ordu naisklooster, on sootuks tõestamatud ja nähtavasti täiesti alusetu.

Suur enamik Kaarma khk talumaad jäi keskajal maahärra enese valdamisele ja moodustas Kaarma ehk Melen'i ametkonna, mille keskuseks oli Meleni mõis. Viimase asutamise aega pole teada. XVI saj. alul, millal siinsed piiskopid soodsate turustamisolude ja hindade tõttu tegid pingutusi viljatoodangu suurendamiseks, asutati Kaarmasse veel teine piiskoplik mõisamajapidamine, mille nime me kahjuks ei tea. Mõisaväljade laiendamine toimus sageli talupõldude või jälle kogukonna ühismaade arvel, mõlemal juhul riivas uute mõisade asutamine märgatavalt talumajanduse huve, kõnelemata sellest, et selle tagajärjel pidi kasvama mõisaorjus, vähemalt intensiivsusest.

Mõisa majandati täielikult ainult talurahva sundtööga ja tööriistadega. XVI saj. keskel ei leidu mõisainventari hulgas ainustki mõisale kuuluvat põllutööriista. Mõisaorjuse suuruse kohta pole teateid.

Piiskopliku ajastu lõpul hinnati siinse ametimõisa aastast külvi 7 sälitisele, s. o. 420 vakale. Arvestades tollal maksvusel olnud kolmeväljasüsteemi, märgitseb see arv ainult 2 välja külvipinna ulatust, sest üks väli ju puhkas alati. Seega võiksime ametimõisa külvipinna koguulatust arvestada umbes 600 vakamaale. Ametkonda kuulunud adratalupoegade põllumaid hinnati samal ajal 190 adramaale. Kuna kohapealne adramaa oli keskmiselt 30 vakamaa suurune, siis oli piiskoplikkude talupoegade valdamisel üldse umbes 5700 vakamaad põlist põllumaad, millel asus ca. 170 adratalu. Nagu neist arvudest näha, oli adratalu keskmine suurus väga lähedane 1 adramaale, s. o. 30 vakamaale, seega ületas mõis keskmise talu suuruse umbes 20-kordselt. Pundenikukohti leidis Kaarmas ainult mõni üksik. Üksjalgade ja vabadikkude kohta puuduvad teated, tõenäoselt võiks nende hulka läänistamata jäänud aladel hinnata 50—60 perele. Ametkonda kuuluv talurahva asustus oli keskaja lõpul jaotatud 11½ vakuseks, mille nimesid ja koostist külade järgi me kahjuks ei tea. Erakätes oleva maavalduse kohta puuduvad vastavaid olusid selgitavad andmed.

XVI saj. teise poole algaastakümnete sõjaretked ja rahutused häirisid ja laastasid Kaarmat hoopis vähem kui maakonna idapoolseid kihelkondi. Juba 1590. ndate aa. aluks oli kihelkond kosunud neist raskusist, mis kaasas käisid saare Taani valdamisele minekuga. Suuri muutusi tõi uus võim maavalduse vahekordadesse. Hulgaliste läänistuste tagajärjel kahanes riigi käes olev maavaldus. 1560. a. oli hertsog Magnus läänistanud endisele maakirjutajale Luukas Toll'ile ühes talumaadega ka Meleni mõisa. Uueks ametimõisaks saab nüüd

Magnuse ajal asutatud Elme mõis (mõisa saksakeelne nimi *Magnushof* tuletub nähtavasti hertsog Magnuse nimest), mille järgi siis nimetatakse tervet ametkonda. Taani aja kestel arenes ja teiseses Elme ametkonna asustuslik pilt vastavalt järgnevas tabelis toodud arvudele.

52. Elme ametkonna asustus XVII sajandi algupoolel.

Vakused	Adramaade arv						Asustatud talud			Üksjalad ja vabadikud	
	1592		1618		1645		1592	1618	1645	1618	1645
	asust.	tühjad	asust.	tühjad	asust.	tühjad					
<i>Euküll</i>	4 ^{1/2}		15	4	21	1 ^{1/2}	5	14	31	5	11
<i>Torgies</i>	11 ^{1/2}		15 ^{1/2}	2 ^{1/2}	14	1 ^{1/2}	10	15	20	11	18
<i>Vdeuer</i>	8		4 ^{1/2}	9	14 ^{1/2}	—	8	4	18	4	—
<i>Kirrides</i>	15 ^{3/4}		9 ^{3/4}	6 ^{1/2}	16 ^{3/4}	—	12	7	20	7	5
<i>Tahewall</i>	12 ^{1/2}		14 ^{1/4}	2	13 ^{1/4}	4 ^{1/4}	10	14	17	6	4
<i>Weiver-Eszmuz</i>	14 ^{3/4}		13 ^{1/4}	2 ^{1/2}	8	1 ^{1/2}	14	12	11	6	1
<i>Randeuer</i>	18 ^{1/2}		16 ^{1/4}	7	16 ^{1/2}	—	17	16	21	5	9
<i>Helmes-Hattkull</i>	10 ^{1/2}		6 ^{3/4}	8 ^{3/4}	15 ^{1/2}	—	13	8	20	4	6
<i>Haddola-Ochtis</i> .	12 ^{1/2}		8 ^{1/2}	5	11	—	13	9	20	—	—
	108 ^{1/2}	10	103 ^{3/4}	47 ^{1/4}	130 ^{1/2}	7 ^{3/4}	102	99	178	48	54

Nagu need arvud näitavad, kosus rahvastik kaunis jõudsalt. 1592. a. oli siin veel ainult 10 tühja adramaad. Paari järgneva aastakümne jooksul näikse asustus olevat veelgi tihenenu, sest adramaade arv näitab XVII saj. algusel 1592. a. omaga võrreldes märgatavat tõusu. Siis tuleb aga järsk tagasimineku asustuse tiheduses. 1618. a. oli üle 30% ametkonna talumaist asustamata, mis nähtavasti on tingitud rootslaste sõjakäikudest Saaremaale 1611—12. Teatavasti ei leppinud rootslased neil sõjakäikudel ainult maa laastamisega, vaid viisid lahkudes kaasa hulga kohalikke talupoegi, asustades neid Läänemaale tühjadesse taludesse. Taani aja lõpuks asustati rahulikkude aegade soodustusel tühjad adramaad peale mõne üksiku uuesti. Eriti ilmselt näitab asustuse suurt tihenemist 1645. a. asustatud talude arv, mis on pea kaks korda suurem 1618. a. vastavast arvust. Eramõisade valduses oli samal ajal, s. o. Taani aja lõpul, umbes 90 adramaad talumaid, millel oli umbes 100 talu, ja 52 üksjalakohta.

Tabelis esitatud vakuste külalise koosseisu kohta annab 1645. a. vakuraamat täpsaid andmeid. Eikla (*Euküll*) vakuses olid järgmised külad: Ledick, Mõnnika, Piila ja Keskvere. Tookordseist Kaupi Simoni taludest on küll kujunenud hilisem Kaubi küla. Ledick ja Mõnnika läksid Rootsi ajal erakätte ja talumaist kujundati Eikla mõis. Tõrise (*Torgies*) vakusesse kuulusid Tõrise ja Hübja küla ning Torro ja Jerwis'e hajatalud, viimastest kujunesid hilisemad

Tõru ja Järise (Mustjalas) külad. Samuti olesklesid juba siis keset asustamata metsamaid hajataludena praegused Tiskri (Mustjalas), Erase ja Tünni üksiktalud. Uduvere vakuses olid Uduvere ja Kaisvere küla ning Välja hajatalu; viimasest arenes hilisem samanimeline küla. Kaisvere külast kuulus $9\frac{1}{2}$ adramaad 11 taluga Loona mõisale, riigi valdamisel oli siin ainult 2 talu 2 adramaaga. Kiratsi (*Kirrides*) vakus koosnes Kiratsi, Laadjala ja Meedla külast. Tahula (*Tahewall*) vakus kattus samanimelise külaga. See küla jagunes Muratsi ja Praakli mõisa ning riigi vahel. Ajastu lõpul ühendati läänistamiste tagajärjel kokkukuivanud Tahula vakus Pühas asuva Putlaga ühiseks Tahula-Putla vakuseks. *Weiver-Eszmusz*-nimelises vakuses oli 1645. a. üksnes Vaivere küla ja seegi ei kuulunud ainult riigile, vaid jagunes samade osaliste vahel kui Tahula. Vakuse nime teise poole asustuslik algupära pole enam jälgitav. Randvere koosnes samanimelisest külast, millest enamik kuulus Mullutu mõisale, ja Kirkusze ning Hansi hajataludest, milledest kujunesid hilisemad külad Kerguse ja Ansi. *Haddola-Ochtis'e* vakuse moodustasid Aula küla ja *Kirrumeh* vabatalu; viimasest näikse olevat kujunenud praegune Kirumaa kl Mustjalas. Nagu näitab vakuse nime teine pool — *Ochtis*, on varemalt ka Ohtja küla (Mustjalas) siia kuulunud, kuid Ohtja küla läänistati juba XVI saj. *Helmes-Hattkull'i* vakuses leiame 1645. a. Hakjala, Haamse, Vantri ja Aste küla. Vakuse nime esimene osa, *Helmes*, on säilinud hilisemas Elme mõisa nimes ja näib sellele vihjavat, et mõis on rajatud Elme-nimelise küla maadele.

1603. a. vahetuse teel riigile tulnud Pähkla mõisast kujunes samanimeline ametkond, kuhu algselt kuulusid Irase, Pähkla ja Lulupä küla, millest viimane asus Karjas. 1645. a. oli Pähkla külas 7 talu $4\frac{1}{2}$ asustatud adramaaga ja Irase külas 19 asustatud adramaad 24 taluga. Neist aga ei piisanud, eriti kui osa neist võõrandati, kasvavate mõisaväljade harimiseks, sellepärast oli ajastu lõpul allutatud Pähklale mõisaorjuse tegemise suhtes osa Randvere talupoegi ja *Waiver-Eszmusz'e* vakus täielikult, lisaks veel mõningaid alu Pühast. Üldse killustati endine terviklik Elme ametkond ajastu lõpuks tugevasti, nii et see ei vastanud enam sugugi tabelis tähistatule, mis esijoones tabab 1592. a. halduslikku olukorda. Ajastu lõpul kuulusid mitmed siinsetest vakustest Püha ametimõisa seoskonda, nagu Tahula ja Uduvere. Täiesti hävisid ametkonna keskaegse päritoluga piirid Rootsi ajal, millal siia asutatud uute riigimõisadega pandi alus uutele mõisaseoskondlikele ühikuile.

Erakätes oleva talumaa kohta on ka Taani ajal ainest üpris vähe. Rootsi aja alul teostatud eramõisade revisjoni andmestikust, mis muide on väga pealiskaudne asustusajalooliste küsimuste suhtes, leiame järgmisi eramõisadele kuuluvaid küli: Mullutu, Kellamäe, Unimäe, Upa, Kaarma ja Käku. *Kuddipe* pundenikotaludest on kindlasti kujunenud hilisem Kudjapä küla. Praeguse Anijala küla asemel seisis tollal samanimeline $\frac{1}{2}$ adramaa suurune veskitalu, mille juurde kuulus veel 1 üksjalakoht. Edasi leiame samust andmeist

terve rea eramõisadele kuuluvaid metsamaadel asuvaid hajatalusid, mille lokaliseerimine pole enam võimalik.

Esitatud andmestik asustuse kohta Kaarmas on küll mitmeti lünklik, kuid see lubab siiski järeldada, et juba Taani aja lõpul olesklesid kõik need asustuskeskused ja -pesad, mis on määravad ning iseloomustavad Kaarma kihelkonna tänapäevases asustuspildis. Järgnevate aastakümnete jooksul asustus üha laienes ja haaris, lähtudes neist keskustist, ümbrusest järjest uusi alu kultuuri alla.

Selle rahuliku arengu katkestas Rootsi aja lõpul puhkenud Põhjasõda. Katk ja venelaste rüüsteretked laastasid Kaarmat nagu Saaremaa teisigi kihelkondi kohutavalt. Palju küli hävis ja jäi tühjaks. Inimesed surid katku või tapeti venelaste poolt. Elamud põletati, varanatuks, mille rasked sõja-aastad talupojale veel olid jätnud, langes samuti saagiks sõdureile. Põllud jäid sööti ja kasvasid aastate jooksul võssa, sest kestis aastakümneid, enne kui asustus saavutas endise ulatuse ja tiheduse. 1690. a. oli Kaarmas 281 asustatud adramaad, 1713. a. ainult 51 adramaad, peaaegu $\frac{5}{6}$ talumaast seisis tühjalt. Elanikke oli kihelkonnas 1713 ainult 759. 1731. a. :ks tõusis elanikkude arv 1721, 1744. a. :ks — 2228, ja 1756. a. oli siin juba 2773 inimest, s. o. peaaegu 4 korda enam kui 1713. a.

Maade taasasustamisel toimus talurahvale kahjulik nähtus: maaomanikud, riik ja mõisnikud, ruttasid rajama uusi karjamõisu tühjadele ja näiliselt tühjadele talumaadele. Kaarmas asutati XVIII saj. esimesel poolel riigimaile Haamse, Laadjala, Piila, Tahula, Uduvere ja Upa karjamõis. Eramõisus laiendati talumaade arvel juba olemas olevate mõisade nurmi. Talurahva huve kahjustas maaomanikkude menetlus kaheli. Esiteks kaotas talurahvas seega osa oma põlisest põllumaast; teiseks tõusis uute mõisamajapidamiste asutamise tagajärjel tugevalt mõisaorjus, mille tõttu vähesel tööjõuga varustatud taludes oma majapidamine jäi laokile ja talurahvas järjest enam vaesus. Segastel aegadel katkesid ka endised tavaõiguslikud ja Rootsi aja lõpul seadustenagi maksma pandud talurahva koormisi normivad traditsioonid. Mõisnikud ja riigirentnikud surusid talupojale järjest uusi koormisi peale. Abi polnud kustki leida. Alles XVIII saj. teisel poolel asus riigivõim talurahva olukorra parandamist taotleval reformidele. 1765. a. algas Saaremaal maade revisjon ja reguleerimine, millega kaasas käis talupoja koormiste normimine. Selle töö üksikasjalist läbiviimist Kaarmas pole siinkohal võimalik kirjeldada. Talurahvas on säilinud nende tööde läbiviimise ajast kaunis halbu mälestisi, eriti kutsus rahulolematust esile maaomõõtjate tegevus uute piiride ajamisel, kus esijoonel olevat jälgitud mõisnikkude kasusid.

XVIII saj. 40. ndail aastail Saaremaal haarnud vennastekoguduste liikumine vallandus kõigepealt Kaarmas, kus 1740. a. ärkasid Upa Jüri ja ta naine Triinu. Upa küla oli kaua selleks keskuseks, kuhu usuvennad palveile kokku tulid ja kust lähtudes liikumine haaris kogu maakonna.

Palju tormikamalt kui vennastekoguduste liikumine haaris Kaarma rahva meeli XIX saj. keskel vallandunud usuliikumine — siirdumine vene usku, mida seoti suurte lootustega sotsiaalse elu alal.

Juba 1845. a. detsembris oli Kaarmas liikvel kuuldusi uuest kor-
rast, vabanemisest kiriku- ja mõisaandameist ning -orjusest, isiku-
vabadusest, maa andmisest talurahvale pärisomandiks, piiride taas
jaluleseadmisest rootsiaegsete piirimärkide alusel, mõisamaade jaga-
misest talurahvale ja sakslaste äraajamisest, mis kõik pidi saavuta-
tama, kui lasta end pappide juures keisri alla kirjutada. Eriti palju
oli selliseid kuuldusi liikunud Loonas, kus tollal rahvas eriti kannat-
tas sealse mõisniku vägivalla all. Et rahva meeli rahustada, reisis
tookordne Kaarma pastor A. H. Willigerode isiklikult läbi kõik ki-
helkonna külad, püüdes rahvale selgitada nende lootuste ekslikkust,
mida seotakse usu vahetamisega. Kõikjal kuulis ta rahvalt kaebusi
raske majandusliku seisundi ja raske orjuse üle. Samal ajal kinni-
tasid talupojad, et nad ei taotlegi usuvahetamist ega loobu kunagi
oma isade usust, vaid ihaldavad pappidelt ainult uut korda. Willi-
gerode ei suutnud summutada järjest levivaid kuuldusi ega tõkes-
tada kasvavat elevust. Olukorda iseloomustab kujukalt ühe kihel-
konnakooli õpilase kiri pastor Willigerodele 1846. a. juunis. Kirju-
taja olevat mitmesuguste kuulduste tõttu teadmatuses, mida teha,
küsis pastorilt nõu ning jätkab siis:

„... iggal päval käib rahvast waldade ning kül saddade kaup linnas,
ning ikka laskwad ommad nimmed ülles kirjutada, seal Kolostowi koi-as,
kus need Wenne Pappid ööldakse ollewad. Nende ees kirjutawad nad ernast
ülles, ning ikka tõestawad ühhe teisele ning räkiwad ikka, et Pap on ütelnud,
et Keiser on tale lubba annud, uut seädust kuluta, ning neid Keiserliko käega
kirjutod ramatuid wälja kinkida, kus sees sedda uut seädust luggeda on ning
et se Pap on ütelnud: sa teie usko ühtegi, waid paljast uut seädust teie sate;
önneks teile, midda nobbem jõuate minnole tulla, sedda nobbem sate seäduse
kätte. Kuninga wäggi on teel tullemas, kui naad seia sawad, siis peawad teie
nimmed keik kirjutod ollema; ning olge agga nobbed, kes tagga jääb, jääb
seädusest ilma. Ning weel ütelnud: Kui moisa wannemad teile middagi üle-
kohto tewad, enne kui teile seädust kä, siis tulge agga minno jure kaebama,
ma kirjotan kohhe kunninga kätte ramato, ning satan teile rahho.“

Asjatud olnud pastori katsed ümber lükata neid kuuldusi, sa-
muti vähe mõjunud valitsusevõimude poolt kuulutatud teadaanded
selliste kuulduste ekslikkusest ja et usuvahetus ei anna mingeid maisi
kasusid. Kuni juuni lõpupäevadeni nõudnud rahvas siiski ainult
„prii ja uue seaduse“ alla kirjutamist, „venne usku“ polevat keegi
nõudnud. Murre tulnud juulis; enam ei küsita „keisri seadust“, vaid
„keisri usku“. Luteri usku nimetatud mõisnikkude usuks ja arva-
tud, et kes jääb mõisniku usku, see jääb ka mõisniku orjaks, kes aga
vene usku läheb, saab keisri inimesena vabadust ja maad.

Eriti teinud usuvahetamise kasuks kihutustööd üks poolearuline naine,
Kusta Uldrikssoni abikaasa Ann, Kudjapä vallast, kellele Jumal oli ilmutanud
end nägemustes, nagu ta ise kõnelnud, ja soovitanud astuda vene usku. Pida-
des end Jumala poolt väljavalitud prohvetiks, liikunud Ann külast külla ja
kihutanud rahvast maha jätma senist usku. Ta levitanud kõige pöörasemaid
kuuldusi, mida rahvas ometi uskunud.

Septembrini jäänud vene usku kirjutamine Kaarmas siiski kaunis mõõdukaks, muutunud aga siis äkki massiliseks kuulduse mõjul, et kes end mihkclipäevaks ei kirjuta üles vene usku, kaotab oma maa, varanduse ja vabaduse ning jääb igavesti sakslastele müüdavaks pärisorjaks. 1647. a. alul kurdab pastor Willigerode, et kui kõik need, kes end vene usku minekuks üles kirjutanud, oma siirdumissoovist ei loobu, siis tema kogudusse küll väga vähe inimesi järele jääb. Rahvas olevat ometi juba märgata reaktsiooni ja nii mõnigi kahetsevat mõtlematult astunud sammu. Inimesed kartvat aga saata tagasi üleskirjutamisel antud sedeleid, sest siis tulevat maksta 2 rubla trahvi, ja liiati langevat taandujad veel ihunuhtluse alla. Ikka alles valitsevat arvamust, et see on keisri käsk, et usku tuleb vahetada. Võimatu olevat neid vastupidises veenda, nad vastavat jonnakalt: „Kuida se assi tohiks nenda olla, kui se ep olleks kunninga käsk.“

Nähtavasti meelte rahunedes pastoril siiski õnnestus paljusid tagasi hoida usku vahetamast, sest võrreldes mõne teise Saaremaa kihelkonnaga oli usuvahetajaid Kaarmas siiski suhteliselt kaunis vähe. Prof. Kruusi vastavast eriuurimusest nähtub, et 1848. aastaks oli Kaarmas siirdunud vene usku 887 meest ja 756 naist, üldse 1643 inimest, s. o. 22,3% Kaarma kihelkonna tookordsest elanikkude arvust. Kuna andmed siirdunute hulga kohta üksikutes kogukondades puuduvad, siis on raske öelda, millistes kogukondades oli usuvahetusliku liikumise pinge kõige kõrgem. Pastor Willigerode kirjadest võiksime järeldada liikumise suuremat intensiivsust Loona ja Kudjapä mõisavaldades. Ka Tahulas näikse liikumine olevat olnud kaunis jõurikas. 1846. a. suvel tõrkusid siinsed talupojad heinategu tegemast. Tagajärjed olid tõrkujaile kaunis kurvad. Kogukonnatalitaja määrati kolmeks päevaks aresti, 16 inimesele anti ihunuhtlust 10—40 vitsahoobini. Kuidas see karm samm liikumist nimetatud kogukonnas mõjustas, pole teada.

Kiriklikult kuulusid Kaarma kihelkonna veneusulised 1847. a. asutatud Karja ap. õigeusu kogudusse. 1848. a. st alates peetud jumalateenistust Lulupä mõisa küünis. 1850. a. eraldusid kaarmalased Karjast iseseisvaks Piila ap. õigeusu koguduseks; kirik ehitati Piilasse alles 1873. a.

Päris- ja teopõlveaegsete raskuste kohta Kaarmas ei kuuldu midagi üldmaakondlikust oluseisundist erinevat. Puhuti kaevatakse üksikute mõisaomanikkude erilise karmuse ja kurjuse üle, nagu Loona omaniku Peter v. Guldenstubbe üle, kes rahva suus tuntud Loona kurja Peetri ja Illisto Peetri nime all. Samuti esineb rohkesti üle terve kihelkonna talumaade mõisastamise juhte, mis eriti kuhjuvad 1840. ndaile aastaile ja raharendi algusaastaile 1860. ndail aastail, mil mõisad said kvoote õiguse.

Talude päriseks ostmine algas siin väga hilja. Kroonuvaldades algas sunduslik ostmine 1892. a., ainult üksikud olid juba varemalt talud päriseks ostnud (Piilas ja Tõrisel). Ostmine toimus kroonuvaldades pikaajalise laenu teel ja võlg kingiti 1906. a. Eramõisades

algas ostmine tegelikult alles käesoleva sajandi esimese aastakümne lõpul. Osalt sündis ostmine Krediitkassa abil (Kellamäe, Muratsi), osalt Põllupanga abil (Meedla, Randvere), osalt omandas talud Põllupank ja müüs siis edasi talunikele (Loona, Uue-Kaarma). Üldiselt oli ostuhind eramõisades kaks korda kõrgem kui riigimõisades.

1891. a. liideti Kaarma, Meedla, Piila, Elme, Loona ja Haamse mõisavald ja Kaarma kirikuvald ühiseks Loona vallaks. Kaarma-Suure, Kellamäe, Kudjapä, Laadjala, Muratsi, Randvere, Sikasaare, Tingiste, Praakli, Pähkla, Reo ja Abruka mõisavallad ja Kuressaare kirikuvald ühendati samal aastal Kaarma-Suure vallaks.

1905. a. möödus Kaarmas suuremaid sündmusi esile manamata. Sügisel põletati Elme, Kaarma ja Loona mõisa rehed. Loonas tagandati ka senine vallavalitsus ja asendati „revolutsioonilisemaga“. Karistussalga tegevus oli tagasihoidlik, üksikud on saanud ihunuhtlust. Riiga eeluurimisvangi viidi Loona vallavalitsuse liikmed, keda kohus karistas paarikuulise arestiga.

Okupatsiooniajast pole midagi mainimisväärset esitada. Saksa vägede lahkumise järel saarel valitsenud ärevas meeleolus puhkenud saarlaste mäss 1919. a. haaris ka Kaarma. Loona vallavalitsus läks mässuliste kätte, kes käsutasid valla meeselanikud relvadega vallamajja. Üldse kogunenud vallamaja juurde umbes 100 meest, kes siit läinud mässuliste peakorterisse Upa küla lähedusse, kus löödi valitsusevägedega mässu saatust otsustanud lahing. Mässuliste kilda läinud paljud liikvel olevate kuulduste põhjal, nagu oleks mandril maksma pandud mõisnikkude valitsus, kes püüdvat saada oma võimu alla ka Saaremaad.

Koolid. Varem al ajal seisid rahvahariduse korraldamise ülesanded peamiselt kirikul. Rootsi aja lõpust alates püüti rahva hulgas levitada lugemisoskust ja kirikuviiside ning katekismustarkuse tundmist nn. köstrikoolide kaudu. Ka Kaarmas jäi see kool terve XVIII saj. jooksul ainsaks õppeasutiseks. Köstrikooli kooliõpetaja oli samaaegselt kihelkonna köstriks ja viimane oli õieti ta peamine tegevusala, sest XVIII saj. köstrikooli omapära seisis selles, et see oli kool ilma õpilasita. Lastele õpetati eespoolnimetatud tarkusi kodus ja viidi neid aastas paar või enam kordi köstri juurde katsele; nii kestis see mõne aasta, kuni köster tunnustas laste oskused küllaldasiks. Köster-koolmeistreiks olid tavaliselt saksa soost käsitöölised, kelle vaimsed võimed osutusid sageli kaunis nõrgaks, ja kirjutamisoskus polnud nende hulgas mitte päris tavaline; vahel tõusis koolmeistri kohale ka saarlasest taluperemees, nagu Henni Jani Jakob 1730:ndail aastail. Viimasele järgnes Habicht'i-nimeline koolmeister, kelle ajal ehitati kiriku juurde ilus 2 saksakambriga koolimaja. Palgaks sai koolmeister igalt talult $\frac{1}{2}$ külimittu vilja aastas ja peale selle oli tema kasustada $\frac{1}{2}$ adramaa suurune koolitalu. Mõnigi koolmeister oli enam huvitatud talust kui laste vaimu valgustamisest. Nii kaevati 1775. a. Habicht'i järglase Bergmanni peale, et viimane

asunud kiriku juures olevast koolimajast elama Hübja külas olevasse koolitalu ja pidavat kooligi seal talutares. Kaebuste põhjustajaks on asjaolu, et koolitalu, asudes kaugel kirikust, on kauguse tõttu paljudele raskesti kättesaadav. Nähtavasti toimus kooli tagasitoomine kiriku juurde siiski alles 1790:ndail aastail, millal kiriku juurde ehitati uus koolimaja.

XVIII saj. lõpul antud koolikorraldused, mis nõudsid külakoolide avamist, jäid siin täitmata. Alles XIX saj. teisel aastakümnel asutati siia külakoole. 1817. a. töötas siin juba 11 kooli (Kärduküla, Muratsi, Tahula, Upa, Kiratsi, Uduvere, Randvere, Pähkla, Hakjala, Vantri, Tõrise ja Loona). 1828. a. oli külakoolide arv kasvanud 18:ni ja neis õppis 432 poiss- ja 380 tütarlast. Raske on XIX saj. esimeste aastakümnete külakoolist kõnelda moodsa kooli mõttes. Külakoolides puudusid kutseliselt ettevalmistatud õpetajad, koolmeistreiks olid lihtsad talumehed, sageli saunikud ja vigased, kes ei kõlvanud raskele füüsilisile tööle ja kelle endi oskused ei ulatunud palju kaugemale vaevast lugemisest ja kirikuviisi ning katekismuse tundmisest. Ei saa siiski jätta väarikalt hindamata nende tööd, kui arvestada, et see enamasti toimus tasuta. Samuti puudusid koolimajad, kool kolis peavarju otsides talust tallu ja sauniku juurest sauniku juurde. Esialgu tulid lapsed kooli ainult 1 päeval nädalas, tavaliselt laupäeval; õppeaasta kestis 10. novembrist 10. märtsini.

Endine köstrikool kujundati nüüd, millal selle ülesanded läksid külakoolile, 1820:ndail aastail kihelkonnakooliks (*Parochialschule*). Viimase õppekava oli märgatavalt laiem külakooli omast. Siin õpetati lugemist, kirjutamist, geograafiat, arvutamist, katekismust, kirikulaulu. Kihelkonnakooli võeti vastu ainult poisslapsi, kes juba olid lõpetanud õppimise külakoolis, ja neidki piiratud arvul. Kooli lõpetajad pidid olema varustatud küllaldaste teadmistega, et asuda kogukonnakirjutajate ja külakoolmeistrite kohtadele. Ka nõuti kihelkonnakooliõpetajailt teatud kutselist kvalifikatsiooni. Kooli kursus kestis siin 3 aastat. Kaarma kooliolud saavutasid oma haripunkti XIX sajandi esimesel poolel — 1840:ndail aastail, millal siinseks pastoriks oli A. H. Willigerode ja kihelkonnakooliõpetajaks esialgu Gust. Friedr. Lorenzsohn ja hiljemini Mihkel Kallas. Kaarma kihelkonnakool oli noil aastail parim Saaremaal, paistes eriti välja eskujuliku kirikulaulu poolest; hästikoolitatud õpilaskoor kandnud eduga ette koguni suuremaid klassilise kirikumuusika teoseid. Ka külakoolide tase oli tõusnud: juba töötati rohkem kui üksainus päev nädalas, ja 1842. a. töötanud 15 külakoolist puudus ainult Pähkla, Elme, Äikla, Upa ja kirikuvalla koolil koolimaja.

Sajandi keskel toimunud usuvahetuslik liikumine ei mõjutanud luteri usu külakoolide võrku pea sugugi. Esialgu jäi küll paar külakooli seisma, kuid need avati mõne aasta pärast uuesti ja külakoolide arv veel tõusiski. 1860. a. oli siin 18 külakooli 485 õpilasega. Eri- lise hoolitses kooliolude tõstmise eest 1866. a. siinsele pastoriko-

hale asunud Julius L. Girgensohn. Tema algatusel hakati ka küla-koolis õpetama lastele mitmehäälelist koorilaulu, samuti ka arvutamist ja kirjutamist. Edukalt töötas kogu aja kihelkonnakool, mida aastakümneid juhtis 1840. ndail aastail siia asunud Mihkel Kallas. Girgensohni algatusel asutati 1871. a. Saaremaa rüütelkonna poolt Kaarmasse koolmeistriteseminar, mille ülesandeks oli peamiselt küla-koolidele kasvatada sobivaid õpetajaid. Kaarma seminar töötas kuni 1910. a. ni, saates oma tegevusaja kestel 189 lõpetajat ellu (lähemalt vt. üldosa Kultuuriolud). 1889. a. töötasid kihelkonnas järgmised luteri usu koolid: seminar, kihelkonnakool, Elme tsentraalkool ja 18 külakooli, kus õppis kokku 541 õpilast.

Uusi koole tõi kihelkonda vene usku siirdumine. Juba 1852. a. avati Piila ap. õigeusu kihelkonnakool, mis vastava koolihoone puudumise pärast aastaid töötas ühe katuse all Piila kõrtsiga, koolimaja aga ehitati siia alles 1873. a. Ning Randveres, Pähklas, Hakjalas, Piilas, Tõrises ja Upa külas avati ap. õigeusu abikoolid. Natuke hiljemini avati Vene valitsuse poolt Loona 1-klassiline ministeeriumikool.

Vene aja lõpul töötas kihelkonnas 20 kooli: Kaarma ev. luteri usu kihelkonnakool, Äikla, Hakjala, Hübja, Kaarma, Kaisvere, Kiratsi, Meedla, Randvere, Suuremõisa, Upa ja Vaivere külakool, Piila ap. õigeusu kihelkonnakool, Loona ministeeriumikool ja Hakjala, Piila, Pähkla, Randvere, Tõrise ja Upa ap. õigeusu abikool.

Eesti ajal ühendati rida endisi koole. 1925. a. teotsesid siin järgmised algkoolid: Haamse, Hakjala, Äikla, Elme, Laadjala, Pähkla, Randvere, Tõrise ja Uue-Kaarma ning Kaarma-Suurevalla 6-klassiline algkool, mis asus Kuressaare linnas.

MÕISAD. Äikla (ka Eiküla, saksa k. *Euküll*). 1653. a. loovutas Friedr. Nolcken oma „*Schultzenhoff*“ -nimelise mõisa, millel oli $7\frac{1}{2}$ adramaad mõisavälju, 14 adramaad talumaid ja 20 kalurit, ühes heinamaadega Kuressaare krahvkonna omanikule, krahv Magnus Gabriel de la Gardie'le. Viimane andis Nolckenile vastu Püha kihelkonnas Kõljala vakusest $8\frac{1}{4}$ adramaad 15 taluga ja Kaarmas Eiküla vakusest Keskvere, Ledick- ja Mõnnicka küla $12\frac{3}{4}$ adramaaga ja veel teisalt vähemaid maid. Selle vahetuse tõttu Nolcken'i kätte läinud maist kujuneski Äikla mõis. Nähtavasti on mõisapõldude alla võetud Ledick- ja Mõnnicka küla, sest hiljemini kaovad need külad. Reduktsiooni ajal tagastati Äiklal vähemas ulatuses talumaid. 1710. a. suri mõisa omanik Heimart Joh. Nolcken, jättes järele 15-aastase tütre, kes samal aastal abiellus seersant Carl Joh. Eck'iga. Venelaste maale tulles pagesid Eck'id Rootsi, kus kuninganna Ulrike Eleonora neid Ekessparre nime all aadlistas. Vahepeal olid venelased tagastanud mõisa. 1722. a. taastati mõis Ekessparre'dele, kes Uusikaupungi rahu järel olid jälle asunud Saaremaale. 1818. a. läks mõis Poll'ide omandiks, hiljemini omandasid Ekessparred uuesti Äikla ja nüüd jäi mõis kuni võõrandamiseni selle perekonna kätte. 1925. a. andmeil oli mõis plaanistatud 49 üksuseks: asundtalud, koolikoht, hobupostijaam, aiatalu, kaupluskoht, tagavaramaa, riigimets. Härrastemaja on ühekordne, kivikatusega puuhoone, mida kasustavad kohalik algkool ja hobupostijaam.

Elme (saksa k. *Magnushof*) mõis rajati nähtavasti hertsog Magnuse ajal, võimalikult põlvneb hertsog Magnusest mõisa saksakeelne nimigi. Kuni 1798. a. oli mõis riigi valdamisel, kuid just nimetatud aastal andis keiser Paul I mõisa Saaremaa rüütelkonnale, mille kätte mõis jäi kuni võõranda-

miseni. 1909. a. oli Elmes 1354.58 tiinu mõisa- ja 6100.21 tiinu talumaad ning 167.74 tiinu metsa. 1925. a. andmeil oli mõis plaanistatud 59 üksuseks. Härrastemaja on ühekordne rööpkatusega kivihoone, milles asub Elme algkool.

H a a m s e (ka Hampseküla, saksa k. *Hanpus*) kroonumõis oli jaotatud taludeks juba Vene ajal.

K a a r m a kirikumõisal oli 1909. a. 184 tiinu mõisa- ja 428 tiinu talumaad, peale selle kuulus kirikumõisale Hübja armuadramaa, kus oli 219 tiinu mõisamaad, ja köstriamaana 46 tiinu mõisamaad. 1925. a. oli plaanistatud ja asundatud Hübja armuadramaad; kirikumõis oli Kaarma luteri usu kirikunõukogu kasustada.

K a a r m a (saksa k. *Karmelhof*). 1497. a. müüs Reinh. Drollshagen temale kuulunud 5 talu 7 adramaa suuruses, millest 1 talu asetses Pühas Vävla külas ja teised Kaarmas Irase ja Vaivere külas, Hans Rode'le, kes XVI saj. alul andis need talud edasi Berent Berg'ile. 1509. a. läänistati Hinr. Orgas'e Hübja, Kaarma, Kaisvere ja Kortempä külast 10 adramaad ja Kärilas Sauvere külast 1½ adramaad talumaad ning Kaarmas veel Kortempä-nimeline mõis ühes veskiga. Enamik neid maid oli juba piiskopp Ludolphuse aegu (s. o. XV saj. esimesel poolel) läinud erakätesse, Orgas omandas need ostu teel Claus Ecke'lt. 1520. a. loovutas Orgas Hübja ja Sauvere külas asuvad maad, kokku 2½ adramaad, piiskopile, saades vastu Käku külast 3½ tühja adramaad ja Kaisverest 1 asustatud adramaa. 1523. a. Hinr. Orgas'e ja ülalnimetatud Berent Berg'i vahel sõlmitud kogukäe lepingu põhjal läksid Orgas'e surres kõik need maad Berg'i omandiks. Viimane ühendas maad Kaarma mõisaks. Nähtavasti on mõisaväljade alla võetud Kortempä küla tervelt, sest hiljemini kaob selle küla nimi vastavaist ajalooallikaist. Reduktsiooni ajal tagastati mõisalt mõni üksik adramaa. XVIII saj. läks mõis võlgade tõttu Berg'ide käest ära ja käis käest kätte, kuni 1717. a. läks Guldensubbe'de omandiks. Selle perekonna valdusse jäi mõis kuni võõrandamiseni. 1872. a. eraldati Kaarmast Uue-Kaarma mõis, mis jäi samuti kuni võõrandamiseni Guldensubbe'de valdusse. 1909. a. oli Kaarmas 469 tiinu mõisa- ja 975 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on Kaarma (-Vana) plaanistatud 32 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset kivikatusega hoonet, kasustab endine omanik asunikuna. Uue-Kaarmast on plaanistatud 24 üksust. Härrastemajas, ühekordses sindelkatusega puuehitises, asub Uue-Kaarma algkool.

K a a r m a - S u u r e mõis (*Karmel-Grossenhof*) kuulus varemil ajal Püha kihelkonda, olles Püha ametkonna mõisamajanduslikuks keskuseks. Kuni XVIII saj. lõpuni oli mõis maahärra ehk riigi valdamisel. 1798. a. andis keiser Paul I mõisa Saaremaa rüütelkonnale, mille omanduses püsis mõis kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 1012.04 tiinu mõisa- ja 5098.56 tiinu talumaad.

K e l l a m ä e (saksa k. *Kellameggi*) mõis asutati Rootsi ajal. Nimelt andis 1677. a. Hans Rubusch oma Kõllo-nimelise mõisakese, mis asus Kärilas, riigile ja sai vastu Kuressaare linna lähedusest Kellamäe maad ½ tühja adramaaga ja 6 üksjalaga. 1787. a. müüsid Rubusch'id mõisa 10 000 hõberubla eest maanõunik Mathias v. Buxhövdn'ile. Uuemal ajal vahetas mõis mitmel korral omanikke, võõrandamisel kuulus ta Rehsche' perekonnale. 1909. a. oli Kellamäel 482 tiinu mõisa- ja 418 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 27 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne kivikatusega kivihoone, mida kasustab hobupostijaam.

K u d j a b ä (saksa k. *Kudjapäh*). Jamerhan ja Kudipe pundenikud kuulusid keskajal Dumstorfi perekonnale. Perekonna viimse võsu Hermann v. Dumstorfi pärijaita surres need piiskopile tagasi langenud maad läänistas hertsog Magnus ühes teiste aladega 1560. a. oma kantslerile Conrad Burmeister'ile. Viimase poeg müüs Kudjabä ühes mõne taluga Upa külas 1596. a. Conrad Schaffshusen'ile. XVII saj. käis mõis käest kätte. 1690. a. omandas Kudjabä pürjermeister Niclas Krämer. Krämer'ilt läks mõis XVIII saj. alul Johannsen'ite omandiks. Viimased müüsid mõisa 1778. a. 6000 rubla eest Thomas Dellingshausen'ile, kes suurendas mõisa naabrusest

talumaid ostes, muuseum omandas ta Anijala (*Hannigal*) mõisakese, mis oli kujunenud XVI saj. võõrandatud sellenimelisest ½ adramaa suurusest veski-kohast ja 1 üksjalatalust. 1805. a. läks Kudjabä ostu teel Joh. Christ. v. Nolcken'ile. Selle perekonna kätte jäi mõis kuni võõrandamiseni. 1925. a. andmeil oli mõis plaanistatud 31 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset kivikatusega puuehitist, kasustas keegi asundtalupidaja.

Laadjala (saksa k. *Ladjall*) mõis asutati tühjaks jäänud talumaa-dele XVIII sajandil. Mõis jäi 1798. a. ni riigi kätte, siis loovutas keiser Paul I mõisa pidalitöbiste varjupaiga ülalpidamiseks Saaremaa rüütelkonnale. 1909. a. oli Laadjalas 370.33 tiinu mõisa- ja 1082.99 tiinu talumaad.

Loona (saksa k. *Klausholm*) mõis kandis varemalt ka Waysevere nime ja kuulus keskajal Lode' perekonnale; nähtavasti neilt põlvneki mõisa eestikeelne nimetus. Taani aja alul, 1574. a., läks Loona ostu teel Claus v. Ungern'ile; viimase pärisnimest nähtavasti tuletub mõisa praegune saksa-keelne nimi — Klausholm. 1585. a. müüsid Ungern'i pärijad mõisa Fromhold Berg'ile — 1561. a. kinnitas herts. Magnus Bertholmes Detmar'ile piiskopp Reinholdi poolt antud läänistusena Kaarmas Kecko-Waysewer'i vakuses maalinna külje all asetseva mõisakese ühes maalinna valliga ja kopluga kuni Meedla heinamaani, lähemast ümbrusest mitmeid heinamaatükke ja Kaisvere külast 1 adramaa ning Uduverest samuti 1 adramaa talumaad. 1607.—10. a. müüsid Ditmari pärijad need maad eelnimetatud Fromhold Berg'ile, viimane ostis naabrusest veel teisi maid ja ühendas siis kõik ostud Loona mõisaks. Berg'idelt läks mõis 1735. a. Guldenstube'de perekonna omandiks.

1546. a. läänistas piiskopp Münchhausen Meedla mõisa „hulper“ Cordt Hovener'ile Meedla vakusest kiriku lähedusest kõrtsikoha ühes kaua tühjana seisnud Tackuer-nimelise üksjalamaaga Elme vakusest. Abiellumise kaudu läksid need maad Tunder'i perekonna valdamisele ning neile asutati Kaunivere (*Kaunifer*) mõisake, mis 1671. a. müüdi Karja pastorile M. Linke'le; 1682. a. ostis mõisakese Joh. Christiani 400 riigitaalri eest. Reduktsioonikomisjon tagastas mõisa, kuid jättis endise omaniku kätte kasutamiseks. Vene aja alul taastati mõis. XVIII saj. lõpul omandas Guldenstube'd Kaunivere ja liitsid ta kõrvalmõisana Loonaga. XVIII saj. algusel asutati siia Igi (*Schöneichen*) kõrvalmõis, mis 1732. a. Loona toorkordse omaniku poolt võõrandati, kuid 1734. a. uuesti Loonaga ühendati. Guldenstube'de kätte jäi mõis enam kui 100 aastat. XIX saj. teisel poolel valdasid Dittmar'id Loona mõisa. Võõrandamisel oli mõis Poll'ide omandiks. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 48 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset roogkatusega kiviehitist, kasustab katsetalu pidaja.

Meedla (saksa k. *Medel*) mõis oli keskajal samanimelise ametkonna keskusena piiskopi enese valdamisel. 1560. a. läänistas herts. Magnus Meedla (*Mehelen*) mõisa ühes põldude ja heinamaadega ning Meedla vakusest 8 adratalu 7½ adramaaga ja 9 üksjalga, peale nimetatut veel Murras'il 2 üksjalga maakirjutaja Lukas Toll'ile. Rootsi aja alul kasvas mõis uute läänistustega Irase ja Meedla külas. Rootsi ajal arenes siin nende üksjalamaade arvel, mis Lukas Toll 1560. a. oli saanud ja mis varemalt olid olnud Wessel Wardau valdamisel, väike Wesseldorp- (Vesliküla-) nimeline kõrvalmõis. Reduktsiooni ajal tagastati Meedla mõis kõigi juurdekuuluvate maadega, ainult Vesliküla vabanes reduktsioonist. Vene aja alul taastati mõis endise omaniku lesele, kuid viimane ei suutnud tasuda mõisale kuhjunud võlgasid ning pidi loovutama mõisa oma väimehele Walmar Adolph Stakelberg'ile, kes müüs mõisa 1735. a. 5100 riigitaalri eest Christian Friedr. Poll'ile. Viimase perekonna kätte jäi mõis kuni võõrandamiseni. — Vesliküla mõis püsis Toll'ide käes 1760. a., millal leitnant Christian Reinh. Wilken omandas Vesliküla. 1789. a. müüs Lorenz Joh. Wilken mõisa 7600 kuld-rubla eest H. N. v. Guldenstube'le ja Gotth. Friedr. v. Poll'ile ning viimane ühendas suurema osa Vesliküllast (5600 rbl. väärtuses) kõrvalmõisana Meedlaga. 1909. a. oli Meedlal 657.64 tiinu mõisa- ja 803.89 tiinu talumaad.

1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 28 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset kivikatusega kiviehitist, kasustab kohalik algkool.

Mullutu (saksa k. *Mullut*). Herts. Magnus läänistas 1560. a. oma kantslerile Conrad Burmeister'ile „Schultzenhoff“ nimelise mõisa 5 üksjalaga Mullutus ja Unimäe (*Unnimeggi*) küla 5 adramaaga, Iruse külast 2 asustatud adramaad, Uduvere külast 4 asustatud ja 2 tühja adramaad ühes kalastamise õigusega rannikul piiskopliku kalamaja läheduses. XVII saj. alul läks Schultzenhoff'i mõis ühes Mullutu ja Unimäega kohapealse Taani asehalduri Claes Malteson Sehestädt'i valdusse. Viimase lesk müüs need maad ühes Jürgen Öhrken'ilt juurdeostetud Lehempä-nimelise heinamaaga 1613. a. 3300 riigitaalri eest Kuressaare kuninglikule droostile — Ewold Matzson'ile, kes mõisa juba 1615. a. edasi müüs Taani asehaldurile Jacob Becke'le. Viimane omandas Jacob Churlandt'ilt Randvere mõisa 7 adramaaga ja *Haul'i* (Aula?) külas 7½ adramaad kõrtsikohaga, asetas Mullutu talupojad Randveresse ja asutas asemele Mullutu mõisa. Beck'i pärijad müüsid *Schultzenhoff'i* ja Mullutu ühes Churlandt'ilt ostetud maadega 1628. a. Tõlliste omanikule Friedr. Budde'le 7000 riigitaalri eest. Viimane andis need valdused juba 1632. a. 8500 riigitaalri eest edasi Heimart v. Nolcken'ile. Viimase poeg Johann Nolcken, kellele isa pärandas Mullutu, loovutas Randveres temale kuuluvad 7¾ adramaad 1653. a. Kuressaare krahvile Magnus Gabriel de la Gardie'le, saades vastu sama palju maad Kärlas Jõempast. Mullutust samal ajal lahutatud Schultzenhof'i loovutas viimase omanik Friedr. Nolcken mitme küla ja talu vastu Kaarmas ja Pühäs (vt. Äikla) samale krahvile. Nolcken'itelt läks mõis 1799. a. ostu teel krahv Carl Magnus v. d. Osten-Sacken'ile 32 000 hõberubla eest, kuid juba 1838. a. müüsid viimase pärijad mõisa Carl v. Buxhövdn'ile. Sellelt perekonnalt läks mõis XIX saj. lõpul v. Harten'ite omandiks. Viimaste käes püsis mõis võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 774 tiinu mõisa- ja 870 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 47 üksuseks ja asundatud.

Piila (saksa k. *Pihla*) kroonumõis asutati 1740:ndail aastail Piila küla talumaile, millest osa katku tagajärjel XVIII saj. algusest saadik sööti oli jäänud. 1909. a. oli Piilas 2640.88 tiinu talu- ja 122.88 tiinu mõisamaad. Mõisamaa oli antud kirikumõisana sinsele ap.õigeusu kogudusele. Kirikumõis oli veel 1925. a. plaanistamata.

Praakli (saksa k. *Brakelshof*, varemalt ka *Kaunismeck*, *Kaunermäggi*). 1525. a. läänistas piiskopp Joh. Kyvel Bartolomäus Wittkop'ile Kaarmas Tahula (Thauwell-) vakuses asuva Kaunismeck'i mõisa ühes heinamaadega, 1 adramaaga ning Tahula külast veel 2 adramaad; 1528. a. suurendas piiskopp selle läänistuse 1 üksjala võrra Tahulas ja veskikohaga Pühäs Rempel'le. Münchhausen'i ajal läksid need maad Johann Brakel'i omandiks. 1560. a. kinnitas herts. Magnus samale kõik loendatu ja lisis veel 1 adramaa Vaivere külast. Brakel'i perekonnalt põlvneb mõisa hilisem nimi. 1637. a. oli mõis Reinhold Brakel'i valdamisel, kuid viimase surres läks selle perekonnalt ära. 1653. a. vahetas mõisa tookordne omanik Hans Rehren Praakli ühes Upa külaga Karjas asuvate Laugo, Nurme ja Metsküla vastu riigile. Viimase kätte jäi mõis kuni tükeldamiseni. 1909. a. oli siin 289.13 tiinu mõisamaad. Härrastemaja, ühekordset roogkatusega kivihoonet, kasustab metsnik.

Pähkla (saksa k. *Pechel*) mõis kuulus XV sajandi teisel poolel Ficke Sydenharth'ile ja siis Kasper Strusz'ile. 1493. a. läänistas piisk. Joh. Orgas mõisa ühes sealsamas asuva veskiga ja Pähkla külaga, kus oli 4 talu 3 adramaaga, ning vähemaid talumaid Irase külast ja Kurkesalle mõisast Claves Wedberch'ile. 1504. a. andis sama piiskopp need maad peale mõisa juures asuva nn. „Ficke“ veski edasi Christ. Vietinghof'ile. Piiskopp Reinhold lisis samale ka eelnimetatud veski ühes 1 üksjala maaga 1540. a. ja läänistas samale järgneval aastal veel paar üksjalga ja mõned adralatud Pähklast ja lähemast ümbrusest. Herts. Magnus, kinnitanud Pähkla omanikule kõik eelneva, läänistas omalt poolt Vietinghof'ile 1565. a. maid Irase ja Pähkla külast ja mererannal 1 kõrtsikoha kõrtsipidamise õigusega ning 1 üksjalatalu, 1571. a. samale

3 *Saxalullenpee*- (Lulupä-) nimelist talu, mis asusid Karjas ja olid kõik 1 adramaa suurused, samast veel 1 üksjala ning Valjalas Löne vakusest 3 ja Saapkülast 2 üksjalga. 1608. a. vahetas Otto Vietinghof Pähkla mõisa kõigi juurdekuuluvate maadega Karjas asuva Parasmetsa mõisa vastu Taani riigile. Siitpeale oli mõis püsivalt riigi valdamisel. 1909. a. oli siin 350.37 tiinu mõisamaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 26 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset kivikatusuga kiviehitist, kasustab ap. õigeusu kogudus.

R a n d v e r e (saksa k. *Randever*) mõis kujunes sellest 6½ tühjast adramaast, mille piiskopp Winrich 1408., 1413. ja 1415. a. läänistas Tilcke van Udensem'ile. Sellest maast asusid 4½ adramaad Randvere vakuses ja olid seisnud kasutamata juba 50—60 aastat. 1504. a. läänistas piiskopp Joh. Orgas lisaks eelnevale Gert Udensem'ile veel Randever-mõisa 2 adramaaga, mis varemini piiskopp Jodokuse läänistusena olnud Herm. Blyzen'i käes. XVI saj. lõpul läks Randvere Jacob Churlandt'i valdamisele. Viimase poeg müüs 1617. a. Randvere 850 halva taalri eest asehaldur Jacob Becke'le, kes, nagu juba Mullutu puhul kuulsime, asundas Randvere mõisamaad talupoegadega. Samuti kuulsime juba, et 1653. a. läks Randvere küla vahetuse teel krahv Magnus Gabriel de la Gardie'le ja hiljemini riigile. Siia asutati jälle mõisamajapidamine, mis kuni XVIII saj. lõpuni jäi riigi kätte. 1798. a. doneeris keiser Paul Randvere mõisa krahv Carl Magnus v. d. Osten-Sacken'ile. 1802. a. läks mõis pandivaldusena Math. v. Buxhövdn'i valdusse. Viimase pärijad andsid mõisa 1817. a. 90 000 hõberubla eest Carl v. Huene'le, kes ta 1826. a. 80 000 hõberubla eest uuesti Osten-Sacken'ite kätte andis, alul pandivaldusena, hiljemini pärisomandiks, ja jäi selle perekonna valdusse kuni võõrandamiseni. Ühes Parila kõrvalmõisaga oli Randveres 1909. a. 1700 tiinu mõisa- ja 2300 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 57 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset roogkatusega puuhoonet, kasustab kohalik algkool.

S i k a s a a r e (saksa k. *Siksar*, varemalt ka *Solitude*) mõisake oli XVII saj. lõpul kuberner Jürgen v. d. Osten-Sacken'i valdusel. XVIII ja XIX saj. vahetas Sikasaare sageli omanikke. Rüütlimõisaks sai Sikasaare alles 1842. a. 1909. a. oli siin 96.42 tiinu mõisamaad. Võõrandamise eel kuulus Stackelberg'idele.

T a h u l a (saksa k. *Tahhul*) riigimõis asutati XVIII saj. keskel samanimelise küla talumaadele. 1909. a. oli siin 438.37 tiinu mõisamaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 27 üksuseks ja asundatud.

4. Karja.

AJALUGU. **K a r j a** (saksa k. *Karris*, vanemais allikais ka *Caries*, *Carges*, *Karyes* jne.) kihelkonna metsased ja soised maad olid muistse iseseisvusaja lõpul kaunis hõredalt asustatud ega moodustanud omaette seisvat suletud halduslikku tervikut, vaid kuulusid, asustuslikult küll enam-vähem iseseisva rühmitisena, tookordsesse Valjala kihelkonda, mille põhjapoolseim asustuskeskus oli lahutatud Karja idapoolsest asustusrühmast ainult kitsa, kergelt läbitava sooribaga Räägi ja Kõnnu vahel. Saaremaa jaotamisel 1233. a. langes Valjala ühes Karjaga Riia piiskopile ja läks viimaselt juba järgmisel aastal Saare-Lääne piiskopile, kelle valdamisele ta jäi keskaja lõpuni. Kirikliku kihelkonnana polnud Valjala-Karja liitkihelkond enam sobiv, oli maa-alaliselt liiga ulatuslik, et selle hooldamist oleks võidud usaldada ühele preestrile, ühele kirikule. Seepärast kujundati Karjast nähtavasti juba õige varsti peale ristiusustamist iseseisev kiriklik kihelkond. Siinset kogudust ja kirikut — see polnud kind-

lasti mitte praegune Karja kirik, mis ehitati nähtavasti alles XIV saj. teisel poolel — nimetatakse esmakordselt 1254. a., millal ordu loobus piiskopi kasuks 2:st Karjas asuvast, seni ordu valdamisel olnud külast ja samaõlevast järvest, saades piiskopilt vastutasuks maid Kihelkonnal. Järgnevate sajandite jooksul kujunesid Karja piirid, mille ida- ja lääneosad määrateldi ordu- ja piiskopivaheliste kokkulepetega 1438. ja 1507. a. (vt. üldosa), keskaja lõpuks üldiselt sellisteks, nagu neid näeme tänapäev, mis on mõistetav, sest alade üksteisest lahutamisel on jälgitud peamiselt maastiku loomulikke piire.

Selle kohta, kas vaenlaste saaremaised sõjaretked muistse vabussõja päevil ka Karjat tabasid, pole vastavaid sündmusi kirjeldavais allikais mingeid otseseid teateid. Siiski on arvatud, et mõned neist Saaremaal peetud võitlusist, mille maa-alalise toimumise kronist Henrik on jätnud lähemalt määritlemata, peeti Karja piirides. Üldosas juba kuulsime katsest samastada läti Henriku „Uut sadamat“, kus saarlaste merejõud 1215. a. võitlesid Saksa laevadega, praeguse Pihla sadamaga. Olgu siinkohal veel kord rõhutatud, et see on ainult oletus, mis liiatigi tugib väga nõrkadele eeldustele.

1222. a. suvel maandus Taani kuningas Valdemar II tugeva sõjaväega Saaremaal, sai võidu saarlaste üle ja alustas maandumiskoha juurde kivist linnuse ehitamist. Viinud linnuse välisehituse lõpule, lahkus kuningas, jättes poolvalmis linnusesse tugevajõulise meeskonna. Ent nüüd alustasid saarlased uuesti võitlust, vallutasid peale mõneajalist piiramist taanlaste kindluse ja hävitasid selle (vt. üldosa). Ka neid sündmusi arvatakse olevat toimunud Karjas, Pammana neemel. Otsides saarlaste poolt hävitatud taanlaste linnuse asukohta, on vanemad uurijad peatunud Soela küla läheduses oleval, rahvasuus „Soela linna“ ja „Vana linna“ nime all tuntud künkal. Veel mõnekümne aasta eest võinud künka lähemal vaatlemisel märgata linnuse omaaegset kuju, müüride suundi jne. Kuivõrra seegi oletus on paikapidav, selguks kaevamiste tagajärjel nimetatud kohal, mida seni aga pole teostatud.

Saarlaste viimase katse puhul aastail 1343—45, relvadega endist vabadust tagasi võita ja vihatud võõraid võimutsejaid minema kihutada, pakkusid siinsed põhjatud ja soised metsakolgd saarlasile varju ja kaitset nii 1344. kui ka 1345. a. kevadtalvel mandriilt saabunud orduvägede eest. Karjas peeti saarlaste, kes kaitseid end ühes tugevalt kindlustatud maalinnas, arvatavasti Purtsa küla juures olevas, rahvasuus „Kooljamägede“ nime all tuntud linnuses, ja orduvägede vahel 1344. a. veebruaris nende sündmuste verisem taplus, mis lõppes saarlasile õnnetult. Kuigi orduväe kaotused olid suured ja nad pöördusid tagasi mandrile julgemata alustada saarlastega uusi võitlusi, olid saarlaste kaotused ometi nii rängad, et kui orduväed 1345. a. kevadtalvel jälle saabusid, siis saarlased alistusid võitluseta (vt. üldosa).

Karja khk metsased ja soistunud, kõrge pinnaveeseisuga maad ei pakkunud primitiivsete vahenditega varustatud põllutööst elatu-

vale algasukale kuigi soodsaid asumisvõimalusi ega suutnud asukaid suuremal arvul siia meelitadagi, vähemalt seni kui maakonna teistes osades leidus sobivamaid ja viljakamaid maid. Ainult Karja idaosas asustati, jälgides kõrgemaid kingustikke ja kühmi, kus pinnas põlluharimiseks soodsam, esiajaloolise ajastu lõpuks tihedamalt praeguse Karja, Koikla, Pärsama, Räägi, Angla, Mätja ja Nihatü küla ümbruskond. Kihelkonna lääneosa ulatuslikul soisel tasandikul leidus muistse iseseisvusaja lõpul aga ainult üksikuid pesadena asustatud kõrgemaid lavu, nagu praeguse Pamma ja Purtsa ümbruses. Üldiselt aga jäi asustus, nagu juba öeldud, siin kaunis hõredaks. Kuidas asustuse levimine ja laienemine toimus ajaloolise aja esimesel perioodil — keskajal, pole vastava ainese puudumisel jälgitav. On aga kindel, et sisekolonisatsioon eriti XIV saj. keskelt algava paarisajaaastase rahuaja kestel järjest uusi alu kultuuri alla haaris, sest endised kultuurpinnad pidid olema jäänud kitsaks kasvavale rahvaarvule, eriti veel kui arvestada, et tekkivad mõisad võtsid talurahvalt osa endisest põllumaast. Asustuse märgatavat laienemist endiste metsa- ja võsmaade arvel näitab ka uue uudismail elutseva talurahvakihi — üksjalgade tekkimine XV saj. esimesel poolel. Karjas nagu teisalgi võime märgata selle talurahvakihi kestvat kasvu kuni keskaja lõpuni, ja nagu veidi hilisemast ajast pärit olevad arvulised andmed näitavad, leidus üksjalatalusid eriti rohkesti just kihelkonna läänepoole metsastel aladel.

Kihelkonna talumaad jäid kuni keskaja lõpuni suures enamuses piiskopi enese valdamisele, mis oli tingitud ka sellest, et põllupinna kehvus ei suutnud meelitada siia maad ihkavat aadlit. Läänistused tihenesid siin alles XVI sajandil, nagu seda allpool mõisade ajalugu jälgides võime näha. Muidugi ei kajastu mõisade ajaloos kõik maade võõrandamised, sest mitte kõigist läänistustest ei kujunenud mõisu. Osa läänistusi anti ainult teatud tähtjaks, tavaliselt elueaks. Piiskopp Georg läänistas näiteks Angla vakusest Leisi külast Heinr. Leytzkull'ile, ta naisele ja pojale nende elueaks 2 adramaad ja Reinhold Kogge'le samast ka elueaks 1 adramaa talumaad. Nimetasin neid läänistusi seepärast, et nende saajad võiksid olla talupojaseisusse kuuluvad saarlased — väikesed mõisaametimed. 1529. a. läänistas sama piiskopp koguni terve Karja ametkonna 1530.—44. a. oma vennale Reinhold Tiesenhause'ile. Karja ametkonna, mille keskuseks oli samanimeline piiskopimõis, moodustasid Karja kihelkonna läänistamata jäänud talud, külad ja maad. Ajastu lõpul jagunes ametkond 10:ks vakuseks. Üldse oli samal ajal ametkonnas ca. 110 adratalu 115½ adramaaga ja 3 pundenikukohta. Üksjalgade ja vabadikkude kohta pole samaaegseid arvulisi andmeid, ent arvestades veidi hilisemast ajast pärit olevaid teateid, võiksimme nende hulka hinnata 30—40 perele. Samal ajal eravalduses olevate maade taluraha asustuse arvulise ulatuse kohta pole säilinud teateid.

Taluraha asustuse etniline koostis on täiesti ühtlane. Nimetatakse kihelkonnas ainult üht küla, kus elanikud pole eestlased, vaid

rootslased. See on 1519. a. tervikuna ühes Roobaka mõisaga Joh. Tittfer'ile läänistatud Odersell- (ka *Oders-* ja *Adersell-*) küla; küla juures olevad üksjalad läänistati samal aastal ühes Arumõisaga Matthias Tittfer'ile. Küla asukohta pole enam võimalik jälgida, samastamine umbes samakõlalise Aruste külaga peab langema ära, sest viimase küla nimi esineb samuti juba 1519. a. ürikus „*Harwest*“-kujul; tõenäoselt tuleb rootslaste küla asukohta otsida kustki ranna lähedusest, sest Saaremaa rootsi soost asukad olid esijoones ikka kalurid. Veel ühe teise küla nime keskaegsete elanikkude rahvusliku kuuluvuse kohta võiks küla nime põhjal tekkida kahtlusi. Mõtlen *Saxalullen-pee-* (ka *Sastlulupe-*) nimelist külakest, mille 4 talule tookordne piiskopp Georg 1529. a. andis vabaduse taluperemeeste ja nende naiste eluajaks. Küla nime esimese poole rõhutamine on seda märgatavam, et samas asuvad teist küla nimetati *Maha-Lulupe*'ks. Seega siis Saksa- ja Maa-Lulupä küla. On siiski kaheldav, kas esimese küla elanikud olid sakslased, kuigi see pole võimatu; pigemini võiks arvata, et *Saxa-Lullenpee* sai oma nime sellest, et seal asus mingi piiskopimõisake, millele võiks vihjata seegi, et piiskopid on mitmel korral Lulupäs viibinud, nagu seda näeme nende poolt väljastatud ürikute dateerimisest Lulupäs.

Karja talurahva keskaegsete majanduslik-sotsiaalsete ja õiguslikkude olude juures pole põhjust peatuda pikemalt, sest need ei erine vastavaist üldsaaresmaisist olukorrist. Nimetasime juba Lulupä vabatalunikke, kelle vabadus oli küll ainult eluaegne ja kaunistigi piiratud, sest nad pidid kandma edasi talul lasuvaid andameid ja osaliselt koguni teoorjust — 28 tööpäeva aastas. Vabatalunikke leidis vähemal arvul kihelkonna teisteski osades, nagu Parasmetsa aladel, kus nad oma vabaduse kaotasid nähtavasti juba XVI saj. nende maade eravaldusse minekul. Ainult Pamma külas asetsev 2 adramaa suurune Diskri vabatalu säilitas vaba maa iseloomu vähemalt kuni Rootsi ajani.

Taani aja esimesil aastakümneil maakonna siserahu häirinud rootslaste sõjakäigud ja venelaste rüüsteretk tabasid kindlasti ka Karja kihelkonda. Veel sajandi lõpul leidis ametkonnas 11½ asustamata, söötis seisvat adramaad. Aga ka 1611.—12. a. rootslaste poolt Saaremaale ettevõetud sõjakäikude all kannatas Karja kihelkond. 1618. a. oli Karja kihelkonna riigimail 25¼ asustamata adramaad, s. o. enam kui ⅓ kõigist riigi käes olevaist talumaist seisis kasustamata. Taani aja lõpuks suudeti tühjad talumaad küll jälle uuesti kultuuri alla võtta ja asustust koguni laiendatigi veel, nagu seda näeme allpool esitatud tabelist.

Suurimaid muudatusi tõi Taani aja algus Karja kihelkonna maa- valduse vahetadesse. Nagu öeldud, jäi enamik siinseid talumaid keskajal maahärra enda valdamisele. Olukord muutus aga õige kiiresti hertsog Magnuse rohkete läänistuste tõttu. Juba 1573. a. oli Karjas riigi käes veel ainult 27¼ adramaad 22 asustatud taluga, 2 pundenikukohta ja 17 üksjalga. Lühikese ajaga oli Magnus võõ-

randanud $88\frac{1}{4}$ adramaad, millel asus üle 80 adratalu, peale selle veel pundenikke ja üksjalakohti. Olukord oli selline, et riigi kätte jäänud talude orjusest ei piisanud Karja mõisa majandamiseks. Seepärast tagastas kuningas Friedrich II korraldusel asehaldur Claus v. Ungern'i juhatusel ametisse seatud komisjon 1573. a. Magnuse poolt võõrandatud maadest otsekohe 42 adramaad, ülejäänud $46\frac{1}{4}$ adramaad ja pundenikukohtade ning üksjalatalude saatuse otsustamine jäeti kuninga kätte. Viimaste tagastamine nähtavasti siiski ei teostunud. Nende rohkete läänistuste tagajärjel teises ka riigi kätte jäänud maade jaostus vakusteks. Mitmed endised vakused läksid nüüd era-kättesse, teised vähenesid läänistuste tagajärjel ja ei suutnud enam kanda neil lasuvaid vakukoormisi. Seepärast ühendati mitme vakuse läänistamata jäänud osad üheks uueks vakuseks. Juba XVI saj. lõpul oli ametkonnas endise 10 vakuse asemel veel ainult 5 vakust. Karja ametkonna asustusest, talurahva sotsiaalsest kihistumisest ja majanduslik-halduslikust jaostusest Taani ajal püüab ülevaadet anda järgnev tabel.

53. Karja khk asustusest Taani ajal.

Vakused	A d r a m a a d e a r v						Asustatud talud			Üksjalad ja vabadikud	
	1592		1618		1645		1592	1618	1645	1618	1645
	asust.	tühjad	asust.	tühjad	asust.	tühjad					
Löpi-Koikla	14		$13\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	16	—	18	14	20	8	8
Mätjala	11		$8\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	15	$\frac{1}{2}$	12	8	19	7	2
Angla	16		19	$9\frac{1}{2}$	35	$2\frac{1}{2}$	19	25	52	10	16
Nurme-Metsküla	$15\frac{1}{2}$		12	4	$17\frac{1}{2}$	—	17	13	12	30	22
Pamma	$12\frac{1}{4}$		$13\frac{1}{4}$	$2\frac{3}{4}$	16	—	11	12	15	5	15
	$68\frac{3}{4}$	$11\frac{1}{2}$	$66\frac{1}{4}$	$25\frac{1}{4}$	$99\frac{1}{2}$	3	77	72	118	60	63

Tabelile tuleb lisada veel Angla ja Nurme-Metsküla vakuses jälgitavad mõningad pundenikukohad, mis aga tabelis antavat üldpilti sugugi ei muuda. Märgitud olgu seegi, et 1645. a. lahtreis Angla vakuse 52 asustatud talust ainult 35 talu $19\frac{1}{2}$ adramaaga kuulusid riigile, kuna ülejäänud 17 talu $15\frac{1}{2}$ adramaaga Taani aja lõpul võõrandati.

1645. a. kuulusid sinneisse vakustesse järgmised külad ja hajatunud. Löpi-Koikla vakuses olid Löpi, Koikla, Pärsama ja Räägi küla ning Kaesza hajatunud; viimastest kujunes küll hilisem Kaisa küla. Mätjala vakus kattus Mätja külaga. Angla vakuse koosseisu kuulusid Angla, Laugu, Leisi, Nihatu, Oitme, Jõiste ja Kana küla ning Weszkiwe hajatunud, millest pärastpoole kujunes Vesikiküla, kuna tookordseist Linnaka taludest sai hiljemini samanimeline küla. Nurme-Metsküla vakuses leiame Nurme, Metsküla ja Pammana küla ning Aszok'a, Tilcke, Murck'i ja Peterga talud, millest kujunesid hilisemad samanimelised külad. Pamma vakuses on jälgitavad Suure-

Pamma ja Purtsa küla. Samas asuv Pamma (ka Väike-Pamma) küla kuulus eravaldu. Teistest eramõisa küladest olgu nimetatud siinkohal veel Meuste, Lulupä, Aruste, Ratla, Muddaste (Mujaste ?) ja Hiievälja küla. Olgu aga märgitud seegi, et loendatud, riigi valdamisel olevais külades omasid pea kõikjal ka mõisnikud talumaid. Üksikasjalisemaid andmeid pole eramõisade maavalduse kohta võimalik anda; üldiselt hinnati nende valduses olevaid talumaid 1645. a. ca. 65 adramaale.

Rootsi aeg ei toonud kihelkonna siseellu pea mingit suuremat muudatust. Rahvastik tegeles endiselt põllutööga ja otsis kehvale põllusaagile lisa mitmesuguste kõrvaltöödega. Juba Taani ajal mainitakse, et sinne talurahvas küllaldaste heinamaade ja karjamaade tõttu peab eriti rohkesti karja; iseäranis kiitvalt hindavad esimesed rootsiaegsed revidendid Karja kihelkonna hobuseid, — Kaarma omade kõrval need olevat parimad kogu maakonnas. Nimetamist leiab ka hoolas kalapüügi harrastamine, paemurdmine ja tõrvaajamine ning süte põletamine kihelkonna metsarikkamas osas.

Raske löögi andis kihelkonnale Põhjasõda, mil aastaid kestvad erakorralised koormised kurnasid rahvast põhjalikult; lõpphoobi andsid 1710. a. puhkenud nälg ja katk ning venelaste rööv- ja vallutusretked. Enamik rahvastikust suri katku või tapeti julmade vaenlaste poolt. Terved külad hävisid, põllud jäid sööti. Rootsi aja lõpul oli kihelkonnas $156\frac{1}{8}$ asustatud adramaad, 1713. a. oli siin veel ainult $29\frac{1}{4}$ asustatud adramaad; 1731. aastaks tõusis see arv $43\frac{5}{6}$ adramaale ja 1756. a. juba $81\frac{3}{8}$ adramaale. Rahvaarvu kohutavast tagasiminekuist annab kujutluse järgnev tabel, mis näitab kihelkonna talurahva arvulist liikumist XVIII saj. esimesel poolel.

54. Karja khk rahvaarv XVIII sajandil.

Aastad	1 7 1 3			1 7 3 1			1 7 5 6		
	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15
Arvuline liikumine	352	6	96	533	99	584	754	135	785
Kokku	454			1216			1674		

Nagu näeme tabeli esimesest lahtrist, oli kihelkonna elanikkude arv katkusuvele lähesel 1713. a. kohutavalt väike, kuid kasvas üllatavalt kiiresti, ületades 1713. a. arvu juba 18 aasta pärast pea 3-kordselt; järgneva 25 aasta jooksul toimub elanikkude juurdekasv juba pisut aeglasemas tempos, kuid siiski väga jõudsalt. Millal saavutati Põhjasõja-eelne olukord, pole teada; ka ei võimalda adramaade arvu võrdlemine Rootsi aja lõpul teostatud revisjonis näidatud adramaade arvuga mingit reaalset ülevaadet, sest veneaegne adramaa on sisult hoopis teine kui rootsiaegne.

Kuidas sinne talurahvas üle sai kõigest neist raskusist, mis XVIII sajand enesega kaasa tõi, pole siinkohal võimalik jälgida.

Samuti peame mööduma XVIII saj. lõpul alustatud revisjoni- ja maade reguleerimise töödest, mis töid põhilisi muudatusi senistesse maavalduse vahekordadesse, andes põllumajandusele mitmes suhtes täiesti uue ilme, ja normisid talurahva koormisi ja kohustisi mõisa vastu, tasandades seega teed XIX saj. suurtele agraarreformidele.

XIX saj. keskel vallandunud usuvahetuslik liikumine leidis ka Karja kihelkonnas juba algusest peale tugevat poolehoidu. Nagu teisel kihutas ka siin inimesi lootus maistele paremustele ja parandustele otsima uut usku. Usuvahetusega loodeti pääseda senisest majanduslikust ja sotsiaalsest kitsikusest. Tegelikult puhkes liikumine kihelkonnas 1846. a. juulis; septembri alguseni esitas 668 kihelkonna elanikku Kuressaares soovi vene usku siirduda. Prof. H. Kruusi vastavast eriuurimusest näeme, et 1848. a. lõpuks oli Karjas siirdunud 774 meest ja 661 naist, kokku 1465 inimest ehk 32.7% kihelkonna elanikkude üldarvust, mis 1850. a. oli 4479. Usuvahetusliikumise kogukondlikku eripingsust pole võimalik jälgida, sest puuduvad arvulised andmed siirdunute kohta üksikuis kogukonnas. Paiguti on ette tulnud ka kokkupõrkeid vene usu vaimulikkude ja luteri usu kiriku esindajate vahel. Nimelt saabus 21. mail 1847. a. Linnaka külla preester P. Ustritsov, et toimetada siin talurahva salvimist vene usku. Kuna Liivimaa kuberneriga käsu põhjal preestrid ei tohtinud üles kirjutada õigeusku siirduda soovijaid ega toimetada salvimist neis kohtades, kus puudus õigeusu kirik või kus polnud preestri alalist asukohta ja et Karja oli selliseid kohti, siis ilmus sinna kohalik kirikueestseisja erupolkovnik K. v. Müller ja nõudis, et Ustritsov lõpetaks salvimise ja talurahvas läheks laiali. Ustritsov aga kutsunud talupoegi paigale jääma ja vastama vägivallale vägivallaga, nimetanud Müller'it ärापagenud sõduriks jne. Tekkinud sõneluses läinud Müller ja Ustritsov rinnutsi kokku. Köstri ja talupoegade kaasabil murtud Müller pikali, kusjuures tal seljas olev ohvitserimunder rebenenud, ja püütud teda kõiega siduda. Lõpuks jäetud Müller siiski kinni sidumata, ta tõugatud ainult toa nurka, kust tal õnnestunud pageda, kuna preester jätkanud salvimist.

Juba 1848. a. asutati Karja ap. õigeusu kogudus, mis hiljemini omandas Leisi koguduse nime. XX saj. alul eraldusid viimasest iseiseivate kogudustena Pärsama ja Metsküla.

Karja kihelkonna talurahva ajaloole XIX saj. pole lisada midagi üldsaaremaistest oludest oluliselt erinevat. Talude ostuaja jälgimine pole vastava ainese puudumise tõttu võimalik.

1891. a. ühendati Karja, Koikla, Lulupä, Pärsama ja Roobaka kogukonnad ning Karja kirikuvald ühiseks Pärsama vallaks. Arumõisa, Laugu, Leisi, Metsküla, Parasmetsa ja Triigi kogukonnad liideti samal aastal Leisi vallaks.

1905. a. sündmused leidsid Karjas kaunis elavat vastukaja. Rahulolematu avaldus ka mõisaküünide põletamises. Leisi vallas hävitas rahvas Tomba viinapoe. Mõisnikelt nõuti mitmesuguseid vastutulekuid õiguslik-majanduslikul alal, eriti aga talurendi alandamist. Nagu

üldosas juba kuulsime, tekkis Pärsama talurentnikel sellise nõudekirja esitamisel 28. nov. Karja mõisaomaniku v. Sengbusch'iga tülitsemine, mil puhul viimane rahvast revolvriga tulistas, surmates seejuures 4 inimest. Karistussalk saabus kihelkonda 1906. a. jaanuari alapäevil. Pamma külas lasti maha Pärsama mees Aleks. Kitt. Areteeriti üle paarikümne, kellest osa küll juba enne eeluurimist vabastati. Kihelkonna inimestest karistatud 5 isikut 3-aastase vangistusega, üle 10 inimese mõistetud politseiaresti ja 5—6 inimesele antud ihunuhtlust 50—60 hoobi ulatuses.

Samal ajal, kui sakslaste peaväed 1918. a. 12. okt. maandusid Tagalahes, teostasid sakslased Pammanal teise dessandi nõrgemate löögijõududega. Soela väinas ristlevad Saksa sõjalaevad lasksid puruks Hiiu lõunatipus oleva Tohvri patarei, mis kaitsis Pammana randa, ja selle järel toimus Saksa sõjavägede maaletulek Pammanas hommikul kella 7 paiku igasuguse vastupanuta venelaste poolt. Päeva jooksul langes terve kihelkond sakslaste kätte; vähemaid võitlusi oli sakslastel Vene ratsaväega Leisi ümbruses.

Raskused, mis sakslaste valitsus kihelkonnale peale pani, on samad kui Saaremaa teisiski kihelkonnis ja neil pole vaja peatuda lähemalt.

Sakslaste lahkumise järel levinud rahutute kuulduste tagajärjel puhkenud saarlaste mäss 1919. a. alul haaris Karja rahvastikku õige nõrgalt.

Koolid. Esimesed katsed kihelkonna noorsoole kooliharidust anda tehti Rootsi aja lõpul, millal ka Karjas ametisse seati kihelkonnakoolmeister. Viimane, täites esijoones küll hilisema aja kõstri puhtkiriklikke ülesandeid, pidi hoolitsema selle eest, et noorsugu omandaks enne leeriaja kättejõudmist vajalikke oskusi ja teadmisi lugemise, kirikulaulu ja katekismuse tundmises. Koolmeistri rootsiaegsest tegevusest pole siiski midagi lähemat teada. 1706. a. kirikukatsumise protokollist kuuleme, et kohaliku superintendendi korraldusel on Karja kihelkonna rahvale jagatud 13 aabitsat ja 10 katekismust, et sellega kaasa aidata lugemisoskuse levimisele. Samast protokollist nähtub, et siinseks koolmeistriks on keegi saksa rahvusest käsitöölaine.

Vene valitsuseaja esimene sajand ei toonud koolikorralduse alal mingeid muudatusi. Kuni XVIII saj. lõpuni ja veel kaugemalegi jäid ainsaiks rahvaalgustajaiks saksa käsitöölisist, vahel ka kohalikkude talupoegade seast tulnud koolmeistrid, kelle eneste oskused ja teadmused polnud kuigi suured. 1760. a. paiku ehitati Karja koolmeistrile eriline koolimajagi, milles oli 2 tuba, eestuba ja 2 sooja kambrit. 1791. a. ehitati Aruste küla juurde uus koolimaja, mille ruumijaotus oli eelmise sarnane. XVIII saj. lõpul antud koolikorralduste, eriti 1784. a. korralduse tagajärjel asutati kihelkonda ka mõned külakoolid, kuid need läksid kohe jälle hingusele, sest vanemad ei saatnud oma lapsi koolidesse, vaid andsid neile ise kodus vajalikku õpetust. Samuti ei olnud kihelkonnakoolmeistrite koolis

sajandi lõpul õpilasi kehtvalt, ainult laupäeviti tulid lapsed koolimajja katsele, ning koolmeistri ülesanne piirdus üksnes järelkontrolliga; katselkäimine kestis seni, kui koolmeister tunnistas õpilase teadmised rahuldavaiks, mis tavaliselt väldanud 2—3 aastat. Veel 1822. a. puudusid kihelkonnas seaduses ettenähtud külakoolid; varemast ajast koolidena nimetatakse sel aastal köstrikskooli, kus koolmeistriks oli Gustav Hühn, Roobaka-Triigi mõisakooli, kus õpetajaks oli Paavli Kusta, ja Koikla kooli, mille õpetajaks oli Allika Hansso Kusta, kuid ühelgi koolil polnud nimetatud aastal õpilasi. 1820:ndail aastail siiski asutatakse suuremal arvul külakoole. 1830. a. töötasid külakoolid Metskülas, Anglas, Jõistes, Leisis, Koiklas, Räägus, Lulupäs ja teisel ning neis õppis 103 poiss- ja 127 tütarlast. 1840:ndaks aastaks tõusis külakoolide arv Karjas 16:le, õpilasi oli koolides samal ajal 725. Külakoolide õpetajaiks on kohapealsed lugedaoskajad talumehed. Õpetatakse koolis lugemist, kirikulaulu ja katekismust. Alul tulid lapsed ainult laupäeviti mardipäevast paastuni kooli. Enamikul koolidel polnud vastavaid kooliruumi; õpiti tavalises talutares, kõrtsis, sageli ka vennaste palvemajades. Külakoolide arv vähenes sajandi keskel toimunud usuvahetusliku liikumise tagajärjel. 1860. a. oli kihelkonnas veel ainult 12 ev. luteri usu külakooli 450 õpilasega.

1826. a. algas Karja leeritoas tegevust kihelkonnakool. 1828. a. viidi kihelkonnakool Aruste külla endise köstrikskooli hoonesse, kuhu ta jäi töötama 1887. a. ni, mil ta asus Karja kiriku juurde ehitatud hoonesse. 1827. a. tuli kihelkonnakooli õpetajaks Reedik Allas, kes püsis ses ametis üle 30 aasta. Koolis õpetati lugemist, kirjutamist, arvutamist, laulmist, katekismust, ka pidid õpilased kirjutama vabu kirjatöid. Õpetus kestis 10. XI — 10. III. Allas oli õpetamisel erilist tähelepanu pöörnud laulule ja kirjutamisele. Kooliõpetajaameti kõrval teotsenud ta veel mitmel käsitöölal ja olnud ühtlasi kolme kogukonna kirjutaja. Igal reedel käinud kihelkonnakooli õpilased pastori juures oma õppimisest „aru andmas“. Kooli lõpetajad võisid asuda õpetajaiks külakoolidesse, vallakirjutajaiks, mõisa aidameesteks ja teistele kohtadele, kus nõuti kirjutamis- ja arvutamisoskust. Kihelkonnakooli võeti vastu ainult meessoost õpilasi. 1860. a. õppis siin 18 poissi.

Sajandi keskel toimunud usuliikumise tagajärjel avati 1851. a. Leisi ap. õigeusu kihelkonnakool. Koolis pääsis valitsema vene vaim, sest esimesed preestrid ja õpetajad olid venelased. 1860:ndail aastail hakati siia ka tütarlapsi õpilasiks võtma; kuni 1870. a. oli siin igal aastal umbes 25 õpilast; 1901. a. tõusis õpilaste arv 79:le. Koolimaja ehitati siia 1873. a. 1903. a. avati Pärsama ap. õigeusu kihelkonnakool. Kihelkonnakoolide kõrval asutati siia Lulupä, Lõpi, Pammana, Pärsama, Mätja, Koikla, Angla, Nihatu, Koiduvälja, Tilga ja Mujaste ap. õigeusu abikoolid.

XIX sajandi lõpul ja järgneva alul, millal kooliõpetajate kutse-line tase järjest tõuseb, väheneb küla- ja abikoolide arv. 1917. a. töötas kihelkonnas 1 ev. luteri usu kihelkonnakool ja 10 külakooli (Ratla,

Räägi, Pamma, Purtsa, Metsküla, Pammana, Triigi, Jõiste, Aruste, Liiküla), 2 ap. õigeusu kihelkonnakooli (Leisi ja Pärsama) ning 7 abikooli (Koikla, Nihat, Laugu, Metsküla, Mujaste, Õeste, Pammana).

Suuri muudatusi teostati kihelkonna koolivõrgus Eesti ajal. Kaotati konfessionaalne kool. Rida endisi koole suleti, teisi liideti uuteks koolideks. Üldse jäi siia töötama 1925. a. andmeil 13 algkooli: Leisi, Pärsama, Armuadra, Jõiste, Koikla, Laugu, Liiküla, Lulupä, Pamma, Pammana, Triigi, Purtsa ja Metsküla.

MÕISAD. Arumõisa (saksa k. *Arromois*). 1519. a. läänistas piisk. Joh. Kyvel Matthias Tittfer'ile Karjas Arull-külast 2 adramaad ja 4 üksjalga; viimastest asus üks otse mõisa läheduses, ülejäänud 3 aga Odders'-nimelises rootslaste külas. Kuid juba XVI saj. läks mõis Bremen'ite omandiks ja viimaste meessoos välja surres abielu kaudu Harrien'ite valdusse. 1648. a. müüs Clas Harrien Arumõisa, peale rannalasuva Bremen'ite ajal abielu kaudu omandatud, algselt Arumõisa juurde mittekuulunud, Oderselle-nimelise pundenikutalu, 800 riigitaalri eest oma väimehele Friedr. Toll'ile. XVIII saj. alul oli mõis lühiajaliselt Peer Anth. Guldenstubbe valdamisel, kes ta 1731. a. müüs 1200 riigitaalri eest Ebbe Ludw. Toll'ile. 1791. a. läks Arumõisa Tollide käest 7800 hõberubla eest Carl Ludw. Poll'ile ja 1824. a. abielu kaudu v. Sass'i perekonnale. Mõisa omanikud vaheldusid hiljeminiigi kaunis sageli. Võõrandamisel kuulus mõis Karl v. Rehekampf'ile. 1909. a. oli siin 186.26 tiinu mõisa- ja 173 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud ja asundatud.

Karja (saksa k. *Karrishof*) asutati piiskopliku ametimõisana juba keskajal. Hiljemini oli mõis kuni XVIII saj. lõpuni riigi valdamisel ja doneeriti siis Vene valitsuse poolt ratsaväekindral Otto Wilh. v. Derfelden'ile. Viimane müüs mõisa 1808. a. 40 000 hõbe- ja 31 000 pankurubla eest major Jak. Joh. v. Derfelden'ile. 1825. a. läks mõis pandivaldusena Carl Jordan'i kätte ja 1835. loovutas viimane Karja 40 000 hõbe- ja 100 000 pankurubla eest Aurelie Julie v. Müller'ile, sünd v. Samson'ile. Pärast oli mõis Nolcken'ite valdamisel ja läks 1873. a. v. Sengbusch'ide omandiks, kelle kätte ta jäi võõrandamiseni. 1909. a. oli Karjas 1815.48 tiinu mõisa- ja 2736.88 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 69 üksuseks, enamikus asundtaludeks, ja asundatud. Härrastemaja, ühekordne segaehitis, oli 1925. a. endise omaniku ja on nüüd (alates 1929. a.) Karja kodumajanduskooli kasustada.

Karja kirikumõisal oli 1909. a. 302.45 tiinu mõisa- ja 651.57 tiinu talumaad. 1925. a. oli kirikumõis plaanistamata; mõisa kasustas Karja ev. luteri usu koguduse nõukogu.

Koikla (saksa k. *Koiküll*) mõis rajati juba XIV saj. ja kuulub seega Saaremaa vanemate mõisade hulka. 1399. a. läänistas piisk. Winrich Berent Rode'le Koykele (Koikla) külakesest 2 mõisa ja 4 talu 4½ adramaaga, mis varemalt olid olnud Hans Rodenborg'i ja Hans v. Coykele' valdamisel, ning Valjalas Arvenkulle-nimelisest külast 2 adramaad. 1520. a. läänistas piiskopp Joh. Kyvel need maad ühes uute lisanditega Kaarmast Irase ja Vaivere külast ja Pühast Kailuka külast Berent Berg'ile. Bergide valdusse jäi Koikla üle saja aasta. 1641. a. müüs Hans Berg tugevalt võlastunud mõisa, millel oli 6 adramaad mõisa- ja 11¼ adramaad talumaad, 6500 riigitaalri eest Reinh. v. Hoven'ile. Viimane liitis Koiklaga Audla mõisa omaniku v. Vietinghof'i käest ostetud Räägi küla 1½ adramaad ja müüs siis mõisa 1656. a. 7080 riigitaalri eest Caspar Krämer'ile. Krämer'ite käest läks mõis abielu kaudu 1770. a. Carl Gust. v. Guldenstubbe'le. 1869. a. omandasid v. Zur-Mühlen'id Koikla ja valdasid seda kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli Koiklas 767 tiinu mõisa- ja 1431.49 tiinu talumaad. Talumaad oli terves ulatuses müüdnud Talurahva Põllupangale. 1925. a. andmeil on mõis tükeldatud 61 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne kiviehitus, mida kasustas kohalik algkool.

L a u g u (saksa k. *Laugo*). 1653. a. vahetas maakirjutaja Hans Rehren oma Kaarms asuva Praakli mõisa vastu tookordse Kuressaare krahvkonna omanikult G. M. de la Gardie'lt endale Karjast Laugo, Metzküll'i ja Nurms'i küla. Neist jäid Laugo ja Nurms kestvamalt Rehren'ite kätte, kelle Karl XI aadlistas, ja neist kujunesid samanimelised mõisad. 1843. a. ostis kapt. Otthmar v. Buxhövdén Laugo ja Nurme mõisa 30 000 hõberubla eest, ent juba 1846. a. läksid mõlemad mõisad Reinhold v. Helmersen'i kätte. Uuemal ajal ühendati Nurme mõis Lauguga. Helmerseni perekonna valdusse jäi Laugo kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 1329.28 tiinu mõisa- ja 609 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 67 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordne paekiviehitus, oli 1925. a. asunike kasustada.

L e i s i (saksa k. *Laisberg*) kroonumõis asutati Rootsi ajal. Jäi kuni Vene aja lõpuni riigi valdusse. XIX saj. läks enamik mõisamaid uuesti talupoegade kätte. 1909. a. oli siin 266.34 tiinu mõisamaad ja 3735.26 tiinu talumaad. Mõisamaa oli kirikumõisana loovutatud Leisi ap. õigeusu kirikule. Kirikumõis oli veel 1925. a. tükeldamata.

L u l u p ä (saksa k. *Lulupae*). 1570. a. läänistas herts. Magnus oma kantslerile Conrad Burmeister'ile Karjas Maha-Lulupe külakese, kus oli 3 talu 4½ adramaaga, ja sama kihelkonna Purtse külast 1 adramaa. Sellest läänistusest kujuneski Lulupä mõis. 1690. a. tagastati mõis puhta donatsioonina reduktsioonikomisjoni otsusel. Vene ajal taastati mõis Burmeister'itele. 1807. a. müüs Christine Elisabeth v. Berg, sünd. Burmeister, Lulupä 19 000 hõberubla eest Alex. Magn. v. Römlingen'ile. 1830:ndail aastail läks mõis Gùldenstùbbe'de omandiks ja jäi viimaste kätte kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 529.40 tiinu mõisa- ja 309.14 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 17 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordne puuehitus, on asunikude kasustada.

L ö p i (saksa k. *Lepist*). 1613. a. läänistati Hans Berg'ile Karjas Leppist-külast 5 adramaad, millest kujuneski Lõpi mõis. 1683. a. tagastati Lõpi ja jäi seejärel riigi kätte. Mõisamaad talustati XIX sajandil.

M e t s k ü l l a (*Metzküll*). Laugu mõisa puhul kuulsime, millisel teel Hans Rehren 1653. a. omandas Karjas Metsküla. 1667. a. pantis Rehren Metsküla 3 adramaa talumaaga 3000 riigitaalri eest Otto Jürgen Berg'ile. 1674. a. lunastas Rehren Metsküla, kuid pantis peatselt Joachim Schultz'i lesele. Viimaselt läks mõis tütre kaudu Preiss'ide omandiks. XVIII saj. keskel läks Metsküla uuesti Rehren'ite valdamisele ja 1781. a. müüs Christian Gotth. Rehren mõisa Henning Gustav v. Grass'ile 11 760.44 hõberubla eest. Võlgade pärast oksjonile läinud mõisa omandas 1805. a. 25 083⅓ hõbe- ja 1000 pankurubla eest Johann Heinr. v. Bartholomäi. 1840. a. müüsid viimase pärijad Metsküla 18 300 hõberubla eest edasi Gust. v. Vietinghof'ile. XIX saj. lõpul läks Metsküla Nolcken'i perekonna omandiks ja jäi kuni võõrandamiseni viimaste kätte. 1909. a. oli mõisal 643.63 tiinu mõisa- ja 471.80 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 60 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne kiviehitus, mida kasustab Metsküla algkool.

P a m m a (saksa k. *Pamberg*) mõis oli XVII saj. Toll'ide valduses. XVIII saj. alul pantis Caspar Toll mõisa maanõunik Niclas Krämer'ile. Viimaselt läks mõis kapten Minies'e kätte. 1750. a. omandas Pamma raehärra Dellingshausen ja ühendas ta Valjalas asuva Mäemõisaga. 1784. a. loovutas Mäemõisa omanik maade reguleerimisel oma Pammass asuvad 2 adramaad sama suure hulga maa vastu Valjalas riigile.

P a m m a (saksa k. *Herrenhof*) mõis asutati ja eraldati Karja mõisa maadest 1868. a. 1909. a. oli siin 765.73 tiinu mõisamaad. Võõrandamisel kuulus mõis v. Nolcken'i perekonnale. Mõis on plaanistatud 35 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, väike ühekordne kivihoone, oli 1925. a. asunikude kasustada.

P a r a s m e t s a (saksa k. *Parrasmetz*). 1561. a. läänistas hertsog Magnus Karja valitsejale Heinr. v. Hove'le Parasmetsa (*Parisz-Metzo*) mõisa 2 adramaaga, mida varemini olid kasustanud Parasmetsa vabatalunikud, samadel õigustel, nagu piiskopp Münchhausen need maad oli andnud Hove'le, peale selle lisas hertsog Magnus veel uusi maid 13 adramaad ja 3 üksjalatalu Karjas

Nurme, Metsküla, Nihatu, Pamma ja Leisi külast ning Räägi-Pärsama vakusest. 1600. a. müüs Dietrich Hove lesk Parasmetsa mõisa Taani asehaldurile Clas Malteson Sehestädt'ile. 1608. a. vahetas Otto Vietinghof Parasmetsa mõisa Kaarmas asuva Pähkla vastu endale. Viimane andis mõisa edasi oma väimehele Otto Wedberg'ile, kelle pojad eraldasid Parasmetsast iseseisvaks mõisakoseks Nihatu, mis XVIII saj. uuesti ühendati peamõisaga. 1750. a. läks mõis abielu kaudu lühikeseks ajaks Vietinghof'ide omandiks ja siis 1772. a. Heinr. Otto v. Lilienfeldt'ile. 1802. a. läks Parasmetsa 72 000 hõberubla eest alul pandina ja 1808. a. pärisomandina Friedr. v. Vietinghof'ile. XIX saj. teisel poolel omandasid Rehekampf'id Parasmetsa. Viimaste kätte jäi mõis võõrandamiseni. 1909. a. oli siin ühes „Charlottenthal“-nimelise kõrvalmõisaga 1687.91 tiinu mõisa- ja 1650.57 tiinu talumaad. Mõis on tükeldatud 94 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset kivikatusega puuehitist, kasustas kohalik riigimaade valitseja.

P ä r s a m a (*Persama*) kroonumõis asutati XVIII saj. 40:ndate aastate alul tühjele ja näiliselt tühjele talumaile. 1909. a. oli siin 641.65 tiinu mõisa- ja 2407.94 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 69 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset puuehitist, kasustab Pärsama algkool.

R a t l a (saksa k. *Rattjal*). 1444. a. läänistati Tilcke v. Udensen'ile Karjas Ratil-(Ratla) vakusest varemalt Hans Schardenbeck'i valduses olnud 1½ adramaad. 1551. a. läks see valdus ostu teel Bart. Poll'ile. On võimalik, et selles kujunes hilisem Ratla mõis. XVII saj. lõpul oli Ratla Caspar Krämer'i valduses, läks aga ülemmaakohtu otsusel 1692. a. võlgade arvel Kuressaare koolile ja müüdi 1705. a. Peter Wilh. Raschau'le. Viimaselt läks Ratla P. A. v. Gildenstubbe'le, kes liitis Ratla oma Jaanis asuva Kareda mõisaga, asundades Ratla mõisamaad talupoegadega.

R o o b a k a (-u) (saksa k. *Ropaka*). 1519. a. läänistas piisk. Joh. Kyvel Roobaka (*Ropecke*) mõisa ühes terve Oddersel-nimelise rootslaste külaga Johan Tittfer'ile; loendatu kõrval sai viimane sama läänikirjaga Karjast veel 12 adramaad, mis asusid laiali Aruste (*Harwesz*), Mätja, Pamma, Kaszenkawe, Nihatu ja Räägi külas ning Valjalas Rahu külast 2 adramaad. 1552. a. müüvad Tittfer'i pojad Roobaka Heinrich Bremen'ile, kellele piisk. Münchhausen 1555. a. ostu kinnitab. XVI saj. lõpul läks Roobaka ühes juurdekuuluvate maadega abielu kaudu Heinrich Schulmann'ile. 1613. a. mõisteti Roobaka omanik Heinr. Schulmann, keda süüdistati rootslaste toetamises 1611.—13. a. sõjakäikude ajal, surma, missugune otsus Kopenhaagenis täide viidi, ja mõis tagastati. Roobaka jäi Taani aja lõpuni riigi valdamisele, siinsed mõisaväljad jaotati talupoegadele. Maakonna Rootsi valdamisele minnes, taastas kuninganna Kristiina 1646. a. Roobaka 1613. a. surmatud omaniku pojale Otto v. Schulmannile. 1671. a. müüsid viimase pärijad Roobaka, kuhu ka mõisamajapidamine oli taas asutatud, Matthias Stackelberg'ile, kes ta 1688. a. oma väimehele Reinh. v. Vietinghof'ile loovutas. 1731. a. omandas Carl Wilh. v. Stackelberg mõisa. 1823 läks mõis Buxhövdn'ite kätte ja viimastelt 1849. a. Reinhold v. Helmersen'ile, kelle järeltulijate käes mõis püsis võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 846.72 tiinu mõisa- ja 694.54 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 52 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne, katusekorraga kivihooned.

T r i i g i (saksa k. *Feckerort*). Piiskopp Joh. Münchhausen läänistas 1547. a. Michel Strick'ile meesläänid õiguse järgi päriseks 2 adramaad mererannal Fecker-nimelises paigas („*tho Fecker am Strande*“) kõrtskohaga ja 2 üksjalakohta ning ühe heinamaa *Keyseküll'*i juurest, millised maad varemini olid olnud Lorentz Peckelhorst'i valdamisel. Loendatu kõrval andis sama piiskopp Strick'ile eluaegse läänina Angla vakusest (*tho Hangell up Feckelorth*) 3 talu 3 adramaaga. Sellest läänistusest kujuneski Triigi mõis. Mõisa eestikeelne nimi tuletub, nagu näeme, omaniku perekonnanimest. 1632. a. müüs Clas Strick'ile lesk mõisa 1700 riigitaalri eest Caspar Stackelberg'ile.

XVIII sajandi alul liitsid Stackelberg'id Triigi mõisaga väikese Pavast-nimelise mõisakese, mis kujunes 1629. a. kohapealse Taani asehalduri, Friedr. Rantzow'i, poolt Jakob Taube lesele Dorothea Bremen'ile tagastatud Roobaka mõisa maadest läänistatud 4 adramaast, mis asusid Nihatu, Aruste ja Pavest-

külas. 1794. a. müüs Joh. Ernst Stackelberg Triigi mõisa 25 000 pankurubla eest kapten Carl Ludw. Poll'ile. Poll'ide kätte jäi mõis 1899. a., millal ta läks Rehekampf'ide omandiks, kes valdasid mõisa võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 482 tiinu mõisa- ja kvootemaad ning 522 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 33 üksuseks ja asundatud.

Täätsi (saksa k. *Theets*). 1595. a. müüs Koigi mõisa omanik Gert v. Hove pastor Magnus Hoffmann'ile 200 taalri eest Tetzte (Täätsi) pundenikutalu. Paar aastat hiljemini, 1597. a., müüs Hove Hans Kullen'ile Töre-nimelise üksjalatalu ja väikese heinamaa 500 riia marga eest. XVII saj. aluaastail tulid Töre maad, Stackelberg'ide ja Kleten'i perekondi läbi käies, Hoffmann'ide kätte ja liideti Täätsiga. 1622. a. müüs Hans Hoffmann oma väikese Täätsi mõisa ühe Töre taluga 500 halva taalri eest Conrad Schultz'ile. Ka järgneval sajandil vahetas Täätsi mõis tihti omanikke, kuni ta XVIII saj. läks Jakob Joh. Peutmann'i valdusse, kes ta ühendas oma Jaanis oleva Kareda mõisaga, jagades Täätsi mõisapõllud talupoegadele.

5. Kihelkonna.

AJALUGU. Kihelkonna (saksa k. *Kielkond*, vanemais allikais ka *Kiligunde*, *Kiligund*, *Kilegunde*, *Kilekunde*, *Kilekund*, *Kilekon*, *Kilkund* jne.) on Saaremaa muistse iseseisvuse aegseid kihelkondi. Ta maa-alaline ulatus oli tollal aga märgatavalt suurem tänapäevasest. Siis kuulus siia ka enamik praegusest Mustjalast, mis iseseisva kogudusena eraldati Kihelkonnast alles XVII sajandil. Lõunas ulatus Kihelkonna tookordne piir kindlasti vähemalt Salme jõeni, milline jõgi oli siis palju veerikkam kui nüüd; on aga võimalik, et iseseisva liitosana muiste Sõrvegi siia kuulus (vt. Sõrve ajalugu).

Saaremaa jagamisel 1233. a. lõhestati Kihelkonna, mille tookordseid kultuurmaid hinnati 600 adramaale, kolme võimukandja vahel. Riia linn omandas vahenditult Sõrvele külgneva Kihelkonna lõunaosa 100 adramaaga. Kihelkonna keskosa, 300 adramaad, langes liisu kaudu Mõõgavendade ordule. Ülejäänud 200 adramaad Kihelkonna põhjaosas läksid Riia piiskopile, kes oma osa aga juba järgmisel aastal loovutas samal ajal ametisse seatud Saare-Lääne piiskopile. See jaostus polnud kuigi kestev, sest juba järgneva aastakümne kestel kaotas Riia oma saaremaise maavalduse, mille tagajärjel ordu ja piiskopp jagasid Kihelkonna 1254. a. omavahel võrdselt pooleks. Ordupool küll suurenes kohe 50 adramaa võrra, mille piiskopp loovutas oma osast ordule vastutasuks viimaselt Karjas saadud maade eest. Kihelkonna meresõiduks sobivate sadamakotade kasustamine jäeti mõlemale lepingu sõlminud poolele vabaks; neis sadamais tulebki vist otsida põhjust, miks ordu, kelle käes oli saare viljakas idaosa, ei püüdnud liita oma saaremaist maavaldust suletud tervikuks. Arvatavasti toimus sama kokkuleppe puhul valdussuhete geograafilinegi korraldamine selles mõttes, et Kihelkonna lõunapool, kus ordu 1233. a. leppe põhjal oli saanud maid, läks nüüd piiskopile, ja seni enamuses piiskopi valdamisel olnud põhjapool ordule. Ordumaid piiskopi omist lahutava ligikaudse piirina

võiksime mõelda mererannalt kustki praeguse Rootsiküla lähedusest algavat, idasuunas paiguti piki praegust Kihelkonna — Kuressaare postiteed kulgevat joont, mis Kihelkonna idapiiriga lõikus Järumetsa järve lõunakaldal (vt. üldosa Ajalugu).

Kihelkonna põhjapool jäi ordu valdamisele kuni Vana-Liivimaa riikliku konföderatsiooni laostumiseni.

Maahärralikule kaheksjagunemisele vaatamata moodustas Kihelkonna kiriklikult siiski juba keskajal terviku. 1254. a. kokkulepe, milles küll veel ei mainita kohalikku kirikut, jättis ametisse kaks preestrit — ühe ordu- ja teise piiskopipoolele. Kuid juba 1262. a. loovutas piiskopp Hermann seni orduga jagatud patronaadiõiguse Kihelkonna kiriku üle, mida muide ei tule samastada Kihelkonna praeguse kirikuga, mis ehitati alles XIV sajandil, tervelt ordule. Siitpeale toimis Kihelkonna kiriku juures nähtavasti ainult üks juhtiv preester — kirikhärra, kelle seadis ametisse ordu. Arvestades aga Kihelkonna keskaegset maa-alalist suurust, on tõenäone oletada abikirikute või kabelite olemasolu kihelkonna piirides keskajal. Väga võimalik, et just piiskopipoolel, hilisema Loona mõisa juures, asetses keskajal katoliku kabel.

Sel juhul oleks mõistetav see juba möödunud sajandil levinud suuline traditsioon, nagu oleks Loonas olnud keskajal naisklooster. Kloostrit pole siin küll kunagi olnud. Samuti põhjendamata on teinegi traditsioon, mis kõneleb benediktiinlaste ordu kloostri olemasolust Kihelkonna kiriku juures keskajal. Pole säilinud ainustki keskaega ulatuvat teadet, mis kinnitaks nende oletuste tõepärasust, millised oletused enamasti on pärit Saaremaa siseajaloo varasemalt, kuid pisut liialt fantaasiarikkalt viljelejalt dr. Joh. W. L. v. Luze'lt ja mis hiljemini kirjanduse kaudu on kandunud rahvasuhtu. Ka vaikib kohapealseist kloostreist 1522. a. teostatud Kihelkonna kirikukatsumise protokoll, mis on ilmseks tõendiks, et siin kloostreid polnudki. Muide pole see pilt, mis nimetatud kirikukatsumisel avaldus rahva usu- ja kirikuelust, kristlikule kirikule kuigi meeldiv. Hulk talurahva juhte, vanemaid ja kupjaid, kõnelemata talurahva suurest hulgast, ei mõistnud ristiusu algõpetusi — usutunnistust, meieisa palvet, dekalooži. Samuti esines Kihelkonnal teisi ristiusu õpetusele risti vastu käivaid pahesid: rahvas elas mittekiriklikus abielus, tuli ette naise vahetamisi, leidus inimesi, kes arstisid loomi ja inimesi lausumisega jne. Kiriku majanduslik seisund näikse olnud väga hea. Kirik oli rikkalikult varustatud mitmesuguste jumalateenistuseks vajalike ja seda kaunistavate karikate, ristikujude, kellukeste jt. esemetega. Ka sularaha näis kirikul olevat külluses, seda jätkus ka protsentide vastu laenutamiseks. Nii oli Jürgen Lode, arvatavasti sama mees, kes 1513. a. ostis 3000 marga eest Loona mõisa, laenatud Kihelkonna kirikult 450 marka. Korratu võlgnikuna polnud ta tasunud protsentegi ja võlgnes viimaste arvel kirikule 28 marka. Ka kohalik kirikhärra Johan Knolman võlgnes kirikule 40 marka.

Huvitavad on selles protokollis märkmed, mis näitavad talurahva osa kirikuvaranduste valitsemisel. Nii olid kirikus asuvate rahalaegaste võtmed osalt talurahva vanemate, osalt aadlikust kirikuvöörmündri käes. Laegaste sisu jäi koguni kontrollimata, sest need talurahva vanemad, kes võtmeidaldasid, polnud kirikukatsumise puhul ilmunud kohale. Huvitav on seegi märged, mis näitab talurahva püha Olavi auks asutatud gildi olemasolu Kihelkonna kiriku juures keskaja lõpul. Selle gildi rahakasti hoiti Kihelkonna kirikus püha Olavi altariruumis.

1522. a. kirikukatsumise andmed on viimsed teated Kihelkonna katoliikliku kiriku kohta, sest juba mõne aasta järel teostus siin ki-

riklik reformatsioon, mille läbiviimisest pole aga säilinud kirjalikke teateid.

Eespool juba kuulsime, et Kihelkonna asustatud maid hinnati ajaloolise ajastu esimese järgu — keskaja alul 600 adramaale. Keskaja lõpul ulatus siinsete kultuurmaade pind aga vaevu 350 adramaani. Otsustades nende paljaste arvude põhjal, mida teineteisest lahutab enam kui 300-aastane ajavahemik, peaksime konstateerima asustuse kohutavat tagasiminekut keskaja arvel. Arvatavasti on keskaja kestel toimunud sügav muutus adramaa mõistes, et keskaja lõpul rakendatav adramaa on sisult erinev keskaja algaastail tarvitusel olnust.

Iseloomustades mõne sõnaga Kihelkonna asustuspilti keskaja alul, peame kasustama muinasteaduse abi. Arheoloogilisest uurimusest nähtub, et kaarduvalt kogu Saaremaa läänekallast haarva Kihelkonna asustuslik peakeskus asetses ajaloolise ajastu lävel Loona—Paju—Kurevere—Odalatsi ümbruskonnas. Lõuna pool koonduis teine suurem ja tihedam asulatepesa Leedri—Lümända—Varpe ümber. Võib küll arvata, et selle ürgse liiklemistee ääres, mis algab Kihelkonna kiriku ristteelt ja kulgeb lõuna suunas läbi terve kihelkonna, leidis veel teisigi vähemaid inimese asustatud kohti. Vähem, kuid nähtavasti siiski kaunis intensiivselt pulseerunud asustuspesa oleskles juba varakult Kihelkonna loodesopis — Undva poolsaarel praeguse Tagamõisa läheduses. Nende asustuskeskuste lähikonnas asetsesid ka Kihelkonna parimad, juba siis tarvitusel olnud sadamakohad. Tähtsaim neist oli sadamakoht praeguse Rootsiküla all, mis oma tähtsuse Saaremaa tormikindlaima sadamana säilitas kogu keskaja, aga ka sadamad Tagalahes, Kurevere küla all ja Lõmmalas, mis tollal Kihelkonda kuulus, olid nähtavasti juba siis tarvitusel.

Nagu öeldust näeme, kuhjusid asulad paikadele, kus asustus praegugi on kõige tihedam. See ongi mõistetav, sest need on alad, kus Kihelkonna kehv pinnas on sobivaim põlluharimiseks, ja see viimane on tööala, millel kihelkondlane juba keskaja alul õige innukalt teotses, harrastades selle kõrval muidugi ka meresõitu ja viimasest johtuvaid tööalu. Suured alad, nagu Kihelkonna kaguosa rannikumaad Atla—Koimla—Karala—Kuusnõmme jne. piirkondades, kus paepealsed on veel tänapäevgi alles murenemata või vähe mullastunud ja haritava kihiga kaetud, olid ajaloolise aja alul enamikus või koguni täiesti asustamata. Siia levis asustus alles ajaloolisel ajal. Enamasti koloniseeriti need alad saarlaste endi poolt. Kuid rohkesti tuli siia keskajal uusasukaid ka väljastpoolt. Maahärrad, eriti Kihelkonna lõunapoole peremees, Saare-Lääne piiskopp, asundas mereranda kaunis rohkelt rootslasi. Seega püüti kindlustada mere- ja laevasõidu julgeolekut, sest vaatamata kõigile valjudele keeldudele ja karistustele ei loobunud saarlased ometi meriröövist ulgumerel ega rannutunud laevade laastamisest ning hävitamisest. Rootslaste asulad pidid erapooletu võõna sulgema saarlastele takistamatu pääsu

merele. Eriti kuhjus rootslasi Kihelkonna lahe ümber; siin oli nende asulaid nii piiskopi- kui ordupoolel, kus nende omaaegsest asukohast veel praegugi kõneleb „Rootsiküla“. Näib, et oli kaks sellenimelist küla: üks ordu-, teine piiskopipoolel, mõlemad Kihelkonna kiriku vahetumas läheduses. Piiskopipoolel oli keskaja lõpul kaks puhtrootsi vakust, kahjuks pole teada nende nimesid. Kuid enamikus olid Kihelkonna rootslased, kes siia arvatavasti asundati alates XIV saj. keskelt, keskaja lõpuks juba eestistumas, kuigi neil veel nüüdki jätkus perekondlikke ja teenistuslikke suhteid Rootsi emamaaga, eriti just Ojamaaga, kust enamik asunikke arvatavasti põlvnebbi. Seega ei erinenud rootsi vakuste rahvastik keskaja lõpul maavakuste omast mitte niivõrra keelelt kui sajandite kestel kujunenud teatud erinevalt seisundilt õiguslik-sotsiaalsel alal.

Halduslikult moodustas piiskopi valdamisel olev ala nn. Väike-Kihelkonna ametkonna, kuhu siis kuulus ka Lõmmala vakus nüüdsest Ansekülast. Üldse oli ametkonnas, mille keskuseks oli Lümända mõis, ajastu lõpul 8 vakust, kus oli 117 asustatud adra- ja 17 pundenikumaad. Need maad jagunesid 79 talu vahel. Talu keskmine suurus oli seega märgatavalt üle 1 adramaa. Nimetatud talude kõrval leidis siin veel mõnikümmend üksjala- ja vabadikukohta, mis asetsesid hajataludena uudismaal. Ka kujunes siia juba keskajal rida vähemaid eramõisu (vt. mõisade ajalugu). Eriti hulgalisteks muutusid läänistamised XVI sajandil, mil sularaha puudus sundis piiskoppe maade võõrandamisele. Enamasti olid need viimased läänistused tähtjalised, peamiselt läänisaaja elueaks, sageli vaid lihtsad pantimised teatava rahasumma vastu. Nii pantis 1531. a. piiskopp Reinhold 5 adramaa suuruse Lümända küla 500 marga eest Väike-Kihelkonna ametkonna valitsejale Otto Szoye'le ja 1536. a. samale sama summa eest koguni terve kõnesoleva ametkonna.

Ordule kuuluv osa Kihelkonnast ühes nüüdse Mustjala enamikuga moodustas Suur-Kihelkonna nimelise orduametkonna, mida keskuses oleva mõisa järgi kutsuti ka Pajumõisa (*Paigemoise*) ametkonnaks. Vastandina piiskopipoolle jäid siinsed talumaad kuni ajastu lõpuni eranditult kõik ordu enese valdamisele. Alles 1562. a., s. o. õigupoolest peale orduriigi tegelikku lõppu, toimus siin Tamme ja Kõruse vakuse läänistamisega talumaade esimene võõrandamine (vt. Tagamõisa). Ajastu lõpul oli Suur-Kihelkonna ca. 160 adra- ja 5 pundenikumaal umbes 150 talu. Üksjalatalude arvu pole teada; hilisema aja andmeid arvestades, võiksime nende hulka hinnata mõnekümnele.

Kihelkonna talurahva keskaegne seisund ei erine oluliselt vastavast üldsaaaremaisest olukorrast. Vähemaid erinevusi võime küll märgata ordu- ja piiskopipoolle talurahva õiguslik-sotsiaalses elus, mis kõigepealt avalduvad taludel lasuvates erinevais koormisis. Ordupoolel oli maahärra enese mõisamajapidamine kindlasti enam arenenud kui piiskopipoolel, sest ajastu lõpul hinnati Pajumõisa aastast külvi $3\frac{1}{2}$ sälitisele, Lümända mõisa oma aga ainult 1 sälitisele. Siit

võiks järeldada intensiivsemat mõisaorjust ordupoolel, kuigi meil pole käepärast vastavaid faktilisi andmeid. Sellevastu näikse loonuja vakuandamid olnud piiskopipoolel üldiselt veidi kõrgemad kui ordualadel. Samuti võime märgata erinevusi andamite liigestuses, millele aga juba oleme vihjanud üldosas.

Ametimõisa valitsejate ja teiste mõisaametnikkude tegevus muutus vahel talurahva suhtes kaunis omavoliliseks ja meelevaldseks. Nii kurtisid Väike-Kihelkonna talurahva vanemad 1522. a. Lümanda valitsejate Joh. Lewerck'i ja Jasper Sasse tegevuse üle. Need mehed nõudnud talurahvalt mitmeid andameid üle tavalise normi ja kurnavat oma valjusega ülekohtuselt talurahvast eriti korratool. Lewerck nõudvat, et talupojad müüksid oma turustatava vilja ainult temale, kuid ta maksvat häbematult vähe — ainult 6 šillingit rukki ja sama palju ka odra vakast, sellal kui naaberametkonna valitseja sealsetele talupoegadele maksab vakast 12 šillingit. Ka kasustavat Lewerck lubamatult talupoegade hobuseid oma erasõitudeks ja talurahva jõudu oma eratöödeks. Ta nimelt soetanud endale hoolimata maahärra vastavast keelust isiklikke põlde ametkonna maadele ja harivat neid maahärra talupoegade abil. Ka teiste vähemate mõisaametnikkude peale esineb kaebusi. Samuti kaebavad mõned talupojad Loona omaniku Jürgen Lode peale, kes olevat omistanud piiskopi talupoegi. Mõisaametnikkude omavoli kasvas eriti XVI saj., millal maahärra võim segaste aegade tõttu järjest vähenes ja halduse sisemine organisatsioon enam ja enam pehastus.

Suuremast sõjamõllust jäi Kihelkonna keskajal nähtavasti puutumata, vähemalt pole säilinud teateid selle kohta. Mereäärse asendi tõttu kannatasid siinsed rannikud vist küll kaunis tihti meriröövlite vägivalda all. Nii rüüstasid orduga tülitsevast Riias pärit olevad meriröövlid 1313. a. Kihelkonna ordualu. Eriti sagedad pidid meriröövlite külaskäigud olema siia nn. „vitalivendade“ võimutsemise ajal Läänemerele XIV saj. lõpul ja XV algusaastakümneil. 1438. a. kurtis Maasilinna ordufoogt Tallinna raele, et eestlasist, soomlasist ja rootslasist koosnev meriröövlite jõuk laastanud Kihelkonna sadamat ja röövinud sealt ühe viljaga ja muu varandusega laetud ordule kuu- luva laeva.

Isegi Kihelkonna Taani valdamisele minek toimus rahulikult ostu-müügi lepingute kaudu. Alles hiljemini häirisid rootslased taanlaste omandusõigust Kihelkonnal. Nimelt vallutas 1572. a. ametlikult valitseva rahu ajal Rootsi väepealik Jürgen Üxküll ootamatult Kihelkonna endised ordualad. Alles kestvate läbirääkimiste järel õnnestus taanlasil tagasi saada Suur-Kihelkonna ametkond. Teiskordselt tabas Kihelkonda sõjamõll 1576. a., millal Saaremaale tunginud venelaste jõugud laastasid ka Kihelkonnal. Võib siiski arvata, et saare lääneservas asuv Kihelkonna kannatas venelaste röövkäigu all hoopis vähem kui idapoolsed kihelkonnad. Viimatiõeldu on kindlasti maksev ka rootslaste sõjakäigu kohta 1612. a.

Kihelkonna taaniaegseid siseolusid jälgides, märkame kõigepealt eramaaomandi suurt tõusu, mille tagajärjel kasvas mõisamajapidamiste arv ning ulatus ja ühtlasi tunduvalt halvenes talurahva õiguslik ja majanduslik seisund. Hertsog Magnuse lühikese võimutsemisaja kestel läksid pooled seni maahärra valdamisel olnud talumaist erakätesse. Riigi valdusse oli jäänud niivõrra vähe talumaid

ja talupoegi, et nende tööjõust enam ei piisanud kihelkonna kahe riigimõisa majandamiseks. Seepärast alustas asehaldur Claus v. Ungern 1573. a. kuningas Friedrich II korraldusel võõrandatud maade tagastamist. Taani ajal erakätesse läinud ca. 150 adramaast, ligi paarikümnest pundenikust ja mitmekümnest üksjalakohast tagastati kohe $58\frac{3}{4}$ adramaad, 4 pundeniku- ja 34 üksjalakohta. Nimetatud aastal redutseerimata jäänud taaniaegseist maavõõrandamisist langes järgnevail aastail umbes 35—40 adramaad, mis olid olnud erakätes pandivaldusena, veel tagasi riigile, suurem osa aga, mille saatus oli jäetud kuninga enese otsustada, jäigi tagastamata. Järgmise kuninga Kristjan IV ajal tagastatud maade endised omanikud koguni alustasid aktsiooni oma redutseeritud maade tagasisaamiseks, mis mõnel ka õnnestus.

Talurahva huvisid kahjustas maade võõrandamine kaheli. Esiteks ruttasid maa uued omanikud rajama siia mõisamajapidamisi, milleks mõisastati hulk talusid ja sunniti nende seniseid pidajaid asuma kehvadele veere- ja kütismaile. Teiseks kasvas uute mõisade tekkimise tagajärjel märgatavalt mõisaorjus, eriti just eramaadel. Juba XVI saj. lõpul kurdavad Kihelkonna eramõisade talupojad oma kaebekirjus Taani kuningale mõisaorjuse tapvuse üle: nad pidavat nüüd orjama terve nädala 1 paari härgadega, 1 hobusega ja teomehega, varemalt aga kuningale alludes käinud nad ainult mõne päeva nädalas 1 paari härgadega mõisateol; samuti olevat kasvanud viljaandamid. Talupojad paluvad kuninga korraldust, et neid uuesti allutataks temale, kuningale. Riigimõisus pole mõisaorjuse tõus nii järsk, ent, nagu üldosas nägime, kasvas see siingi rööbiti mõisaväljade laiendamisega ja uute riigimõisade juurdeasutamisega. Uusi riigimõisu tekkis just endisele ordupoolele. XVII saj. alul asutati Mustjala mõis, mis temale allutatud maadega eraldus Pajumõisast iseseisvaks Mustjala ametkonnaks. 1562. a. Heinr. Wrede'le läänistatud Tammese (*Tappemeggi*) ja Kõruse vakuseist oli kujunenud tookordne *Nemmal-* (praegune Tagamõisa) mõis, mis 1603. a. langes omaniku võlgade arvel riigile ja moodustas samanimelise ametkonna. Eespool kuulsime, et Pajumõisa aastast külvi hinnati orduaja lõpul $3\frac{1}{2}$ sälitisele; nüüd aga tõusis kolme nimetatud, endise Suur-Kihelkonna orduametkonna piirides asuva mõisa aastane külv 12—14 sälitisele, s. t. külvipinnad näitasid 4-kordset kasvu, ent nende harimiseks olemasolevate talumajapidamiste arv oli endine, õigemini, võõrandamiste tõttu veel vähenenud. Samasugune on pilt kihelkonna lõunapoolel. Lümanda mõisa aastane külv kasvas Taani ajal 1:lt 4:le sälitisele. Siitki oli ajastu kestel võõrandatud mõnikümme adramaad talumaad. Vaatamata sellele allutati selle ametkonna 4 vakust XVII saj. alul mõisaorjuse tegemise suhtes Püha-Suuremõisale. Kõik see näitab, et mõisaorjuse intensiivsus pidi olema Taani ajal kõvasti tõusnud ja et talurahva kaebusil orjuse tapvuse üle oli reaalse aluspõhi.

Kihelkonna läänistamata jäänud talumaist, talurahva sotsiaalsest kihistumisest, kihelkonna riigimaade halduslikust jaostusest ja asustuspildi arengust Taani ajal pakub ülevaadet järgnev tabel.

55. Kihelkonna asustus Taani ajal.

Vakused	Adramaade arv					Pundeniku-kohtade arv			Asustatud talud			Üksjalad ja vabadikud	
	1592		1618		1645								
	asust.	asust.	tühj.	asust.	tühj.	1591	1618	1645	1592	1618	1645	1618	1645
-Ottlas-Pittola-Virritill	16 ^{1/2}	22	1	24 ^{3/4}	—	1	2	2	15	14	34	12	9
-Leke-Abbola-Rachtill.	20 ^{1/4}	13 ^{1/4}	12	28 ^{1/4}	1 ^{1/2}	—	—	—	13	9	28	8	10
-Tappemeggi	?	14	4	17 ^{1/2}	1	—	—	—	?	10	17	5	6
-Korues-Hunda	?	13 ^{1/2}	—	15	—	—	—	—	?	13	16	34	17
Koymell	11	12	—	12	—	3	3	3	11	12	23	24	25
Attell	15 ^{1/2}	13 ^{1/2}	2 ^{1/2}	15 ^{1/2}	—	—	—	—	11	9	17	24	14
Carnall	19 ^{1/2}	19 ^{1/2}	1	18	4 ^{1/4}	1	1	1	14	14	24	18	3
Leteuer	13	13	—	13	—	4	4	5	14	14	38	43	18
Weiuennall-Wetterock .	16 ^{1/4}	9	15	21 ^{1/2}	3 ^{1/2}	—	—	—	11	7	31	13	11
Lümmeda	?	6 ^{1/4}	7	6 ^{1/4}	6 ^{1/2}	?	3	3	?	8	15	35	37
K o k k u . .	112	136	42 ^{1/2}	171 ^{3/4}	16 ^{3/4}	9	13	14	89	110	243	216	150

Esitatud tabeli iseloomustamiseks olgu tähendatud ainult niipalju, et asustatud talusid näitavad arvud märgivad üksnes adra- ja pundenikumail olevaid talusid. Üksjalgu ja vabadikke märkiv arv tähistab samal ajal selle talurahvaliigi valdamisel olevate üksikmaja-pidamiste hulka. Selle viimase talurahvakihi suhteliselt suur arv on väga iseloomustav Kihelkonna metsastele ja kehva pinnasega aladele. 1592. a. kohta pole näidatud tühjade adramaade arvu, seepärast et me ei tea viimast iga üksiku vakuse kohta; üldse oli siin nimetatud aastal asustamata 28^{3/4} adramaad ja 6 pundenikukohta. Vakused, mille asustuse suhtes leiame 1592. a. lahtrist küsimärgi, olid sel aastal erakätes ja nende suuruse kohta puuduvad arvulised andmed. Alade ametkondliku jagunemise suhtes allusid kaks esimest vakust Pajumõisale, kaks järgnevat Tagamõisa ametkonnale ja viimased kuus vakust Lümända ametkonnale. Lümända vakustest käisid Koimla, Atla, Karala mõisateol Püha-Suuremõisas (hilisem Kaarma-Suuremõis). Tühjade adramaade suur arv 1618. a. lahtris seletub küll vist 6 aasta eest toimunud rootslaste sõjakäiguga Saaremaale, millal rootslased lahkudes hulgana Saaremaa talupoegi kaasa viisid mandrile.

Vakuste külaline koostis oli 1645. a. andmeil umbes järgmine. Esimene tabelis esinev vakus koosnes Odalatsi (*Ottlas*), Virita (*Virritill*), Kõõru (*Kõro*), Selgase (*Selge*) ja Pidula (*Pittola*) külast. Neist oli viimane küll pea tervena võõrandatud. Samuti oli enamik siia kuuluvast Alutaga külast erakätes. Tookordest *Vicke Simoni*

pundenikutalust ja *Kumi* ning *Sarapikko* üksjalakohtadest kujunesid küll hilisemad Viki ja Kuumi-Sarapiku küla. Tabeli teises vakuses leidusid Läägi (*Leke*), Abula, Rahtla (*Rachtill*) ja Kurevere küla ning Liiva ja *Merisze* üksjalgade hajatalud, mis on algeiks nüüdsele Liiva ja Merise külale. Pajumõisa ametkonda kuuluv Vilsandi saar oli siis veel asustamata ja peamiselt heinamaana kasustatav. Asustus hakkas levima siin alles Rootsi aja lõpul. *Tappemeggi*-nimelises vakuses oli Tammese küla, mis siis kandis Tamme või *Tappemeggi* nime, ja Kehila (*Keuel-*) küla ning praeguse Sepise küla eona kaks Sepa hajatalu. Tabeli neljanda vakuse kujundasid Kõruse (*Koruis*) ja Undva (*Hunda*) küla ning *Nehme* talud, millest arenes hilisem Neeme küla, kuna tookordne *Kurra Jurgeni* üksjalakoht on küll algeks praegusele Kuralese külale. Koimla vakus kattus samanimelise külaga; tookord siia kuulunud *Rickso Reinu* pundenikukohast kujunes hilisem Riksu küla. *Attel* ja *Carnall* vakus kattusid üks Atla, teine Karala külaga. *Letteuer*-vakusesse kuulus peale vakusele nime andva Leedri küla, mis koosnes mitmest asustuspesast, veel Himmi pundenikkude hajatalu, millest kujunes hilisem Himmiste küla. *Weiuennall-Wetterock* koosnes 1645. a. *Weiuennall*- (millele praeguste külade hulgast raske vastet leida, tõenäoselt on see praegune Kulli küla), Vedruka ja Kotsme külast; viimasest oli aga enamik erakätes. Tabeli viimne vakus haaris Varpe ja Lümända küla, eriti palju leidus siin aga uudismail asuvaid üksjalgade, pundenike ja vabadike hajatalusid, mis seletub sellega, et talude vanad põllumaad võeti XVI saj. lõpul Lümända mõisaväljade alla. Nii olesklesid üksikute iaialipillatud hajataludena juba siis praegused Kipi, Koovi, Kärdu, Koki ja Pussa küla. Samuti kohtame hilisema Kotlandi mõisa kohal siis sellenimelist adratalu. Eramõisade valduses olevad talumaad moodustasid ainult erandlikult omaette seisvaid suletud küli, enamuses oli nende valdamisel talumaid mitmest riigi kätte jäänud külast. Üldse oli eravalduses taani aja lõpul ca. 65 adramaad talumaid.

See asustuse üha jätkuv tihenemine, mida esitatud tabelis näitab eriti asustatud talude kolmekordistumine vaadeldaval 50-aastaselt ajastul, kestis edasi ka järgneval Rootsi ajal. Osalt on Rootsi aja andmete võrdlemine taaniaegsetega raskendatud, sest sajandi lõpul teostatud agraarreformide tagajärjel kadus osa endisi talurahva kihte. Maade katastrimisel hinnati pundeniku- ja üksjalamaad ümber adramaiks ja nende pidajad muutusid adratalunikeks. Jäi ainult kaks suurt talurahvakihti: maad valdavad adratalupojad ja maatud vabadikud. Rootsi aja lõpul hinnati kõiki kihelkonnas olevaid talumaid 274½ adramaale.

Nagu Saaremaa teised kihelkonnad, kannatas ka Kihelkonna rängalt 1710. a. puhkenud katku ja samal ajal Saaremaad rüüstavate Vene sõjaväelaste hirmutegude all. Enamik kihelkonna rahvastikust suri katku, ka kohalik pastor langes tõve ohvriks. Loona mõisas suri katku 209 inimest, ainult 44 inimest elas siin üle katkuaja. Teisal laastasid ja põletasid ning tapsid venelaste jõugud. Mitmed

külad täiesti tühjenesid inimestest, põllud jäid sööti ja kasvasid aja kestel võssa. Kõige piltlikumalt näitab maa tühjenemist järgnev arvustik Kihelkonna rahvastiku arvilise liikumise kohta XVIII saj. esimesel poolel.

56. Kihelkonna rahvaarv XVIII saj. I poolel.

Aastad	1 7 1 3			1 7 3 1			1 7 5 0		
Vanus	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15
Arvuline liikumine	791	62	350	928	186	814	1197	271	996
K o k k u	1203			1928			2464		

Kuigi meil puuduvad võrdlemiseks vastavad ennekatkuaegsed arvud, võime tabelis esitatud andmestiku põhjal siiski järeldada asustuse märgatavat hõrenemist Põhjasõja tagajärjel. Selle kasuks kõneleb rahvaarvu üllatavalt kiire tõus, kahekordistumine vähem kui 40 aasta jooksul. Teiselt poolt näitavad samad andmed, et Kihelkonna pääses 1710. a. õnnetusist kergemate kaotustega kui saare teised osad. Sest võrreldes neid tabelis esinevaid ja ülesaaremaisi vastavaid arvusid näeme, et Kihelkonna elanikkude arv 1713. a. oli enam kui 22% terve Saaremaa tookordsest rahvaarvust (5431) ja et sellal, kui elanikkude arv vaadeldava 40-aastase ajavahemiku jooksul üldsaaremaaliselt kasvas enam kui kolmekordseks, Kihelkonnal see ainult kahekordistus. Näib, et 1750. a. oli rahvaarv saavutanud ennekatkuaegse taseme, sest järgnevail aastail on juurdekasv väga väike. 1756. a. loeti siin 2479 inimest, seega ainult 15 inimest rohkem kui 1750. a.

Raskused, mis XVIII sajand tõi siinsele talurahvale, on üldiselt samad, nagu neid kirjeldasime üldosas. Lokaalsed erinevused on niivõrra tähtsusetud, et võime neist siin vaikides mööduda. Samuti pole ruumi ja vastavate eeltööde puudumise tõttu praegu võimalik peatuda lähemalt 1765. a. alustatud ja vahetpidamata kuni talurahva vabastamiseni jätkunud maaderevisjoni ja -reguleerimistööde läbiviimisel. Nagu teisel kahjustas ka siin reguleerimistööil puhaste piiride taotlemine riigi- ja eramaaomandi vahel mitmeti talurahva huve. Samuti tekitas meelegibedust seegi, et seaduses ettenähtud normaal talude kujundamisel kaotati mõnigi talu ja muudeti nende senised peremehed maatuiks vabadikeks, või sunniti talu senist omanikku asuma hoopis teise külla võõraste tallu. Viimast juhtus sageli just piiride õiendamisel. Selliste ümberkolimiste puhul said riigitalupojad tavaliselt hoonete püstitamiseks toetust nii rahas kui ka ehituspuude näol. Näiteks anti 6:le Alutaga külast Viki külla üleviidavale taluperemehele rahalist toetist kogusummas 275 rubla, ning neljale talule varuti hoonete tarvis 165 nelja- kuni viiesüallalist palki. Täielikult lammutati siin nähtavasti ainult 13 talu.

Vennastekoguduse liikumisest Kihelkonnal XVIII saj. ei saa me vastavate andmete puudumisel mingit ülevaadet. XIX saj. alupoolel oli Kihelkonna paigaks, kus nimetatud usuliikumisel oli Saaremaal kõige suurem poolehoid. 1837. a. oli siin 1650 vennastekoguduse liiget ja 6 palvemaja, 1847. a. tõusis viimaste arv juba 8:le, peale selle käidi koos veel eramajades.

Nähtavasti just see tugev poolehoid „vendadele“ tingiski, et 1840:ndail aastail vallandunud teine suur usuline liikumine, vene usku siirdumine, leidis siin üpris vähe pinda. Prof. Kruusi vastavaid sündmusi käsitlevast eriuurimusest näeme, et Kihelkonna 5825 eianikust siirdus aastail 1846—48 vene usku ainult 163 inimest, s. o. kõigest 2.7%. Selle suhtarvuga jäi Kihelkonna usuvahetusliku liikumise poolest kõige madalapingelisemaks Saaremaa kihelkondade hulgas. Suhteliselt kõige kõrgepingelisem oli see liikumine Lahe-taguse kogukonnas, kus siirdunute % tõusis 9.3:le. Sellele järgnesid Kotlandi 9.2, Lümanda 6.3, Karala 4.6, Pidula 3.4 ja Atla 0.4 protsendiga. Seitsmes kogukonnas, Kihelkonna kirikumõisas, Kuusnõmmel, Loonas, Pajus, Pilguses, Rootsikülas ja Tagamõisas, polnud ainustki usuvahetajat.

Juba 1847. a. moodustati Kihelkonna ap. õigeusu kihelkond, kuhu kuulusid ka veneusulised Kärla, Mustjala, Anseküla ja Jämaja kihelkonnast. A. 1849 oli ses koguduses 1869 hinge. 1851. a.:ks eraldusid viimastena nimetatud nelja kihelkonna veneusulised iseseisvaks kogudusiks, nii et Kihelkonna ap. õigeusu kogudusel oli 1851. a. veel ainult 254 liiget.

Teo- ja pärispõlve ajaloole Kihelkonnal ei lisa kohalik rahvamälestus juurde midagi üldtuntud oludest sisuliselt erinevat. Kurdetakse küll orjuse tapvuse, karmide karistuste, raske sõjaväeteenistuse jne. üle, mille eest mehed sageli otsinud pääsu pagemisega võõrsile, eriti just Rootsi ja Ojamaale. Raharendi ja taludeostu aeg tõi siinsele talupojale uusi muresid, sest raha polnud pea kustki saada. Põld oli kehv ega andnud kunagi sellist saaki, et vilja oleks jätkunud müümiseks; vaevalt saadi perele anda vajalik aastane leib. Segarendiaeg venis seepärast siin kaunis pikale ja talude ostmine edenes väga aeglaselt. Varemini algas talude ost riigimõisades, kus ostutingimused olid soodsamad. Esimesed talud osteti Tagamõisas a. 1866. Aa. 1868—94 müüdi kõigis riigimõisades talud pärisomandiks nende seniseile pidajaile. Ostmisel tuli tasuda ainult osa ostuhinnast, pärast kingiti seegi osa, mis ostmisel oli jäänud võlgu. Eramõisades toimus talude müümine alles XX sajandil, peamiselt maailmasõjaeelseil aastail; osa talusid aga jäi siin hoopis müümata.

Nagu öeldud, oli siinsel talupidajal suuri raskusi raharendiajast saadik järjest enam vajaliku sularaha hankimisega. Kuna põld seda ei suutnud anda, siis otsiti kõrvalteenistuse võimalusi. Algas mandril suvitöödel käimine. Ka meri pakkus töövõimalusi, eriti just kalastamise näol, kuid kaladele ei leitud turgu. Olud paranesid siin XIX saj. teisel poolel, kui liivlased Kura rannast hakkasid siia pur-

jetama ja saarlasilt kalu kokku ostma. Selle tagajärjel tõusis kalade hind. Suurel hulgal püütavate lestade kaalust (kuni 30 suurt kala) maksti enne liivlaste siinkäimist ainult 3 kopikat, liivlased aga tõstsid hinna 7—10 kopikani kaalust. Hiljemini tõusis lesta kaalu hind Kuressaare — Riia laevaihenduse sisseseadmise tagajärjel koguni 60—70 kopikani. Ka mõjus hindu ja nõudmist soodustavalt Kuressaare mudaravila avamine. Pärastpoole oli lesta kõrval majanduslikult tulutoovaim kilupüük Undva rannavetes. Raha hankimiseks ei kokkunud kihelkondlane tagasi ka salakaubitsemisest. Kõige tihedamad olid kaubasõidud Ojamaale. Eriti elav oli seda laadi suhtlemine ojamaalasiga Krimmisõja ajal, millal kihelkondlased käisid oma paatidega üle tormise mere Visby'st tookord nii väärtuslikku soola toomas. Risk (meste) oli seda suurem, et samal ajal Läänemere rannikuid sulustav Inglise laevastik Kihelkonna rannikut kaunis hoolsalt valvas ja et vaenlaste laevade üks ankrukohti oli Tagalahes. Mitmel korral langenud Ojamaalt soolareisult tulevad kihelkondlased inglaste kätte ja kaotanud nii paadid kui laadungi. Ingliseid käinud ka rannas ja võtnud elanikelt toiduaineid, kuid tasunud võetu eest alati, teinekord küll varem saarlasilt konfiskeeritud soolaga. Ka hävitanud nad ja viinud minema rannikul olevaid saarlaste, peamiselt siiski kohalikkude mõisnikkude suuremaid kaljaseid ja uiske. Salakaubitsemine jätkus ka hiljemini; Ojamaa kõrval purjetati veel Põhja-Saksa linnadesse ja aeti elavat äri odava saksa piiritusega.

Lisatulusid saadi veel nn. „vandiraiumisest“; nii nimetati koha peal rannutunud laevade rüüstamist. See sissetulek oli küll juhuslik, kuid puhuti kaunis suuri tulusid andev, sest Kihelkonna pikale ja kariderohkele rannale sattus varasemal ajal, hoolimata 1809. a. Vilsandile ehitatud tuletornist, kaunis sageli võõraid laevu suurte sügistormide aegu; võimalik, et siin eksituledega kaasagi aidati. Rannutunud laevade rüüstamine ja varanduste omistamine oli küll kõvasti keelatud, kuid kihelkondlane sellest palju ei hoolinud; ja siin leidis seadust hülgav talumees endale mõisnikus sageli truu kaaslase, kes ruttas ühes talupojaga rannutunud laevale „vante raiuma“.

XX saj., kui kihelkondlane muutus kapitalitugevamaks, arenesid siin laevaehitus ja meresõit. Kihelkondlased hankisid ja ehitasid osalt ise suuremaid mitmemastilisi kaugesõidu purjelaevu, mis olid suurimad Saaremaal.

Selle XIX saj. lõpul alanud majandusliku tõusengu tagajärjel hakkas Kihelkonna kiriku ümber kujunema väike alevik, mis kasvas kuni maailmasõjani. Ses elustus seltskondlik tegevus. 1891. a. kanti siin esimene näitemäng lavale. XX sajandi alul arendas siinset seltskondlikku elu arstina kohal töötav dr. Siegfr. Talvik. Tema algatusel asutati 1908. a. siin „Kooliselts“ ja avati selle seltsi elementaarkool, mis töötas maailmasõjani.

XIX saj. 60:ndail aastail antud Kogukonna omavalitsuse seaduse tagajärjel kujunes siia 14 kogukonda. 1892. a. ühendati Kihelkonna

kirikumõisa, Loona, Pajumõisa, Pidula, Rootsiküla ja Tagamõisa kogukond üheks Kihelkonna vallaks. Vallamaja, mis asub Viki küla juures, ehitati aa. 1892—93. Samal 1892. a. liideti Lümända, Atla, Kotlandi, Karala, Kuusnõmme, Lahetaguse, Pilguse ja Kulli kogukond Lümända vallaks.

1905. a. oli elevus Kihelkonna rahva hulgas kaunis suur. Pidas, Rootsikülas ja Tagalahes põletati mõisa küün ja mõned rehed. Tagalahes tunginud talurahvas mõisa ja purustanud seal mööblit. Tartu kongressist võtnud Kihelkonna saadikuina osa Karl Kull, Karl Hein ja Kusta Triipan. Tagasijõudnud saadikute aruanded ära kuulatud, kaldunud rahva enamik pooldama Tõnissoni seisukohti. Koha peal peeti elavalt rahvakoosolekuid ja 3. dets. 1905 esitati pastorile märgukiri, mis sisaldas kõiki tolele ajale omaseid nõudeid, nagu need eriti kajastusid ülesaaremaalisel rahvakoosolekul detsembris Kuressaares (vt. üldosa Ajalugu). Lümändas peetud koosolekul 17. dets. 1905 olid meeled kaunis ärevil, nõuti kihelkonnakonvendi kokkukutsumist, vappide kõrvaldamist kirikuseintelt jne. Suuremaid kokkupõrkeid siiski ei juhtunud. Karistussalga tegevuse kohta pole vastavate andmete puudumise tõttu võimalik midagi öelda.

Maailmasõja päevil olid Kihelkonnale koondatud kaunis tugevad Vene sõjajõud, kuid sakslaste maandumisel 12. okt. 1917 Tagalahes põinud venelased suutelised avaldama neile vastupanu. Kihelkonnal langes rikkumatult sakslaste kätte raadiojaam ja Papisaares olev lennuväeangar ühes 5 lennukiga. 13. okt. õhtuks valutasid sakslased juba terve Kihelkonna, ainult mõnes kohas oli neil olnud vähemaid tulevahetusi venelasiga ning sellest tingitud mõningaid tõkestusi. Okupatsioonija siseolude juures pole siinkohal põhjust peatuda, sest need on üldiselt samasugused nagu saare teisteki kihelkondades.

Okupatsioonivägede lahkumise järel avalduvas ärevas meeleolus ja mandril valitsevate olude kohta liikuvate ebamääraste kuulduste tõttu 1919. a. alul puhkenud saarlaste mäss leidis Kihelkonnal väga nõrka poolehoidu.

KOOLID. Kihelkonna rahvakooli algus ulatub tagasi Rootsiaega. Vastavalt keskvalitsuse korraldusele 1695. a. tuli siin samal aastal esimese koolmeistrina ametisse Friedr. Joh. Wenzel. Koolmeistri ülesandeks oli õpetada kohaliku talurahva lastele lugemist ja katekismuseoskust ning tervele kogudusele palvetamist. Palgaks anti talle maksude- ja orjusevaba $\frac{1}{2}$ adramaad talumaad ning selle harimiseks ühe $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse talu mõisaorjus. Peale selle sai ta igalt talult aastas teatava hulga teravilja (XVIII sajandil oli normiks $\frac{1}{2}$ külimittu). Koolimaja ehitanud Wenzel siia ise. Ta elas üle katkuaja ning jätkas siin tegevust ka Vene ajal. — XVIII sajand ei toonud kihelkonna kooliellu midagi uut. Terve koguduse noorsoo õpetamine jäi endiselt kihelkonnakoolmeistri õlule. Sajandi esimesel poolel ja veel teisegi alul näikse olnud koolis aastas 30—40 last. Lähemalt pole koolitöö korralduse kohta siiski mi-

dagi teada. Pärastpoole aga, nagu see ilmneb visitatsiooniprotokollest, puudusid koolil õpilased, vanemad õpetasid oma lapsi kodus ise ja saatsid neid paremal juhul talvekuudel koolmeistri juurde ainult katsele. Koolmeistri ülesanded XVIII sajandil olid esijoones hilisema aja köstri omad. Kihelkonnal jäi see amet peaaegu kogu sajandiks Wenzel'ite kätte. Alles 1785. a. tuli viimaste asemele koolmeistri kohale Carl Peter Drothen, nime järgi otsustades sakslane nagu ka Wenzelid.

XVIII saj. lõpul riigi keskvalitsuse poolt antud määrused külakoolide avamise kohta ei kandnud siin vilja. Mõnel pool oli koole küll avatud, kuid need jäid peatselt seisma sel lihtsal põhjusel, et vanemad oma lapsi siia ei saatnud. Pööre tuli kooliellu alles XIX saj. alul. Endine köstrikool muudeti nüüd kihelkonnakooliks, kus hakati õpetama kirjutamist, arvutamist, õigekirjutust, noodi järgi laulmist jne. Kooli lõpetajad pidid olema suutelised asuma kogukonnakirjutajate, külakooliõpetajate jt. kohtadele. Kihelkonnakool viidi 1823. a. valminud köstrimajja ja avati kas samal või mõnel järgneval aastal. Õpilasi võeti kihelkonnakooli ainult piiratud arvul: igast kogukonnast üks poiss võistluseksamiga nende soovijate hulgast, kes olid lõpetanud õppimise külakoolis. Juba mõni aasta enne kihelkonnakooli asutamist oli siin avatud terve rida külakooli. 1818. a. töötas 18 külakooli. Kümme aastat hiljemini, s. o. 1828. a., oli siin juba 21 külakooli: Pilguse, Lahetaguse, Koimla, Karala, Atla, Riksu, Risa (hilisem Koovi), Leedri, Kuusnõmme, Kulli, Loona, Vedruka, Rootsiküla, Virita-Läägi, Kurevere-Tammese, Kehila, Kõõru, Kuralese-Undva, Karu-Varkja-Üru, kus õppis 307 poiss- ja 298 tütarlast. Järgnevail aastail oli koolide arv kõikuv, kuid püsis enamasti siiski samal kõrgusel. 1860. a. oli siinses 21 külakoolis 283 poiss- ja 321 tütarlast, kihelkonnakoolis õppis samal ajal 12 õpilast. Külakooli varasemaks ülesandeks oli õpetada lastele lugemist, katekismust ja kirikulaulu. Koolis käidi 10. XI — 10. III, alul 1 päev, pärast 2—4 päeva nädalas. Esimesed kooliõpetajad olid vähimagi kutselise ettevalmistuseta, harilikult kohalikud lugedaoskajad talumehed (kirjutuse-oskus polnud alul nõutav), sageli koguni vigased ja sandid, kes olid kõlbmatud füüsilistele töödele. Õpetajate kutseline tase tõusis väga aeglaselt, kuigi juba kihelkonnakooli avamine andis selleks eeldusi. Ent külakooliõpetajate kehvad palgaolud ei suutnud siia meelitada töömehi. Olud paranesid kõige-külgselt sajandi teisel poolel, eriti kui Kaarma seminar hakkas saatma lõpetajaid ellu. Sama viletsad olid olud külakoolides ruumide poolest. Enamik sinseid külakoole töötas sajandi keskeni ja veel kaueminigi viletsates suitsutares, sageli mõne suurema talu rehetoas. Näiteks Karala külakool, kus 41 aastat teotses õpetajana Kihelkonnal tuntud Laes Tomlik (sünd. 1808, surn. 1881), asus avamisest peale 1807. a. ehitatud suitsutares, mille asemele ehitati uus korstnaga koolimaja alles 1857. a. Atla kool alustas oma tegevust Tehne talu kambris, kolis siis üle vabadiik Jüri Vakepea majja ja sai koolimaja alles 1875. a. Enamikus koolides olid hooned

umbes samasugused; ainult üksikud külakoolid, nagu Loona ja Pajumõisa, võisid juba 1820. a. paiku uhkustada eriliste koolimajadega.

Sajandi teisel poolel mitmekesisus koolielu. Tulid juurde ap. õigeusu koolid. 1852. a. asus ap. õigeusu kihelkonnakool, mis avati 1849. a. Kärilas Mõnnustes, Kotlandi mõisa; hiljemini asus ta Lümandas, Koovi külas ning siis 1868.—75. a. uuesti Kotlandi mõisas. 1875. a. viidi kool Lümandasse kohaliku ap. õigeusu kiriku juurde ehitatud majja. 1852. a. avati Koovi külas ap. õigeusu abikool, mis 1872. a. viidi üle Karala mõisa. Teine ap. õigeusu abikool avati 1887. a. Kotlandis. 7. jaan. 1896. a. avati Lümanda 2-klassiline ministeeriumikool, esialgu töötas see kool Viidu külas üüriruumides. Koolimaja ehitamine, milleks vallavolikogu oli lubanud talurahva tasuta tööjõudu ja toetust, tekitas kohal suurt pahameelt, nii et mitmed külad keeldusid täitmast vallavalitsuselt neile peale pandud sundtööd. Talurahvaasjade komissari Babanov'i ja kreisiülema Kasatski' katsed tõrkuvaid talupoegi korrale kutsuda ei andnud tulemusi, asi arenes kuni kokkupõrkeni politsei jõudude ja talurahva vahel, ja talupoegi sunniti nõutavat toetust maja ehitamiseks andma. Koolimaja valmis 1897. a. sügisel. Dr. S. Talviku algatusel 1908. a. asutatud „Kihelkonna Eesti Kooliselts“ avas veel samal aastal oma 2-klassilise elementaarkooli, mis järgnevail aastail arendati 4-klassiliseks. Kool töötas kahe õpetajaga kuni maailmasõjani.

XIX sajandi alul avatud ja eespoolloendatud luteri usu külakoolest jäid järgneva sajandi jooksul mõnedki seisma, samuti tuli teisale juurde uusi külakoole. Vene aja lõpul töötasid siin — peale luteri usu kihelkonnakooli, ministeeriumikooli ja eelnimetatud kolme ap. õigeusu kooli — järgmised külakoolid: Viki, Pajumõisa, Kõõru, Varkja, Kehila, Undva, Kuralese, Kõruse, Loona, Kurevere, Leedri, Atla, Karala, Pilguse, Koovi, Kotlandi, Koimla ja Vilsandi.

Eesti iseseisvuse ajal kujunes koolivõrk Kihelkonnal järgmiselt. Endise Lümanda ministeeriumikooliga liideti Leedri ja Koovi külakool ning muudeti 1919. a. 6-klassiliseks algkooliks, 1921. a. ühendati sellega veel Pilguse kool. Kotlandi külakool, millega juba okupatsiooniajal oli ühendatud Kotlandi ap. õigeusu abikool, kujundati 1919. a. samanimeliseks 4-kl. algkooliks. Koimla külakool jäi töötama 3-kl. algkoolina. Karala külakool, millega okupats.-ajal ühendati Karala ap. õigeusu abikool, muudeti 3-kl. algkooliks. Atla külakool alustas 1920. a. tegevust 4-kl. algkoolina, 1922. a. sügisel aga suleti neljas klass ja kool töötab edasi 3-klassilisena. Endine luteri usu kihelkonnakool viidi 1920. a. Rootsiküla mõisa härrastemajja ja muudeti 6-kl. algkooliks, millega liideti end. Viki, Pajumõisa ja 1918. a. avatud kirikumõisa kool. Loona, Undva, Kuralese, Kehila, Kurevere ja Vilsandi külakool muudeti aastail 1919—20 3-klassilisteks samu nimesid kandvaiks algkooleks. Kõruse külakool muudeti 1924. a. sügisel 4-kl. algkooliks. 1923. a. 4-kl. algkoolina tööd alustanud Pidula kool haarab nähtavasti endist Varkja ja Kõõru külakooli. Endine ap. õigeusu kihelkonnakool jäi seisma nähtavasti juba okupatsiooniajal. Öeldust näeme, et Kihelkonnal

töötab (1925. a. andmed) 14 kooli, millest 5 asuvad Lümanda vallas ja 9 Kihelkonna vallas (vrd. Arvustik).

MÕISAD. *Atla* (saksa k. *Attel*) riigimõis asutati XVIII saj. keskel samanimelise küla osalt Põhjasõja sündmuste tagajärjel tühjaks jäänud talumaile. 1892. a. oli *Atla* 445.99 tiinu mõisa- ja 2903.71 tiinu talumaad. Sajandi lõpul ja järgneva alul toimunud talude müügi tõttu vähenesid *Atla* piirid märgatavalt. 1909. a. oli siin veel ainult 343.53 tiinu talumaad. 1921. a. plaanistati *Atla* maad 14 üksuseks ja need asundati 1922. a. *Elamu* oli roogkatusega kivi-maja.

Hallika (saksa k. *Hallikas*). 1571. a. läänistas hertsog Magnus Saaremaa tookordsele superintendendile, Leonhard Koten'ile, Pajumõisa ametkonnast *Alutaga* (*Aletacken-*) külast Hallikaste-nimelise 1 adramaa suuruse koha ja samast veel 1 asustatud ja 1½ tühja adramaad. Sellest läänistusest kujuneski Hallika mõisake. Reduktsiooni ajal tagastati see mõis ja edaspidi jäi Hallika mõis kestvalt riigi valdamisele, kuni ta XIX saj. esimesel poolel taludeks jagati.

Karala (saksa k. *Karral*) riigimõis rajati Rootsi ajal ja jäi kestvalt riigi valdamisele. Sinne mõisamajapidamine likvideeriti XIX saj. teisel poolel (1869) ning maad jagati talurahvale. 1909. a. hinnati *Karala* järgi olevaid talumaad 4356.58 tiinule.

Kihelkonna kirikumõis kuulus kihelkonna vanemate mõisamajapidamiste hulka ja on asutatud kindlasti juba keskajal. 1909. a. oli kirikumõisalt 972 tiinu mõisa-, 159 tiinu kvoote- ja 1164.55 tiinu talumaad. 1925. a. oli kirikumõis, mis siis oli kohaliku luteri usu kirikunõukogu kasutada, plaanistamiseks.

Kihelkonna-Loona (saksa k. *Kadwel*, varemaks ürikuis ka *Kaddel*, *Kaddiell*, *Kadfel*, *Kattwel* jne.) mõis oli XV saj. lõpul Hans Scharenberch'i valdamisel, kes ta edasi müüs Tõnis Röse'le. 1506. a. kinnistas piiskopp Joh. Orgas 3 adramaa suuruse *Kaddel*-mõisa ühes 3 adramaa talumaaga *Kottisim* (Kotsme) — *Kaddel*-vakusest Ewalt Röse'le. 1513. a. müüs viimane mõisa 3000 riia marga eest Jürgen Lode'le. 1514. a. lisas piisk. Johannes viimasele samast vakusest veel 2 adramaad. 1526. a. läänistati mõisa tookordsele omanikule ja ta perekonnale elueaks veel 2 adramaad, mis hertsog Magnuse ajal muudeti põliseks omandiks. 1689. a. tagastati mõisalt reduktsioonikomisjoni otsusel 1514. ja 1526. a. läänikirjadega antud 4 adramaad, kuid juba 1722. a. taastati need adramaad Lode perekonnale. Üldse jäi mõis Lode'de kätte, kelle nimest nähtavasti tuletub mõisa eestikeelne nimi, enam kui kaheks ja pooleks sajandiks. 1791. a. läks Loona mõis 35 000 hõberubla eest kapt. Otto Wilh. v. Stakelberg'ile. Kuid juba 1795. a. müüs Stakelberg mõisa 40 000 hõberubla eest Alex. Magn. v. Berg'ile, kes mõisa 1800. a. pantis Carl Magn. v. Osten-Sacken'ile. Viimane omakorda pantis mõisa 52 000 hõberubla eest edasi Carl Gust. Ekesparre'le, kellelt Loona 1820. a. läks 46 000 hõberubla eest uuesti Sackenile. 1826. a. peale oli Loona mõis alul pandivaldusena, hiljemini pärisomandina Huene'de sugukonna käes kuni mõisa võõrandamiseni. 1909. a. oli Loonasa 1272.44 tiinu mõisa- ja 1152.95 tiinu talumaad. Mõis plaanistati 1921. a. 31 üksuseks ja asundati 1922. a. Härrastemaja on ühekordne kivikatusega puuehitis. — Samaaegselt peamõisaga tükeldati ja asundati ka Eeriksaare karjamõis.

Kotlandi (saksa k. *Gotland*) riigimõis asutati XVIII saj. esimesel poolel Põhjasõja ja katku tagajärjel tühjaks jäänud talumaile. 1867. a. eraldati Kotlandi mõisast 112.19 tiinu mõisamaad tookordsele Lümanda ap. õigeusu kirikule, 1869. a. läksid need maad kirikumõisana Anseküla ap. õigeusu kirikule. 1909. a. oli Kotlandil veel ainult 1020.10 tiinu talumaad.

Kuusnõmme (saksa k. *Kusnöm*) ja **Lihasso** (saksa k. *Lihasso*). 1568. a. läänistas hertsog Magnus oma viitsekantsleri Herm. Schneider'i lesele Anna Vietinghof'ile Kuusnõmme (*Kuhszenem-*) küla, kus oli 4 adratalu 4 adramaaga, 1 pundenikukoht ja juurdekuuluvad üksjalad. 1577. a. müüs Heinr. Knorr, kes oli abiellunud Schneideri lesega, need maad 200 taalri ja 1200 Saaremaa marga eest Reinh. Vietinghof'ile. Kinnistanud selle ostu, läänistas Taani kuningas Friedrich II 1579. a. samale Reinh. Vietinghof'ile lisaks veel *Atla* külast 3½ adramaad ja Kuusnõmme külast 1 adramaa ning 3 üks-

jalga. Hiljemini läksid kõik need maad, millest kujuneski Kuusnõmme mõis, ostu teel Friedr. Budd'e, kes 1634. a. müüs mõisa Caspar Toll'ile. Tollide valdamisele jäi Kuusnõmme 1694. a. ni, millal ta panditi maanõunik v. Krämer'n'ile. Viimase lese teiskordse abielu kaudu Gust. Magn. v. Rehren'i valdamisele läinud mõisa lunastas 1731. a. rittmeister Caspar v. Toll'i lesk Magdalena v. Paykul, sünd. v. Berg, ja müüs ta 1737. a. 2000 riigitaalri eest Carl Ludw. v. Toll'ile. 1787. a. läks Kuusnõmme 10 000 hõberubla eest Vietinghof'idele. Ent juba 1804. a. omandas mõisa Heinr. Joh. v. Rubusch ja pantis selle 1818. a. 45 000 pankurubla eest Friedr. Ed. v. Huene'le. 1840. a. müüdi Kuusnõmme 12 571 hõberubla eest maanõunik Alex. G. A. v. Guldentubbe'le. Veel järgnevailgi aastail vahetas Kuusnõmme sageli omanikke, kuuludes lühiajaliselt Bartholomäi ja Struckow'i valdusse, kuni ta sajandi lõpul langes v. Lingenite kätte, püüdes viimaste käes kuni võõrandamiseni.

L i h a s o o mõisakese sai kapral Hans Sirkes Rootsi ajal oma naise kaasavarana (tema naine oli Kuusnõmme Tollide soost). 1699. a. läks mõis võlgade katteks Klaus Dietrich'i pärijaile. Järgneva sajandi kestel vahetas Lihasoo tihti omanikke, kuni K. L. v. Toll mõisa 1783. a. oksjonil omandas ja ta uuesti liitis Kuusnõmme, millega ta edaspidi jagas ühist saatust. 1909. a. oli Lihasool 727.63 tiinu mõisa- ja 492.11 tiinu talumaad. 1922. a. 22 üksuseks plaanistatud mõis asundati 1923. a. Kuusnõmme mõisasüda — 391 tiinu — on Tartu ülikooli bioloogiajaama kasustada, samuti on viimase asutise valdamisel ka endine härrastemaja.

L a h e t a g u s e (saksa k. *Lahentagge*). 1571. a. läänistas hertsog Magnus läänimõisa õiguse järgi Jürgen Krumbecken'ile Väike-Kihelkonna ametkonnas Lõmmala vakusest 1 pundenikukoha ja 5 üksjalakohta. Viimase leselt läks Lahetaguse mõis, mis asutati eespoolnimetatud talu maile, Pilluse mõisa omanikule Bertram Bellingshausen'ile, kellele kuningas Kristian IV kinnistas mõisa 1633. a. Reduktsioonikomisjoni otsusel tagastati Lahetaguse mõis 1690. a. puhta donatsioonina, ent restitueeriti Bellingshausenitele Vene valitsuse algaastail. 1778. a. müüs Fabian Bellingshausen Lahetaguse mõisa tookordsele kreisikomissarile v. Suckni'le, kuid juba 1780. a. loovutas viimane mõisa endisele omanikule tagasi. 1785. a. omandas mõisa meie kultuuriloos tuntud saaremaine tegelane dr. Joh. Wilh. Ludw. v. Luce 5000 hõberubla eest. 1832. a. müüs Luce mõisa 20 000 pankurubla eest proua v. Hahn'ile. XIX saj. teisel poolel omandas mõisa parun G. Wolff, kelle järeltulijate käes mõis püsis võõrandamiseni. Mõisal oli 1909. a. 197 tiinu mõisa- ja 169 tiinu talumaad. Lahetaguse plaanistati 1921. a. 23 üksuseks ja asundati 1922. a. Härrastemaja on vana ühekordne puuehitis.

L ü m a n d a (saksa k. *Lümmada*) riigimõis asutati Kihelkonna piiskopliku osa ametimõisana arvatavasti juba keskajal. Kuni keskaja lõpuni jäid siinsed mõisaväljad üpris väikesteks. 1562. a. hinnati mõisa aastast külvi kõigest 1 sälitisele, s. o. 60 vakale. Tugevalt arendati mõisavälju Taani ajal, eriti Lümanda küla talumaade arvel. 1645. a., s. o. Taani aja lõpul, hinnati siinset aastast külvi juba 240 vakale. Külvipindade kasvamine jätkus hiljemini — Rootsi ja Vene ajal. 1909. a. oli siin 1520.96 tiinu mõisa- ja 5757.11 tiinu talumaad. Mõis plaanistati 1921. a. 17 üksuseks ja asundati 1922. a. Mõisamaja on ühekordne õlgkatusega puuehitis.

P a j u m õ i s a (saksa k. *Pajomois*) oli keskajal ordumõisana Suur-Kihelkonna või Pajumõisa ametkonna halduslikuks keskuseks. Alates Taani ajast püsis mõis kestvalt kuni XVIII saj. lõpuni riigi valdamisel. 1798. a. doneeris keiser Paul I Pajumõisa ühes 11 adramaaga kapt. Carl Joh. v. Lode'le, kes mõisa 1807. a. pantis Peter Ludw. v. Möller'ile. Viimaselt läks Pajumõisa 1811. a. 54 000 pankurubla eest Alex. v. Ditmarile, kes ta 1835. a. 20 000 hõbe- ja 12 000 pankurubla eest müüs maakohtunik Friedr. v. Buxhövdn'ile. 1846. a. müüs viimane mõisa 36 000 hõberubla eest Carl Joh. Freytag v. Loringhoven'ile. Viimase perekonna kätte jäi mõis kuni võõrandamiseni. XIX sajandil asutatud Oiu kõrvalmõis olevat rajatud Oiu- ja Järna-nimeliste talude maadele. 1909. a. oli Pajumõisal 1124.35 tiinu mõisa- ja kvoote- ning 916.58

tiinu müümata talumaad. Mõis plaanistati 1921. a. 23 üksuseks ja asundati 1922. a. Oiu kõrvalmõis plaanistati ja asundati samul aastail. Pajumõisa harrastemaja on kivikatusega kiviehitis.

Pidula (saksa k. *Piddul*, vanemais allikais ka *Pittola* jne.). Varem ajalooline traditsioon, mis, lähtudes Pidula nimest, väitis, et siin on asunud Saaremaa esimene pidalitõbiste varjupaik (*Spital* = pidal = Pidula), näib olevat ekslik. Usutavamana tundub parun Tolli katse seletada Pidula nime sõnaga „pidu“ tähenduses sõjatee. Ka puuduvad igasugused ajaloolised andmed, mis lubaksid oletada siin omaeagist pidalitõbiste varjupaika. Pidula mõis sai alguse Taani ajal. 1572. a. läänistas hertsog Magnus läänimõisaõiguse järgi Joachim Stärcke'le Suur-Kihelkonnal Pidula (*Piddulsche*) vakusest Pidula küla, milles oli 5 talu 6 adramaaga, *Odolätsi* vakuses Iru (*Irro*) külast 2 talu 2 adramaaga ja 2 üksjalga ning *Tappenmeggi*- (praegune Tammese k.) vakusest 1½ tühja adramaad.

1603. a. loovutasid Joachim Stärke pojad Claes, Axel ja Jürgen Pidula mõisa 10 000 riia marga eest oma võõrasisale, Caspar Stakelberg'ile. Viimase pojale Mathias'ele läänistas kuningas Kristjan IV 1642. a. *Odolätsi* vakusest Kõru külast 3 adramaad ja 1 veski. 1645. a. omandas viimane asehaldur Ebbe Uhlefelt'ilt Kurevere külas 2 adramaad, liites kõik need maad Pidulaga. Reduktsioonikomisjoni otsusel tagastati Pidula mõisalt 1690. a. need *Odolätsi* vakuses olevad maad ja veski, mis läänistati Stakelberg'idele 1642. a. Saaremaa langemisel 1710. a. venelaste kätte tagastati Pidula selle tookordselt omanikult, kindralleitnant Carl Adam v. Stakelberg'ilt, kes oli jäänud teenima Rootsi sõjaväkke. Pöördunud Uusikauungi rahu järel tagasi Saaremaale, taastati Pidula talle 1722. a. Stakelberg'ide kätte jäi Pidula kuni 1787. a., millal ta abielusidemetete tõttu läks Gust. Wilh. v. Toll'ile. Tollide perekonna omanduses püsis mõis võõrandamiseni.

Pidula mõisa juurde kuulus 4 karjamõisa: Karu, Kõnnu, Ranna ja Selgase. Kolm esimest asutati 1800.—49. a. ajavahemikus hävitatud talude maile. Selgase (saksa k. *Selli*, varemalt ka *Selliel* ja *Zellie*) karjamõis tekkis aga juba XVI sajandil. Nimelt läänistas hertsog Magnus 1572. a. Kihelkonna „hulper“ Diedrich v. Essenile meesläniõiguse järgi Pidula vakusest *Selliel*-külast 3 tühja adramaad ja 2 üksjalga ning Abula vakusest Rahtla (*Rachtel*-) külast 1 üksjala, millistest maadest kujuneski Selgase mõis. 1690. a. tagastati Selgase, kuid taastati Essenitele 1730. a. 1737. a. müüs Diedr. v. Essen Selgase mõisa maanõunik Mathias Chr. Stakelberg'ile, kes ühendas ostu Pidulaga. — 1909. a. oli Pidulal koos karjamõisaga 2563.11 tiinu mõisa- ja 1366.68 tiinu talumaad. Peamõis ühes karjamõisadega plaanistati 1921. a. ja asundati 1922. a. peale Karu karjamõisa, mis plaanistati alles 1923. a. ja mis (1925. a.) on tervena Metsade Peavalitsuse valdamisel metsaametnike palgamaadena.

Pilguse (saksa k. *Hoheneichen*). Piisk. Joh. Münchhausen läänistas 1558. a. Kihelkonna piiskopimõisa valitsejale Heinr. Bellingshausen'ile *Ledever*- (Leedri) vakusest 1 pundenikukoha. Kinnistanud selle, lisas hertsog Magnus a. 1568 Bertram Bellingshausenile samast vakusest veel 2 pundenikuja 4 üksjalakohta. 1645. a. ostsid Pilguse omanikud riigilt lisaks veel 2 üksjalakohta, liites ostu Pilguse mõisaga. 1647. a. oli Pilgusel mõisavälju 150 vakamaa ulatuses, mõisa seoskonda kuuluval 3 pundenikumaal elas samal ajal 7 peret ja 5 üksjalakohal 8 peret. 1690. a. tagastati Pilguse mõis peale 1645. a. ostetud maade. Vene aja algusel taastati Pilguse uuesti Bellingshausenitele. 1778. a. müüs Fabian v. Bellingshausen mõisa kreisikomissar v. Suckni'le, kes Pilguse 1793. a. pantis dr. Joh. Wilh. Ludv. v. Luce'le 25 000 hõberubla eest. Luce'lt läks mõis 1805. a. 25 100 hõberubla eest v. Aderkass'ile ja 1837. a. 50 000 pankurubla eest v. Nolckenile. XIX saj. teisel poolel kuulus mõis v. Ruckteschell'ile. 1909. a. oli omanikuks Põllupank. Samal aastal oli siin 713.64 tiinu mõisa- ja 567.08 tiinu talumaad.

Rootsiküla (saksa k. *Rotziküll*). Piiskopp Münchhausen läänistas 1559. a. Röhlick v. Cleve'le Vedruka (*Vetterock*) vakusest 1 maja ühes mitmes kohas laiali olevate vähemate maatükkide ja heinamaadega. Aasta pärast lää-

nistas hertsog Magnus Konr. Burmeister'ile Kihelkonnal Rootsikülas asuva mõisakese 2 adramaaga, millel elas 4 üksjalga, ja 1 üksjalakoha ning Vedruka külast 2 talu 4 adramaaga ja 1 üksjala, mis kõik varemini olnud Heinr. Bremen'i valdamisel ja Münchhauseni ajal tagasi langenud maahärrale. Viimase läänistuse müis Magnus Konr. Burmeister 1603. a. 1060 taalri, 1 sälitise vilja jne. eest tookordsele Tagamõisa (*Nemmal*) omanikule Reinh. Anrep'ile. Viimane ostis ka teise Rootsiküla-nimelise mõisakese, mille juurde kuulus 2 adramaad talumaad, üks neist Virita külas. Müüjaks oli Hans v. Cleve; varemalt oli see mõisake kuulunud Gert Lambstorf'ile ja viimaselt läinud abielu kaudu Diedrich v. Essen'ile, kes ta tütre kaasavarana andis edasi Hans Cleve'le; tõenäoselt ühendas viimane sellega ka Münchhauseni läänistuse 1559. a.st. Reinh. Anrep'i surma järel lunastas ta väimees Mathias Stackelberg Rootsiküla (Anrep oli ühendanud mõlemad ostud üheks mõisaks) mõisa 3300 riigitaalri eest äia võlausaldajailt enesele. 1647. a. oli Rootsiküla mõisal talumaid $6\frac{1}{3}$ adramaad. Stackelberg'ide kätte jäi Rootsiküla 1817. a., millal ta 60 025 pankurubla eest panditi kapt. Carl Friedr. v. Buxhövdn'ile, kes mõisa 1821. a. päriseks omandas. 1830. a. läks Rootsiküla mõis 9310 hõberubla eest Gust. Heinr. v. Bartholomäi omanduseks. Sajandi keskel oli mõis v. Nolcken'ite valdamisel, 1890:ndail aa. oli omanikuks E. Engelberg ja alates 1900. a. kuulus mõis R. v. Sass'ile. 1909. a. oli siin 496 tiinu mõisa- ja 755.5 tiinu talumaad. Mõis plaanistati 1921. a. 29 üksuseks ja asundati 1923. a. Härrastemaja on ühekordne puuehitis, milles asub Rootsiküla 6-kl. algkool.

Tagamõisa (saksa k. *Taggamois*, varemias allikais *Nemmal*). Maasilinna foogtkonna viimne ordufoogt Heinr. Lüddinghausen-Wulff läänistas 1562. a. oma nõole, Kihelkonna ametkonna valitsejale Heinrich Wrede'le, Kihelkonnal $1\frac{1}{2}$ vakust — Undva (*Hundawische*) ja Kõruse (*Korbische*) 20 asustatud talu ja adramaaga ning samasse kuuluvad, rannikul elutsevad üksjalad ning kalurid *Heidelecke*-nimelise laiuga, Rootsi küla (*Schwedisches Dorff*), kus elas 4 üksjalga. Hertsog Magnus kinnistas 1570. a. selle läänistuse ja lisas omalt poolt juurde veel 4 talu 4 adramaaga, mis asusid Kehila (*Keuel-*) külas. Wrede'lt läksid need maad, millest kujunes Tagamõisa, mis kuni XVII saj. teise pooleni kandis *Nemmal*'i nime, XVI saj. lõpul Reinh. Anrep'i valdamisele. Anrep'i surres XVII saj. algusel langes Tagamõisa võlgade katteks riigile. Mõisast ja ta seoskonnast kujundati väike Tagamõisa ametkond, mis üldjoontes kattus Undva poolsaarega. Alates XVII saj. algusest jäi mõis kestvalt kuni tükkeldamiseni riigi valdusse. Mõisal oli 1909. a. 1772.75 tiinu mõisa- ja 6283.30 tiinu talumaad. Mõis plaanistati 1921. a. 27 üksuseks ja asundati 1923. a. Härrastemaja on vana puuehitis.

6. Kärla.

AJALUGU. Kärla (saksa k. *Kergel*, vanemais allikais *Kargell*, *Kärgell*, *Karrell*, *Kergell* jne.) kihelkonna asutamisaega pole lähemalt teada. Kindel on ainult see, et ta on kristlik-kirikliku ürgsusega kihelkond, mille alad veel kristliku ajastu esimesil aastakümneil kuulusid tookordsesse Kaarma kihelkonda. Maade jagamisel 1233. a. talvel langes Kärla tookordse Kaarma liitosana Riia linnale. Kuid viimane kaotas Saaremaise maavalduse teatavasti juba XIII sajandi esimesel poolel Saare-Lääne piiskopile, kelle valdamisele Kärla jäi keskaja lõpuni.

Kirjalikes ajalooallikais mainitakse Kärla kihelkonda esmakordselt alles 1438. a. Kihelkond peaks siiski olema tublisti vanem. Arvatavasti on ta iseisvsa kihelkonnana eraldatud Kaarmast juba XIV saj. alul, nagu seda võiks järeldada ühest 1779. a. Kärla praeguse kiriku seinal avastatud raidkirjast. Selle raidkirja ladinakeelse teksti — *Templum Mariae Magdalенаe ex lapidibus extractum et dedicatum MCCCXIII Festo Mariae Magdalенаe die 22 Jul.* — järgi on sinne Maarja Magdaleenale pühendatud kivist kirik valminud ja sisse õnnistatud maarja-magd.-päeval — 22. juulil 1313. aastal. On ainult küsitav, kui usaldusväärsed on selle raidkirja andmed ja kas ta tõesti on nii vana. Kahjuks pole nende ridade kirjutaja näinud seda raidkirja natuuras. Viimase seiga tõttu pole võimalik siinkohal midagi otsustavat lausuda teksti vanuse kohta, sest puudub otsustamiseks seegi kriteerium, mille annaks raidkirja üksik-tähtede vormi ja kuju vahenditu vaatlemine ning võrdlemine teiste kindlasti nii varasest ajast pärinevate raidkirjadega. Üldsaaremaiste aja- ja olusuhete poolest aga sobib 1313. a. kiriku valmimisaastana küllalt hästi. Sest oli ju 1302. a. ordu ja piiskopi vahel sõlmitud rahuga lõpetatud aastaid kestnud laastav kodusõda ja loodud võimalused rahulikumaks sisetööks. Kärla kirik oleks seega selle sisetöö esimesi saavutisi. Olgu aga kohe märgitud, et XVI saj. lõpul hävitas tulekahi selle Kärla esimese kivikiriku ja et Kärla praegune kirik on ehitatud XVII saj. alul endise tules hävinu varemeile ja varemeist.

Kärla kiriku- ja usuelu kohta pole keskajast säilinud mingeid teateid. Katoliikliku ajastu lõpul — 1519. ja 1522. a. teostatud kirikukatsumiste protokollist nähtub siinse kiriku rahuldav majanduslik seisund. Kirikus leidis külluses jumalateenistuseks vajalikke ning seda kaunistavaid esemeid ja riistu. Samuti oli kirikul vähemaid sulara- ja viljatagavarasid. Mõne teise saaremaise kirikuga võrreldes, olid need tagavarad ja kirikuriistade ja -ehetegi kogud küll kaunis väikesed, mis muidugi johtus kihelkonna suhtelisest väiksusest ja eramõisade vähesusest Kärlas. Oma hingekarjasega olid aga Kärla talupojad 1522. a. täiesti rahul ja lausuisid tunnustussõnu ta hoole ja vaevanägemise eest talurahvale jumalasõna kuulutamisel.

Samuti tunnustav oli talurahva arvamus 1522. a. tookordse Kärla piiskopimõisa valitseja Berent Berg'i kohta, kes oli samal ajal ka Kuressaare stifti-foogt. Berg olevat ühtlaselt vali nii rikkale kui vaesele, ning ometi väga õiglane. Ta ei koormavat talurahvast lubamatute omakasuliste koormiste ja töödega, nagu seda sageli olid teinud teiste piiskopimõisade valitsejad, vaid talitlevat vastavalt vanadele tavadele. Nii laskvat ta, talurahvalt loomi, eriti just hobuseid ostes, hinnata loomade väärtust talurahva vanemal ja maksvat siis viimaste poolt määratud hinnad. Samuti maksvat ta talurahvale vilja eest vastavalt turuhinnale. Üksikuid kurtmisi kuuleme ka siin mõisakupja valjuse üle. Samast näeme, et Kärlaki mõisnikud kipuvad talupoja maomandi kallale. Nii kaebas 1522. a. keegi *Nicolas Janus Hannussepoock*, et Joh. Berg (vist Kääsla tookordne omanik) võtnud temalt vägivaldselt ära 1 rehe ühes 4 põllutükiga. Lähemalt pole siiski põhjust peatuda Kärla talurahva kesk-aege seisundi juures, sest see ei erine oluliselt vastavast üldmaakondlikust seisundist.

Mõisamajanduslikult moodustasid Kärla kihelkonna läänistamata jäänud talumaad samanimelise ametkonna, mille halduslikuks keskuks oli Kärla piiskopimõis. Viimase asutamisaaja kohta pole teateid. 1522. a. visitatsiooni protokollis kõneldakse küll ühest uuest kihelkonda asutatud mõisast, kuid seda saab vaevalt pidada Kärla ametimõisaks. Pigemini võiks arvata, et 1522. a. on juttu Tergemäe mõisakesest, mis ajastu lõpul anti eluealäänina neitsi Ebba Kulle'le. Vii-

mase mõisa suhtes tähendavad talupojad 1522. a., et selle uue mõisa rajamine polevat esialgu riivanud talurahva huve, ent kui kavatsetakse mõisa välju ümbruse maade arvel laiendada, siis tulevat sellest talurahvale suuri raskusi. Kärla ametimõis peab küll tublisti vanem olema. Sellele vihjab mõisaväljade keskaegne suur ulatuski. Ajastu lõpul hinnati nimetatud mõisa aastast külvi 6 sälitisele, s. o. 360 vakale. Ametkonda kuuluvaid, s. o. läänistamata talumaid oli kihelkonnas piiskopliku aja lõpul 109 $\frac{1}{4}$ adra- ja 4 pundenikumaad, millel asus ca. 100 talu; peale loendatu leidis siin veel umbes 40 üksjalatalu. Maksustamise huvides jagunesid kõik siinsed läänistamata talumaad 7 vakuse vahel. Ametimõisa seoskond oma ca. 140 talundiga haaris valdava enamiku kihelkonna pinnast. Erakätes olev maaomand jäi siin keskajal õige väheseks. Siia kujunes ainult mõni üksik eramõis ja need vähesedki olid ulatuselt üsna väikesed. Suurim siinseist eramõisust oli Buxhövden'itele kuuluv Paadla, millele pandi alus XV saj. keskel. Ent enamus selle mõisa seoskonda kuulunud talumaist asus väljaspool Kärla kihelkonna piire. Kärlas kuulus Paadlale ainult 4 adramaad Paadla ja Karida külast. Praeguse Kandla mõisa päralt (mõis kandis keskajal *Wackerseige* nime) oli Kärlas 1548. a. 7 adramaad. Veel vähemad olid Kääsla ja Tergemäe: kummagi suurust hinnati ajastu lõpul 1 $\frac{1}{2}$ adramaale. Loendatud neljaga piirdubki Kärla keskaegsete eramõisade arv. Väheemas ulatuses oli keskajal Kärlaki talumaid ajutiselt eluealäänistusina erakätes; samuti kuulus mõnigi Kärla talu väljaspool kihelkonda asuva eramõisa seoskonda, ent sellistegi maade hulk jäi väikeseks. Kogusummas küündis eramaaomand keskaja lõpul Kärlas vaevu üle 20 adramaa.

Muutust tõi maavalduse vahekorradesse Taani aeg. Herts. Magnuse võõrandas oma lühiajalise tegevuse kestel Kärlas 26 $\frac{1}{2}$ adramaad talumaid, mille tagajärjel laienesid märgatavalt endiste eramõisade piirid ja tekkis juurde uusigi (Nõmpa, Oriküla). Magnuse võimutsemise lõppemisel tagastati 1573. a. tema poolt võõrandatud maadest 7 $\frac{1}{2}$ adramaad, mis hiljemini enamuses uuesti langesid erakätesse. Kuidas eramaaomandi kasv, mis samal ajal tähistab mõisamajandusliku käitisevormi kestvat arengut, mõjustas talurahva sotsiaalset ja majanduslikku elu, sellest juba kuulsime üldosas. Suurima ulatuse saavutas eramaaomand Kärlas Taani ajal 1612. a. paiku, millal erakätes oli üle 50 adramaa. Siis tuli järsk langus, mis oli tingitud seigast, et 1613. a. tagastati Otto v. Buxhövden'ilt ta rootslasi soodustava tegevuse pärast Paadla mõis, mille suurust siis hinnati 18 adramaale. Ajastu lõpul oli Kärlas eravalduses ainult 34 adramaad maad. Talumaade suur enamus kuulus seega endiselt Kärla ametimõisa seoskonda. Kärla ametkonna halduslikust jaostusest, talurahva sotsiaalsest liigestusest, samuti ka asustuspildi teisenemisest ja laienemisest Taani aja kestel pakub arvulist ülevaadet järgnev tabel.

57. Kärla ametkonna asustus Taani ajal.

Vakused	Adramaade arv					Pundeniku-koht. arv			Asustatud talud			Üksjalad ja vabadikud	
	1592		1618		1645	1592	1618	1645	1592	1618	1645	1618	1645
	asust.	asust.	tühj.	asust.	tühj.								
Tergemäe-Sauvere .	15 ¹ / ₄	11	5 ³ / ₄	16 ³ / ₄	—	1	1	1	11	7	21	5	—
Jõempa	14 ¹ / ₄	13 ¹ / ₂	1	15 ¹ / ₄	—	—	—	—	11	11	16	3	2
Kaarmise	11	12	1	12 ¹ / ₂	—	—	—	—	9	9	15	4	4
Kogula-Kõrkküla .	12	13 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	—	3	3	3	15	10	28	9	26
Mõnnuste-Sõmera .	17 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	18 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	1	1	1	20	6	33	13	20
Paiküla-Mättaselja .	17 ¹ / ₂	12 ³ / ₄	4 ³ / ₄	17 ¹ / ₂	—	—	—	—	18	12	25	11	8
Kokku .	87 ¹ / ₂	67 ¹ / ₄	29 ¹ / ₂	95	1 ¹ / ₂	5	5	5	84	55	138	45	60

Tabeli täiendusena olgu veel märgitud, et 1592. a. oli ametkonnas ainult 2¹/₂ tühja adramaad. Eriti suur on tühjade adramaade arv aga 1618. a. lahtris, mis seletub rootslaste retkega Saaremaale 1612. a., millal nad muuseas põletasid Kärla ametimõisa ja viisid minema mõisa karja ning mõisa viljatagavarad. Üldosas juba nimetasime, et rootslased saarelt lahkudes viisid hulgana kaasa kohalikke talupoegi, mis siinsete talude tühjenemisele ei jätnud muidugi avaldamata mõju. Tabelist aga selgub, et sellel ajavahemikul, mis järgnes 1618. a., asustati endised talud uuesti ja asustus nähtavasti tiheneski veel, sest hoolimata sellest, et 1645. a. oli küll veel 1¹/₂ tühja adramaad, oli asustatud talude (tabeli asustatud talude lahter haarab vaid adra- ja pundenikumaadel olevaid talusid, mitte aga üksjalgade kohti) arv peaaegu kolmekordistunud 1645. aastaks.

Järgnevas vaatleme linnulennult tabelis loendatud vakuste küla-
list koosseisu 1645. a.:l. Tergemäe-Sauvere vakuses leiame juba tollal Tergemäe (*Tekmar, Terkemeh*) ja Sauvere (*Saur*) küla ja *Hanne-
pesze* hajatalusid; viimastest kujunes hiljemini praegune *Anepesa*
küla. Jõempa (*Jehempe*) ja Kaarmise (*Carmes*) vakus kattusid sama-
nimeliste küladega. Kogula-Kõrkküla vakus, mis kuulus õieti Paadla
mõisale, millisel mõisal peale selle oli veel maid Paikülas ja Karida
külas 5¹/₂ adramaa ulatuses, koosnes Kogula ja Kõrkküla (*Korppkull*)
külast; tookordses *Tatterselge* üksjalatalus peitub juba idu hilisemale
Tatterselja külale. Mõnnuste-Sõmera vakuses olid Mõnnuste (*Mons*)
ja Sõmera (*Sommern*) küla. Samuti võis siin juba siis jälgida prae-
gusi Sopi, Kolga, Tepu, Riigu jt. hajatalusid. Tabeli viimasest vaku-
sest leiame 1645. a. Paiküla (*Paye*) ja Mättaselja (*Metzell*) küla, too-
kordsest Tahu Peter talust tuleb küll vist otsida vastet praegusele
Taavi üksiktalule. Esitatud küladest kuulus nii mõneski maid ja
talusid ka eramõisadele, millele maad enamuses koosnesid ju mitmest
lahus seisvast osast. Tervena eramõisade valdamisel olid Nõmpa ja
Karida küla, viimase maad aga jagunesid mitme mõisa vahel.

See pidevalt kasvav asustuse tihenemine ja levimine uutele aladele, mida esitatud arvustiku põhjal nägime Taani ajal, jätkus Rootsi ajal, kuigi uus ajastu veeretis talurahvale uusi majanduslikke raskusi ja koormisi. Alles 1700. a. vallandunud Põhjasõda lõpetas ligi sada aastat kestnud rahuperioodi. Kärla kihelkonda tabas sõjategevus otseselt küll alles 1710. a. kevadtalvel, millal venelaste väe jõugud tungisid Saaremaale. Kõikjal laastates ja röövides, tapsid venelased Kärilaski ettejuhtuvaid inimesi, põletasid maha talud, koguni

58. Rahvaarvu kasv Kärla khh:s XVIII sajandi alapoolel.

Aastad	1713			1731			1756		
	15-50	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15
Arvuline liikumine .	115	6	26	194	44	230	387	72	378
Kokku . . .	147			468			836		

terved külad ja viisid veel enne vete lagunemist saarelt lahkudes kaasa talurahva viljatagavarad, loomad, ja inimesigi vangidena. Sama aasta kevadel puhkenud katk ja venelaste teine sõjakäik 1710. a. sügisel ning saare lõplik allutamine andsid kihelkonna heaolule lõpliku ja laostava löögi. Terved külad jäid lagedaks elanikest, põllud sööti, kasvasid võssa ning ummistusid, sest aastakümne jooksul ei leidunud inimesi, kes oleksid võinud asuda katku ja sõja tagajärjel tühjaks jäänud taludesse. Veel 1731. a., s. o. 20 aastat peale katkuaastat, oli Kärlas 191 täiesti tühja talu; asustatud talusid oli siin samal ajal ainult 103 ja neis viimastegi oli tööjõudu nii vähe, et suur osa nendegi talude endistest põldudest ikka veel seisis söötis. Nagu järgnevalt tabelist näeme, oli elanikkude arv kihelkonnas katkule järgnevatel aastail üpris väike, kuid kasvas kaunis jõudsalt. Tabeli arvudele lisaks olgu märgitud, et 1715. a. loeti siin 259 ja 1744. a. 615 inimest. Jääb siiski küsitavaks, kas elanikkude arv saavutas 1756. a. lahtris näidatud arvuga ennekatkuaegse taseme. Paistab, et ei, sest 1756. a. arv näib liiga väike, kui meeles peame, et Rootsi aja lõpul oli Kärlas ligi 300 majandamiselt olevat adratalu, millele mõnesugusel määral pidi lisanduma ka vabadikukohti. Rootsiaegset talude arvu ei saavutanud Kärla kihelkond XVIII saj. lõpukski, millal siin loeti 213 talu ja 41 vabadikukohta. Et talude arv enam niipea ei tõusnud ennekatkuaegse tasemeni, see põlnud XVIII saj. lõpul tingitud niipalju elanikkude arvust, kui seigast, et terve hulk talumaid mainitud sajandil muudeti mõisaväljadeks. Osalt võis talude väiksem arv olla tingitud sellestki, et XVIII saj. oli tuiskliiv Kärlas matnud enese alla 16 adramaad põllumaid (andmeid leidub kiriku kroonikas).

Et kihelkonna talurahva õiguslikku ja sotsiaalset seisundit käsitlev allikaines on enamikus alles läbi töötamata ja et vastavad olusuhed kihelkonna piires ainult vähe erinevad üldmaakondlikest, siis viitame siinkohal vastavaile osadele teose üldosas.

Uuema aja sündmusist pälvib lähemat vaatlust talurahva siirdumine vene usku 1840:ndail aastail. Liikumise põhjused Kärlas on nagu teiselgi sotsiaalsed. Usuvahetusliku liikumise pingsuselt seisab Kärla oma 25.5% Saaremaa kihelkondade hulgas kuuendal kohal. Üldse vahetas siin aastail 1846—48 usku 683 inimest. Siirdunute kogukondlikku jagunemist näitab järgnev prof. H. Kruusi uurimusest võetud tabel.

59. Usuvahetuse kogukondlik eripingsus Kärlas.

Kogukonnad	Õigeusulisi 1848	Rahvaarv 1850	Õigeusuliste %
Kaarmise	55	298	18.5
Kandla	36	226	15.9
Kulli	—	104	—
Kärla	52	589	8.8
Kärla kms.	2	194	1.0
Kääsla	73	303	24.1
Mõnnuste	23	212	10.8
Nõmpa	—	16	—
Oriküla	50	160	31.2
Paadla	393	538	73.0
Tergemäe	—	40	—
Kokku .	683	2680	

Nagu sellest tabelist näeme, on liikumise kogukondlik eripingsus kihelkonna piirides väga mitmesugune. Kõige intensiivsem näikse liikumine olnud Paadla kogukonnas, kus liikumise pingsust näitav suhtarv läheneb juba maakonna idapoolsemate kihelkondade omale. Kõnelemata kolmest väikesest kogukonnast, mida liikumine üldse ei haarnud, oli usuvahetusliku liikumise intensiivsus eramõisades hoopis suurem kui riigimõisades, nagu see ilmselt nähtub esitatud tabelistki. Viimane asjaolu osutab selgesti neile lootusile ja põhjusile, mis tingisid usuvahetust ja mida siirdumise kaudu loodeti saada. Lähemad andmed liikumise kogukondliku eripingsuse seletamiseks siiski puuduvad. — Juba 1851. a. asutati Kärla uskuvahetanuile Mõnnuste ap. õigeusu kogudus. Jumalateenistust peeti esialgu Mõnnuste mõisa rehes ja hiljemini härrastemajas; kirik valmis alles 1868. a.

Raharendi aeg oli alanud siin 1865. a. paiku. Tavaliseks rendihinnaks $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse talu eest esimese rendikontrahi sõlmimisel oli 45 rubla, ent iga järgneva kontrahi ajal kasvanud rendihind umbes 10 rubla võrra. Rendiraha on Kärla inimesed saanud peamiselt loomade pidamisest. Talude ostmiseks teinud mõisaomanikud ise talupoegadele ettepanekuid, kuid kohapealsed talunikud polevat julgenud sellist sammu astuda. Alles seejärel, kui hakanud tulema taludele ostjaid väljastpoolt, haarnud ka omad mehed asjast tugevamini kinni. Hõlpsamalt toimunud ostmine riigimõisades, kus ostutingimused olid soodsamad ja kus osa ostuhinnast pärastpoole hoopis

kingiti. Eramõisus osteti põllupanga ja krediitkassa vahetalitusel ja laenu abil, osalt alles sõjaeelsetel aastail. Talude müügile minekuga alustasid eramõisad talude kruntimist ja lapiüsteemi kaotamist, mille kaudu märgatavalt tõusis talu väärtus. Vastava ainese puudumise tõttu pole siinkohal võimalik taludeostu ajalisel põhjalikumalt iseloomustada ega jälgida sellega ühenduses toimunud kruntimistöde ulatust.

Samal ajal kui talupojale tegi suuri raskusi rendiraha hankimine, tabas teda 1860:ndail aastail veel raske õnnetus viljaikalduse ja sellest johtuva nälja näol. 1868. ja 1869. a. põua ning viljakasvule ebasoodsate ilmastikuolude tõttu äpardus lõikus täiesti. Näljasolevale rahvale muretseti vilja näol abi väljastpooltki. Enamuses oli toetusks antud vili mõeldud laenuna, mille tasumine talurahvale järgnevatel aastail küllaltki raskusi valmistas.

XX saj. sündmusist Kärlas pole palju öelda. 1905. a. möödus siin kaunis rahulikult. 1905. a. sügisel põletati siin-seal (Kandlas, Kärlas) mõned küünid, millega piirduski suurem mässuline tegevus. Karistussalga tegevusest pole Kärlas midagi kuulda.

Okupatsioonija kohta pole samuti lisada midagi, mille poolest vastav aeg Kärlas erineks oluliselt üldsaaresamisest. Saksa vägede lahkumise järel valitsenud segases ja raskes olukorras 1919. a. alul vallandunud Saaremaa mäss ei jätnud Kärlatki puudutamata. Mässulise tegevuse juhiks näikse siin olevat olnud madrus Ohaka. Viimase energilise teotsemise tõttu kogutud umb. 70 relvastatud meest, kelle juhiks asunud, osalt küll surve tõttu, leitn. Jõgi; nad suundunud Kellamäe mõisa, kuhu nad jäänud kuni mässu summutamiseni.

Koolid. Rootsi aja lõpul ellukutsutud köstrikskool, kus õpetajaks oli „kihelkonna koolmeister“, kelle ülesannete tähtsam osa oli hilisema aja köstri töö, jäi kogu XVIII saj. ainsaks asutiseks, mis kandis hoolt rahvahariduse eest. Nagu teisel nii ka Kärlas oli see kool peamiselt ettevalmistajaks konfirmatsioonile. Siin õpetati ainult lugemist, katekismust ja kirikulaulu. Koolmeistreiks olid siin enamasti saksa rahvusest käsitöölised. Alates 1720:ndaist aastaist teotseid siin järgmised isikud: Hans Heinr. Bergmann, Joh. Clason, G. L. Klingberg, Peter Christ. Lindbohm. Viimasele järgnes XVIII saj. lõpul Joh. Kiel. 1730. a. ehitati siia kooli jaoks eriline hoone 1 sooja toa, 2 kambri, esiku ja korstnaga; 1770:ndail aastail asendati vana, juba laokile jäänud koolihoone uuega, mille ruumide jaotus oli samasugune. Kooli juures olevaist majapidamise kõrvalhooneist nimetatakse samal ajal reht, lautu ja aita. Viimased olid vajalikud, sest koolmeister-köstril oli palgana kasutada koolitalu. Peale selle sai koolmeister igalt talult veel $\frac{1}{2}$ külimittu vilja.

1784. a. antud koolikorraldus, mis nõudis külakoolide asutamist, kandis Kärlas vähe vilja. Siin-seal avati küll koole, ent need kadusid varsti, sest vanemad ei saanud oma lapsi koolidesse, vaid õpetasid neile seda vähest, mis neilt nõuti leeri pääsemiseks, ise ja saatsid neid paremal juhul köstrikskooli ainult laupäevaseile katseile. Alles XIX saj. teisel aastakümnel avati kihelkonnas suuremal hulgal külakoole.

1822. a. töötas neid siin juba 13 (Unimäe, Paadla, Sõmera, Randvere, Anepesa, Oriküla, Kaarmise, Kääsla, Jõempa, Kandla, Kärla, Tiirimetsa, Mõnnuste), kus õppis 290 last. Õpetajaiks olid koolides kohapealsed talumehed, kes oskasid lugemiskunsti paremini teisist, või ka sellised, kes ei sobinud kehavigastuste tõttu füüsilist jõudu nõudvaile töödele. Kärla külakoolis, mis asus kirikumõisas, õpetas kihelkonnakoolmeister Kiel. Samuti, nagu puudusid kutseliselt ettevalmistatud õpetajad, puudusid esialgu ka vastavalt nõudeile ehitatud koolimajad. Kooli peeti tavaliselt taluelamuis, suitsutaredes ja rehtedes, kus valgust oli nii vähe, et õpilased pidid lugemas käima avatud ukse juures. Kuid juba 1823. a. kirikukonvendil otsustati ehitada kihelkonnakoolimaja ja 5 külakoolihoonet ning vajalik materjal veel samal talvel kohale vedada. Järgnevatel aastail nähtavasti teostuski see ehitusplaan. Sest 1840. a. oli kihelkonnakoolil ja 5 külakoolil eriline koolihoone, ainult ühel külakoolil puudus oma maja. Nagu öeldust näeme, on külakoolide arv 1822. a. võrreldes kõvasti langenud; osalt on langus seletatav vist sellega, et 1822. a. Kärla koolide hulka arvatud Unimäe, Randvere ja Tiirimetsa kooli enam ei loeta Kärla koolide hulka. Lugemist, katekismust ja kirikulaulu õpetavate külakoolide kõrvale asutati 1824. a. aastal kihelkonnakool, kuhu võeti vastu 12 õpilast, kes juba olid lõpetanud õppimise külakoolis. Kihelkonnakooli esimeseks õpetajaks oli Ernst Kiel. Koolis õpetati lisaks külakooli aineile kirjutamist, piiblilugu, noodi järgi laulmist, arvutamist. Kihelkonnakool pidi andma lõpetajaina isikuid, kes oleksid sobivad täitma rahuldavalt kas külakoolmeistri ülesandeid, või võiksid asuda aidameeste ja kogukonnakirjutaja kohtadele. Koolikursuse kestus polnud lähemalt määratud; lõputunnistuse saamiseks nõuti mõnede katsete sooritamist. Talvine õppetöö kestis 10. XI—10. III.

Sajandi keskpaiku toimunud usuvahetamise tagajärjel avati Mõnnuste ap. õigeusu kihelkonnakool. 1856. a. alustas tegevust Paadla ja 1883. a. Sauvere ap. õigeusu abikool. Nende koolide kui ka luteri usu koolide ülesannete ja korralduse kohta leidub lähemaid andmeid üldosas (kultuuriolud). Luteri usu koolide suhtes olgu märgitud siiski veel seda, et 1860. a. töötas 8 külakooli 254 õpilasega ja kihelkonnakool 10 õpilasega. XX saj. tõi juba kujunenud koolivõrku vähe muudatusi. 1912 avati Kärla 2-klassiline ministeeriumikool ja 1913 Sauvere külla ministeeriumikool, mis puhul lõpetasid tegevuse Sauvere luteri usu küla- ja ap. õigeusu abikool. Viimatinimetatud koolide kõrval töötasid siin maailmasõjaeelseil aastail veel luteri usu ja ap. õigeusu kihelkonnakool, Paiküla, Sõmera, Paadla, Karida ja Kandla külakool ning Paadla abikool.

Eesti iseseisvumise järel kujundati Kärla koolivõrk järgmiseks. Kärla ministeeriumikool kujundati samanimeliseks 6-klassiliseks algkooliks. Sauvere ministeeriumikool muudeti 4-klassiliseks algkooliks. Paadla küla- ja abikool liideti Paadla 6-kl. algkooliks, mis alul asus Paadla härrastemajas; viimane ehitati ajakohaselt ümber. Kandla külakoolist kujundati samanimeline 4-kl. algkool, mis asus Kandla härrastemajja, kuna Kääsla härrastemajja paigutati Kääsla 4-kl. algkool. Seega jäi Eesti ajal Kärlas üldse 5 algkooli töötama.

MÕISAD. Kaarmise (saksa k. *Karmis*) riigimõis asutati 1750:ndal aastal talumaadele, mis ametlike andmete järgi pidid 1710. a. sündmuste tagajärjel kasutamata ja tühjalt seisma, kuid millest enamik enne mõisa rajamist tegelikult oli talurahva majandamisel. 1909. a. oli Kaarmise mõisal 578,20 tiinu mõisa- ja 1779,60 tiinu talumaad. 1925. a. andmete järgi on Kaarmise plaanistatud 25 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne roogkatusega puuhoone, mida kasustab elukorterina kohalik kooliõpetaja.

Kandla (saksa k. *Kandel*) mõis, mis keskajal kandis *Wackersele* nime, kuulus XVI saj. alul Rackfer'i-nimelisele perekonnale. 1542. a. lubas Pawel Rackfer'i lesk selle Kärla khk *Jegenpe* (Jõmpa) vakuses asuva mõisa Jürgen Berg'ile, kes oli abiellunud Rackfer'i tütrega. Kuue aasta pärast, 1548. a., piisk. Joh. Münchhausen läänistaski Wackersele mõisa 4 adramaaga, mis omal ajal oli antud Hans Rackfer'ile, Jürgen Berg'ile, lisades viimasele peale loendatu veel 2 adramaad Karida külast ja Järumetsa järve kaldalt vastu ordu piiri *Tammick*-nimelise adramaa ühes *Sillasso*- ja *Tickeuer*-nimeliste heinamaadega. 1642. a. kinnistas kuningas Kristjan IV Berg'ile valdusõiguse Kandla kohta. Rootsi ajal asutati Kandlas Järumetsa kõrvalmõis. Reduktsioonist vabanesid mõlemad. Kuid 1730. a. müüs Otto Reinhold Berg Kandla mõisa, millele juba Rootsi aja lõpul oli hakanud kuhjuma suuri võlgu, 1250 riigitaalri eest Carl Joh. v. Ekesparre'le. Järumetsa mõis jäi Berg'ide kätte 1736. a. ni, millal Friedr. Wilh. Berg ta 1000 rubla eest müüs Engelbr. Joh. Diesfeldt'ile. Viimase tütar Hedwig Gerdruta Wäker müüs mõisa 1772. a. Carl Joh. v. Ekesparre'le, kes ühendas Järumetsa uuesti Kandlaga ja kõik koos 1785. a. müüs 6000 hõberubla eest oma pojale Carl Gustavile. Viimase tütre Dorothea abielu kaudu läks Kandla koos Järumetsaga Guldensubbe'de valdamisele ning jäi selle perekonna kätte kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli Kandlal 1384,26 tiinu mõisa- ja 843,67 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on Kandla plaanistatud 48 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset plekkkatusega puuehitist, kasustab Kandla algkool.

Kärla (saksa k. *Kergelhof*) riigimõis oleskles piiskopimõisana juba keskajal. Mõis jäi kestvalt kuni tükeldamiseni riigi enese valdamisele, kuid alates Rootsi aja lõpust ei kasustanud riik mõisa enam majanduslikul teel, vaid rentis mõisa kohalikele aadlikele. 1909. a. oli siin 335,28 tiinu mõisamaad. Mõis on plaanistatud 38 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne roogkatusega puuhoone, mida 1925. a. kasustas ringkonna riigimaadevalitseja.

Kärla kirikumõisa (*Kergel-Pastorat*) järel oli 1909. a. 289 tiinu 754 □ sülda mõisa-, 192 tiinu 320 □ sülda armuadra-, 101 tiinu köstri- ja 513,60 tiinu talumaad. 1925. a. oli kirikumõis veel plaanistamata ja teda kasustas kohalik Maaharijate Ühisus.

Kääsla (saksa k. *Kaesel*). Piisk. Ludolphus läänistas 1459. a. Hinrik Orgas'ele Kärlas Sõmera vakusest 1½ adramaad ühes *Laszma*-nimelise veski-kohaga ja samas asuva üksjalamaaga ning Sörvel Anseküla-Salme vakusest *Ehast*-nimelise adramaa. Sellest läänistusest kujuneski Kääsla mõis, mille keskaegseks nimeks oli *Laszma* (ka *Laeszma*). Orgase ja Berent Berg'i vahel 1526. a. sõlmitud kogukälepingu põhjal läks Kääsla Hinrik Orgase surma järel Berent Berg'ile, kes ta ühes Kaarmas asuva *Kaysever*- (Kaisvere) küla ja *Unnimeggi*- (Unimäe) taluga loovutas 1542. a. oma tütre Kristiina kaasavarana viimase mehele Jürgen Ungern'ile. XVII saj. alul pärandas lastetu Claus v. Ungern Kääsla oma õepojale Hinrik v. Hove'le, kes mõisa 1620. a. vahetas Eestimaal vastu saadud maade eest Mathias Stakelberg'ile. Viimane müüs mõisa aga juba 1625. a. edasi oma poolvennale Claus Stärke'le 900 riigitaalri eest. Stärke'de kätte jäi mõis 1730. aastani, millal Heinr. v. Weimarn ostis võlgade pärast müügile läinud Kääsla oksjonil 4060 riigitaalri eest. 1793. a. müüs Georg Fr. v. Weimarn'i lesk Kristiine Kääsla mõisa 15 000 hõberubla eest Thomas Wold. parun Dellingshausen'ile. Kuid Georg Fr. v. Weimarni esimesest abielust sündinud poja Gust. Magn. v. Weimarn'i kaebusel tühistas õuekohus müügi ja mõis läks eluagelselt eelnimetatud lese valdamisele ning langes viimase surres Gust. Magnus v. Weimarnile. XIX saj. alul läks mõis abielusidemetega kaudu v. Sass'ide perekonna valdamisele. XIX saj. lõpul kuulus Kääsla Üxküll'idele. 1904. a. omandas Kääsla Georg Gottl. v. Schmidt.

Viimase perekonna kätte jäi mõis võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 470 tiinu mõisa- ja 442 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 33 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset roogkatusega puuhoonet, kasustab Kääsla algkool.

Mõnnuste (saksa k. *Mönnust*) riigimõis asutati 1740. ndail aastail Põhjasõja ja 1710. a. katku tagajärjel tühjaks jäänud talumaile. XIX saj. jagati siinsed mõisaväljad uuesti talurahvale peale 102.92 tiinu mõisamaa, mis anti Mõnnuste ap. õigeusu kirikumõisale. 1909. a. hinnati Mõnnustele kuuluvaid talumaid 1060.52 tiinule. Kirikumõisa maa oli veel 1925. a. tükeldamata kohaliku kirikunõukogu käes kasustada.

Nõmpa (saksa k. *Nempa*, ka *Hoch-Nempa*). 1570. a. läänistas herts. Magnus Christian Zöge'le Sauvere vakuses oleva Nõmpa külakese, milles oli 2 talu 2½ adramaaga, 2 üksjalga ja 2 vabadikku; aasta varemini oli hertsog Magnus andnud Zöge'le 1 tühjalt seisva adramaa. Neist läänistusist kujuneski Nõmpa mõis. Rootsi aja lõpul teostatud reduktsiooni puhul tagastati Nõmpa ühe riigile tasumata võla arvel. 1726. a. taastati mõis veneaegse restitutsiooni-komisjoni otsusel Zöge'dele. Samal ajal rajati endise peamõisa kõrvale, mida tollal nimetati Vana-Nõmpaks (*Alt-Nempa*), katku tagajärjel tühjaks jäänud talumaadele kaks uut kõrvalmõisa: Mäe-Nõmpa (*Hoch-Nempa*) ja Uus- või Liiva-Nõmpa (*Neu- oder Sand-Nempa*). Mäe-Nõmpa läks 1731. a. ostu teel Christ. Gädichgen'ile. 1734. a. vahetas Carl Gust. Zöge Vana-Nõmpa mõisa teisel vastu saadud maade eest Toll'idele ja müüs Liiva-Nõmpa 1743. a. 800 riigitaalri eest August Sege v. Laurenberg'ile. Viimase lesk müüs Liiva-Nõmpa 1766. a. 1200 hõberubla eest Toll'idele, kes ta koos Vana-Nõmpaga juba 1777. a. 4500 hõberubla eest edasi andsid Christ. Reinh. Wilken'ile. 1784. a. läksid need kaks mõisa oksjonil 5000 hõberubla eest kommerssassessor Thomas Dellingshausen'ile. Viimane pantis ostu 1805. a. ühes teiste mõisadega Joh. Christ. v. Nolcken'ile; 1818. a. muudeti see pandivaldus Nolcken'i pärijaile põlisomandiks. Vana- ja Liiva-Nõmpa läksid ühes Kudjapä ja Anijalaga 1823. a. Gustav v. Nolcken'ile, mille järel Vana- ja Liiva-Nõmpa liideti Anijalaga, millega nad hiljemini saatust jagavad.

Mäe-Nõmpa, mis 1731. a. oli läinud Gädichgen'ile, vahetas kuni kõige uuema ajani sageli omanikke, püsimata pikemat aega kellegi käes. Eesti Maa-seaduse teostamisel kuulus Nõmpa (chk Mäe-Nõmpa), mis jäeti võõrandamata, Peeter Laur'ile ja Wilhelm Pihel'ile. 1909. a. oli Nõmpal 204 tiinu mõisamaad.

Oriküla (saksa k. *Orriküll*). Herts. Magnus läänistas 1568. a. Heinr. Leutholdt'ile ühes Tergemäe mõisakesega Karida küla eest 2½ adramaad ja 1570. a. Karida küla kõik veel läänistamata talud. Karida maad ühes Tergemäega läksid abielu kaudu Joh. Lauterbach-Culmbach'ile, kes nad 1611. a. müüs 3000 marga eest Taani asehaldurile Claus Malteson Sehestädt'ile. Viimase lesk, Anna Lücke, loovutas ostu sama summa eest 1621. a. Laurenz Jensen'ile. Ära müünud Tergemäe mõisa, asus Jensen Karidas olevaile male rajatud mõisa arendamisele, kasustades mõisa väljade laiendamiseks rohkelt küla ühismaid. See mõis sai nähtavasti alles Jensen'i ajal Oriküla nime, kuna seda varemini nimetati Karida mõisaks. 1678. a. müüs Jensen'i pojatütre mees Robert Segner Oriküla 2050 spetsies-riigitaalri eest kapt. Claus v. Lode lesele Kristiina Judit Stakelberg'ile. Viimane müüs mõisa 1701. a. 1700 riigitaalri eest kapt. Heinrich v. Weimarn'ile. 1771. a. läks Oriküla abielu kaudu Heinrich Otto v. Buxhövdn'ile. 1802. a. saabus Oriküla pandivaldusena Georg Wilh. Pilar v. Pilchau kätte, kelle poeg Reinhold 1817. a. müüs mõisa Julie Mickwitz'ile, sünd. v. Nolcken'ile. 1820. a. omandas Oriküla Carl v. Gnade. 1827. a. läks Oriküla 8100 hõberubla eest Bernh. v. Bartholomäi'le. XIX saj. lõpul pärandas Reinhard v. Bartholomäi Oriküla Saaremaa rüütelkonnale aadlisooist neiudekodu (*Fräuleinstift*) avamiseks. 1909. a. oli siin 382.53 tiinu mõisa- ja 644.99 tiinu talumaad. 1925. a. oli mõis veel plaanistamata.

Paadla (saksa k. *Padel*) mõis kujunes neist läänistusist, mida Buxhövdn'id siin hakkasid saama juba 1458. a. Eriti kasvasid Paadla piirid uute läänistustega XVI saj. kolmandal aastakümnel. Nagu nähtub herts. Magnuse läänikirjast Otto v. Buxhövdn'ile, kuulus Paadlale piiskopliku ajastu lõpul 13¼ adramaad talumaad, millest aga ainult 4 adramaad asetsevad Kärlas Karida külas. Ülejäänud maad olid laialipillatult Sõrves, Kaarmas, Pühas. Magnuse loal vahetas O. v. B. 1560. a. Säarel, Ansekülas ja Pühas asuva 5 adramaa ja

2 üksjala vastu endale Paadla külast 4 talu 4 adramaaga, 1 adramaa Kõrkkülalt ja 1 adramaa Karidast ning Kärlast veel 3 üksjalga ja *Fenieth*-nimelise paiga. 1570. a. lisas Magnus samale veel terve Kõrkküla 8 adramaaga ning mõningaid heinamaid. 1613. a. tagastati mõis ta tookordselt omanikult Otto v. Buxhövden'ilt, kes rootslasi soodustanud tegevuse tõttu Taani-Rootsi sõja puhul 1611.—12. a. hukati Kopenhaagenis 1613. a. 1646. a. taastas kuninganna Kristiina Paadla mõisa 1613. a. hukatud Otto v. B. vennapojale Reinhold Buxhövden'ile. 1690. a. tagastati Paadla mõis reduktsioonikomisjoni otsusel. 1716. a. taastati Paadla mõis Christian Berend Berg'ile, kes põlvnes ema poolt Paadla Buxhövden'itest, kuna tol ajal polnud Saaremaal ühtki meessoost Buxhövden'it. Ent juba 1717. a. alustasid viimased mõisa endile tagasi saamise protsessi. Kuid alles 1736. a. saavutas Otto Fr. Buxhövden võidu. Buxhövden'i perekonna käes püsis mõis pidevalt kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli Paadlal ühes Vennardi (*Fenieth*) kõrvalmõisaga 1867.53 tiinu mõisa- ja 2376.77 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud ja asundatud. Härrastemaja, osalt kahekordne kivikatusega puehitis, ehitati 1927. a. ümber alkooli ruumideks.

T e r g e m ä e (*Terkimäggi*) mõisake oleskles juba XVI saj. alul. Piiskopliku ajastu lõpul oli see $1\frac{1}{2}$ adramaa suurune Sauvere vakuses asetsev mõis neitsi Ebbe Kulle' valdamisel. 1568. a. läänistas herts. Magnus Tergemäe ühes teist e aladega Heinr. Leutholdt'ile. 1621. a. sai mõis ostuteel Laurenz Jensen'i omandiks, viimane müüs mõisa 1628. a. Reinhold Zöge'le. Zöge müüs Tergemäe 1669. a. 700 riigitaalri eest Friderick Willich'ile. 1710. a. läks mõis pärjemeister Johannson'i lesele. Viimase pärijailt läks Tergemäe 1733. a. leitn. Kirschenberg'i lesele, kelle tütre abieluga mõis natuke hiljemini langes major v. Rungen'ile. 1826. a. müüsid Rungen'i pärijad Tergemäe 9500 pankurubla eest Math. Stackelberg'ile, kes mõisa aga juba 1835. a. 10 000 pankurubla eest edasi müüs maanõunik Eduard v. Toll'ile. 1909. a. oli siin 16 tiinu mõisa- ja 192.112 tiinu talumaad. Tollid kaotasid mõisamajapidamise siin juba XIX saj. ja asutasid mõisaväljadele 2 talu.

7. Muhu.

AJALUGU. Saaremaa kihelkondadest nimetatakse ajalooallikais esimesena **M u h u t** (saksa k. *Moon*, ka *Mohn*, vanemais allikais *Mone*). Vaatamata sellele ajalisele esidusele me ei tea siiski mitte, millise haldusliku ühikuna Muhu saar liigestus Saaremaa muistsesse maakondlikku ühiskonda. Oma saarelisuse tõttu oli Muhul kindlasti juba muinasajal küllalt eeldusi areneda iseseisvaks kihelkonnaks. Teatud haldusliku suletuse oli Muhu ajaloolise aja aluks kindlasti saavutanud, kuigi ehk mitte kihelkondliku. Kõrvutades nimelt 1233. a. Saaremaa jagamise üriku andmeid *Liber census Daniae*'s leiduvate andmetega Saaremaa kihelkondliku jaostuse kohta, näib olevat võimalik, et Muhu saar koos praeguse Põide ja Jaaniga moodustas ajaloolise aja lävel *Horele-Mone*-nimelise kaksikihelkonna, ehkki Muhut paiguti juba kristliku aja esimesel aastal nähtavasti ka iseseisva kihelkonnana käsitati. Nii või teisiti, kuid päris kindel näikse olevat siiski see, et iseseisev kristlik-kiriklik kihelkond arenes Muhust juba ristiusu esimesil aastakümneil või koguni aastail. Esimesi teateid Muhu kirikust kuuldub küll alles XIII saj. teise poole alult. Hermann de Wartberge kroonika teatel valminud Muhu kirik ordumeister Otto v. Lutterberg'i valitsemise ajal (1266—70). Teatavasti langes nimetatud ordumeister 1270. a. Karuse lähedal merejäl võitluses Muhu kaudu Saaremaalt mandrile

tagasi pöörduvate leedulastega. Lutterberg'i ajal ehitatud kirik nähtavasti hävis 1343.—45. a. vabadusvõitluse tormides. Praeguse kiriku ehitamise aega määritletakse ehitusteaduslikkude pidepunktide abil XIV saj. keskpaigaga.

Oma asendi tõttu mandri ja Saaremaa (kitsamas mõttes) vahel pidi Muhu saar esimesena vastu võtma peaaegu kõiki mandrilt Saaremaa vastu suundunud sõjakäike ja oli ühtlasi tavaliselt selleks viimseks väravaks, mille kaudu vaenlased uuesti tagasi mandrile pöördusid. Kõige selle tagajärjel kannatas Muhu saar, nagu järgnevas korduvalt võime näha, sõdade puhul rängemalt kui ükski teine Saaremaa kihelkond. Eks olnud see nii juba saarlastele ja kogu eesti rahvale väga tähtsa ja saatusliku 1227. a. sündmuste puhul. Saarlaste võitlusist nimetatud aastal mandrilt sissetunginud sakslaste ja nende liitlaste sõjavägedega kodumaakonna sõltumatu se pärasid olid kindlasti kõige verisemad need, mis peeti 1227. a. 29. jaanuarist kuni 3. veebruarini Muhu (Linnuse) maalinna pärast. Sakslased saavutasid siin võidu, mis tähendas terve Muhu allajäämist. Üldosas juba kuulsime sellest kohutavast veresaunast, mille sakslased teostasid nende kätte langenud maalinnas (vt. lk. 276). Sama valusalt võisid tabada Muhu saart mandrilt saabunud sakslaste väed saarlaste vabaduskatsete summutamisel XIII ja XIV sajandil, kuid nende sündmuste muhumaise osa kohta pole säilinud mingisuguseid teateid.

1233. a. teostatud Saaremaa jagamisel läks Muhu saar ühes Põidega ordu valdamisele. Viis aastat hiljemini, s. o. 1238. a., loovutas ordu $\frac{1}{4}$ Muhu saarest Saare-Lääne piiskopile. Ent juba XIII sajandi keskel andis piiskopp selle neljandiku, mille suurust hinnati 50 adramaale, tagasi ordule, kelle valdamisele saar jäigi keskaja lõpuni.

Muhu saar oli ainus Saaremaa osa, mille sakslased allutasid otseselt jõuga, teised osad teatavasti alistusid sakslastele nendega lepinguvahekordi sõlmides. Kas sellest seigast johtus muhulasile halvem õiguslik seisund kui teisile saarlasile keskaja alul, pole teada. Ent varemini küll kui üheski teises Saaremaa osas kuuleme mõisa ja veski (resp. mõisade ja veskite) asutamise kavatsusist või koguni juba nende olemasolust Muhus. Ordu- ja piiskopivahelises kokkuleppes Muhu jagamise üle 1238. a. loeme just öeldut. Arvatavasti on siin siiski vist ainult kavatsusiga tegemist, või kui siin varemalt midagi sellist ehk oligi, siis oli see äsjanimetatud üriku väljastamise ajal saarlaste poolt kindlasti juba hävitatud. Sest see ju oli aeg, millal mässulised saarlased olid kibutanud sakslased saartelt viimseini minema ja heitnud endist ristiusu (vt. lk. 278). Muidugi võib arvata, et ordu, mis ju alati vajas suuremal määral vilja, kasustas Muhuski esimest võimalust mõisa rajamiseks, kuid lähemad teated selle kohta siiski puuduvad. Võiks ometi arvata, et pidevalt funktsioonis kohalik ordumõis alates XIV saj. keskelt. Keskaja lõpul oli Muhu ordumõis küll kõige suurem ja enam arene-

nud käitis ordu saaremaiste mõisade hulgas. Ta aastast külvi hinnati tollal $10\frac{1}{2}$ säilitisele, s. o. 630 vakale. See mõis, mis orduaja lõpul asetses Muhu kiriku lähedal praeguse Vanamõisa küla kohal (vt. mõisade ajalugu), oli Muhu ametkonna halduslikuks keskuseks. Et Muhu saarel keskajal maid oli läinud erakättesse ainult mõne üksiku adramaa ulatuses, siis kattis Muhu ametkond pidevalt peaaegu tervet saart. Ajastu lõpul oli ametkonnas ümmarguselt 180 adratalu 190 adramaaga. Nende talupoegade abil majandatigi Muhu ordumõisa. Mõisaorjuse suuruse kohta puuduvad teated. Rikkalikumalt on säilinud teateid talurahvalt nõutava loonu kohta. Igalt adramaalt anti Muhus 1 mark 23 šillingit raha, rukkeid ja otri kumbagi 5 vakka, 1 lammas, 1 kana, 3 muna ja talu lammaste juurdekasvult kümnist. Loendatu kõrval kandis tervet rida koormisi kogu vakus ühiselt. 15 adramaa suurune Painasse vakus näit. andis 1570. a. mõisale vakukoormisena 1 härja, 2 lehma, 1 sea, 2 lammast, 2 hane, 30 muna, 3 vakka rukkeid vakupeo leivaks, 1 külimitu nisu igalt adramaalt vakupeo saiaks, igalt talult 2 kana ja 6 muna, 20 haugi, 8 tündrit õlut, 4 leisikat pekki, 1 seaselja, 1 searibi, 4 naela võid, 1 külimitu soola, sama palju naereid ja tangu, $\frac{1}{2}$ leisikat rasva vakupeo küünlaiks, 30 kapsapead, $22\frac{1}{2}$ vakka rukkeid, sama palju otri, 44 vakka kaeru ja 5 marka 33 šillingit nn. „ametiraha“ mitmesuguste ordu teenistuses seisvaile isikuile.

Loendatud koormisist olid vabad kohalikud vabatalunikud. Viimastest võime jälgida keskaegses Muhus 3 peret. Tuntuim neist on Koguva $2\frac{1}{2}$ adramaa suurune vabatalu, mille ordumeister Wolter v. Plettenberg 1532. a. läänistas talurahva vanemale Hansken'ile ja ta pärijatele. Läänikirja järgi jäi talule koormisena iga-aastane 6-margaline rahamaks Maasilinna ordufoogtile, kohustus aastas ühe korra kostitada ja vastu võtta sama ordufoogti, tarbekorral ordufoogti nõudel ratsakäskjalg välja saata. Koguva talu, mis tänini on jäänud Hanskeni otseste järeltulijate (Schmuul'ide) valdamisele, säilitas oma vabaduse ka järgneval Taani, Rootsi ja Vene ajal, kusjuures endisest terviklikust talust kujunes terve rida iseseisvaid talusid. Nende talunikkude hulgas põlvest põlve edasiantava suulise traditsiooni järgi saanud nende esiisa Hansken vabaduse sel põhjusel, et ta päästnud ordumeistri Muhu väinas uppumisohest.

Teine vabatalu asus keskajal Kuivastu vakuses Võikülas ja kandis „*Surmes*“ (= Suurmees, ka lihtsalt „*Sure*“) hiljemini „*Woya*“ nime. Millal see talu vabaduse sai, pole teada. Ajastu lõpul hinnati „*Woya*“ talu suurust $1\frac{1}{2}$ adramaale, mille eest talupidaja maksis 5 marka raha ja pidi andma tarbekorral nagu Koguva vabatalugi ratsakäskjala sõnumite edasitoimetamiseks. Kätesaadava allikainese põhjal on selle talu vabadus jälgitav kuni Rootsi aja alguseni. Pärastpoole on talu kaotanud oma vabaduse; kas see sündis juba Rootsi või alles Vene ajal, pole teada. Koguvast kuuldud traditsiooni järgi petnud üks mõisnik Võiküla vabatalunikult vabaskirja oma kätte ja hävitanud selle, mille tagajärjel orjastatudki

talu. Kolmanda, Kesselaiul asuva talu vabadus oli esijoones tingitud talule raskesti juurde- ja samuti sealt väljapääsemisest.

Peatudes Muhu saare keskaegsete asustusolude juures, märkigem eespoolöeldut meenutades, et kõnesoleva saare kultuurmaid hinnati juba XIII saj. keskel 200 adramaale ja et keskaja lõpul oli siin ordu enese käes ca. 190 adramaad. Seega on adramaade arv hoolimata enam kui 300-aastasest vahemikust, mis neid kaht ajapunkti lahutab, jäänud peaaegu muutumatuks. Ajastu lõpu arv on koguni veidi vähem keskaja alguse vastavast arvust, ent see vahe kindlasti rohkem kui tasandub, kui liidame esitatud arvule need adramaad, mis keskajal olid läinud erakätesse, ja kui arvestame, et mõningaid talumaid selle aja kestel kindlasti ka mõisastati. Adramaade arvu muutumatuks jäämisest järeldub, et talurahva asustus Muhus orduaja kestel üldse ei laienenud või ainult kõige minimaalsamas ulatuses levis uutele keskaja alul asustamata seisnud aladele, et asustuse ulatus jäi üldiselt samaks, mis ta oli XIII saj. alul. Juba ainult keskaegse sisekolonisatsiooni tõeliste kandjate, üksjalgade ja pundenikkude, s. o. uudistalunikkude kihtide peaaegu täielik puudumine Muhus keskaja lõpul — ainult 13 üksjala- ja ei ainustki pundenikukohta loeti siin 1570. a. — osutab sellele, et uute kultuurmaade juurdekasv ja asustuse levimine väljapoole põliskülade piire pidi olema siin ääretult väike. Asustuse jäämine XIII saj. kultuurmaastiku piiresse seletub kõigepealt küll maastikuliste tingimustega. Rahvas oli haarnud ja asustanud juba ajaloolise aja aluks kõik põllupidamiseks vähegi sobivad maakohad. Neid põllusaari ümbritsevast loodusmaastikust oli keskaja primitiivsete vahenditega raske, kui mitte päris võimatu võita juurde uut põllumaad suuremas ulatuses, mis oleks võimaldanud uute asustuspesade ja -rühmade tekkimist. Teiseks võib nähtust osati seletada ehk sellegagi, et võitluses sakslasiga XIII sajandil suur osa muhulasi tapeti maha, mis tingis suure osa talude tühjaks ja sööti jäämist, nii et rahvaarvu juurdekasvust jätkus, vähemalt ajastu esimesel poolel, ainult endiste tühjaks jäänud talude taasasustamiseks. Ajastu lõpul muutus siiski muhulanegi aktiivsemaks, nagu seda näitab kas või Kesselaiu koloniseerimine, mille kohta veel 1458. a. tähendati, et seal ei elavat ega olevat ka kunagi varemini, niikaugele kui inimese mälestus tagasi ulatub, elanud ainustki inimhinge.

Keskaja lõpul jagunesid Muhu saare läänistamata talumaad 13 vakuseks ja nimelt Painasse (*Painisell*), Tamse (*Tammese*), Lõetsa (*Lottze*), Horyack (XVII saj. *Vrinkas*, ka *Vrickas*, nimi pole jälgitav), Kuivastu (*Kuiste*), Võlla (*Wollo*), Hellama (*Helleme*, ka *Hellenbeck*), Soonda (*Sonetacke*), Viira (*Wirakulle*), Innekulle (ka *Ennenkulle*, mõisastati XVII saj.), Nurme, Rootsivere ja Igaküla (*Ickenculle*) vakuseks. Jälgides seda vakusteloendit kartograafiliselt, näeme, et asustus oli keskaja lõpul haarnud juba peaaegu kõik praegused kultuurmaad ja põllusaared. Erakätes olevate maade tihedamad asustuspesad näikse olnud Pädaste ja Tupenurme ümbruses.

Taani aja esimese paari aastakümne sõjad rootslaste ja venelastega tabasid valusalt Muhu saartki (vt. üldosa lk. 296). Vaenlaste hävitustöö neil puhkudel näikse olnud kaunis jõhker. Sest 1592. a. maaraamatu järgi, s. o. 16 aastat peale viimast venelaste sõjakäiku oli Muhus ainult 99 asustatud adramaad 117 asustatud taluga ja tervelt 141½ tühja adramaad. Viimane arv, mis nimetatud maaraamat on antud summaarselt, on kindlasti ekslik ja liialdatud, mis maaraamatute summaarsete, talurahva küsitlemisel põhjenevate arvude juures on kaunis tavaline nähtus. Liiatigi võiks käesoleval juhul olla tegemist kopeerija eksimusega, sest nim. maaraamat on säilinud ainult hilisema aja ärakirjana. Eksimuse võimalus on seda enam usutav, et ärakirjas leidub veel teisiگی ilmselt ekslikke andmeid. Tõelikkude tühjade maade hulka võiksime, arvestades teiste maaraamatute andmeid nii varasemast kui hilisemast ajast, hinnata 1592. a. umbes 90 adramaale. See tähendab, et ligi 50% Muhu talumaist seisis nimetatud aastal söötis. Enne veel kui saar suutis kodusda neist haavadest, mis oli lõõnud XVI saj. röövsõda, tungisid rootslased 1611. ja 1612. a. jälle Muhusse ja siit edasi maakonna teistesse osadesse ning laastasid ja rüüstasid nii siin kui seal, viies lahkudes veel hulgana kaasa kohalikke talupoegi. Alles sellele viimasele sõjale järgnes pikem rahuperiood, mis kestis kuni Põhjasõjani. Siseelu soodustava rahuaja tõttu kosus kihelkond kaunis jõudsasti, ja nagu näeme järgnevast tabelist, suutsid muhulased juba Taani aja lõpuks taas asustada peaaegu kõik varemalt tühjaks ja sööti jäänud talud ja põllumaad. Võrreldes tabelil 1618. a. üksjalgade ja vabadikkude lahtrit 1645. a. vastava lahtriga, näeme, et just need talurahva vaesemad ja sotsiaalselt madalamal seisvad kihid on rahu-aastail siirdunud tühjadesse adrataludesse. Eriti ilmekalt näitab asustuse tihenemist asustatud talude arv, mis märgib ära ainult adratalunikkude ja pundenikkude valdamisel olevaid majapidamisi, mitte aga üksjalgade ja vabadikkude omi, mis ajavahemikus 1618—45 on enam kui kahekordistunud.

Veel näeme tabelist, et saare halduslikus jaostuses vakusteks on Taani ajal toimunud põhilisi muutusi. Endise 13 vakuse asemel leiame juba XVI saj. lõpult alates tabelis loendatud 8 vakust, millele hiljemini, XVII saj. alul, liitus ühes Kapi mõisaga riigile ostedud väljaspool vakuseid seisev Tupenurme küla.

Enne kui vaatleme tabelis esitatud vakuste küalist koosseisu, olgu märgitud, et Muhu saare külad olid XVII saj. väga väikesed, enamikus ainult mõneperelised, ja üksnes vähestes küündis adramaade arv üle kümne. Järgnevas antav külade loend vakuste kaupa on koostatud 1645. a. revisjoniraamatu põhjal. Alates loendit Painasse vakusega, leiame seal Painasse, Külasema (*Küllaszme*), Igaküla (*Iggane*), Nõmmküla ja Põitse (*Peuduste*) küla. Tamse vakus koosnes Päelda (*Pädulla*) ja Tamse külast ja *Pallasmeh-* ja *Vannaleib-* nimeliste hajataludest; viimastest kujunes hiljemini praegune Pallasma küla. Lõetsa vakusesse kuulusid Kallaste, Lõetsa, *Payste*(?), Raugi (*Rauke*) ja Vahtraste küla, ning Kesselaid, kus siis oli 2 talu. Tabeli neljandas vakuses leiame kõigepealt vakusele nime andva Urinkas'e 4-perelise küla, mis pole aga juba XVIII saj. enam jälgitav; nimetatu kõrval kuulusid siia veel Mõega (*Möhe*), Võlla,

63. Muhu asustus XVII sajandi alapoolel.

Vakused	Adramaade arv					Pundenik. arv			Asustatud talud			Üksjalad ja vabadikud	
	1592		1618		1645	1592	1618	1645	1592	1618	1645	1618	1645
	asust.	asust.	tühj.	asust.	tühj.								
Painasse	13	10 ^{1/2}	7 ^{1/2}	29 ^{1/2}	3	—	—	—	15	10	32	4	7
Tamse	13	14	12 ^{1/2}	19 ^{1/2}	—	—	3	3	15	12	22	1	1
Lõetsa	9 ^{1/2}	11 ^{1/2}	10	23	—	—	1	—	13	11	25	9	6
Urinkas	14	21	5	29 ^{3/4}	3 ^{1/4}	—	—	—	17	18	38	8	4
Kuivastu	10 ^{1/2}	15	7	17 ^{1/2}	1	—	1	1	14	13	27	4	6
Ennenkull	11 ^{1/2}	22	7 ^{1/2}	24 ^{1/2}	1 ^{1/2}	—	1	1	15	16	28	15	—
Nurme	10 ^{1/2}	11	8	22 ^{1/2}	—	—	—	—	12	11	26	12	5
Rootsivere	17	15	8 ^{1/2}	16	—	—	—	—	16	13	16	12	3
Tupenurme (küla)	—	4	1 ^{1/2}	7 ^{1/2}	—	—	—	—	—	7	10	6	5
Kokku	99	124	67 ^{1/2}	189 ^{3/4}	5 ^{1/4}	—	6	5	117	111	224	71	37

Hellama, Lehtmetsa ja Pärase küla ning kaks *Tushti* talu, millest vist kujunes hilisem Tusti küla. Kuivastu vakuse koosseisu kuulusid Kuivastu, Räsä, Või-küla (*Woye*) ja Siimisti küla ning *Oyna Jürg'i* hajatalu (praegune Oina küla). Enneküll-vakusele nime andnud küla, nagu juba öeldud, mõisastati 1626. a.; peale nimetatud kuulusid siia Mäla (*Mello*), Viira, Soonda ja Raegma (*Raygma*) küla. Nurme vakuses olid Nurme, Linnuse ja Vanamõisa küla, mis tekkisid alles peale 1626. a. Muhu ametimõisa endisele asupaigale, kuhu asustati Enne-küllis mõisastatud talude omanikud, ja *Hallichavo* talust, millest hiljemini arenes Aljava küla. Rootsivere vakuses leiame 1645. a. Rootsivere, Koguva ja Nautse küla. Lisades loendile veel Tupenurme küla, olemest reastanud kõik XVII saj. keskel riigi valdamisel olnud külad. Erakätes oli samal ajal Pädaste mõisale kuuluv väike Pädaste küla 3 talu (à 1/2 adram.) ja 3 üksjalakohaga ning Kantsi mõisa valdamisel 3 Kuke-nimelist talu ja 4 vabadikukohta.

Et eramaavaldus Muhu saarel Taani ajalgi sugugi ei kasvanud, johtub kõigepealt küll sellest, et Muhu pole kunagi kuulunud otsestelt hertsog Magnuse valdusse. Sest kohe Maasilinna foogtkonna ostmise järel läks Muhu nagu Põidegi kuningliku asehalduri haldamisele, seepärast jäi ta puutumatuks Magnuse pillavast maade jagamisest. Ka pärastpoole võõrandati siin riigimaid ainult mõne üksiku adramaa ulatuses.

Rootsi ajal tagastati mõlemad Muhu eramõisad — Kantsi ja Pädaste —, samuti ka kõik vähemad Taani aja lõpul antud läänistused, nii et terve saar oli Rootsi aja lõpul riigi enese valdamisel. Muide aga arenes Muhus Rootsi ajal jõudsasti riiklik mõisamajapidamine. Endise Muhu-Suuremõisa kõrvale rajati siia veel Kuivastu ja Tamse mõis. Arusaadavasti sündis mõisaväljade loomine osaliseltki talumaade arvel ja samuti mõistetavalt tõstis see talurahval lasuvat orjust. Eriti raskeks läks muhulaste seisund Põhjasõja ajal. Erakorralised koormised ja maksud ühes rannavalveteenistu-

sega — Muhu oli neid kohti, kuhu, eriti sõja esimesil aastail, oodati vaenlaste dessandi katseid — kurnasid talurahvast aastaid otsa. Liiatigi olid rasked nälja-aastad juba enne Põhjasõja vallandumist tabanud saare rahvastikku kaunis raskesti. Kõik öeldu polnud aga madigi nende raskuste ja õnnetuste kõrval, mis tõi saatuslik 1710. aasta. Katku ja venelaste esimese rüüsteretke kui ka teise vallutusretke hävitustöö tagajärjel jäid tühjaks paljud külad ja asulad. Kõikjal laastates ringi uitavad vene väesalgad põletasid enamiku talu- ja mõisahooned, tapsid hulgana inimesi ja röövisid talurahvalt ta loomad ning viljatagavara, nii et ellujäänuid ähvardas näljasurm. 1710. a. õnnetus on nii suur, et sellest on peaaegu võimatu saada õiget ja täielikku ülevaadet. Ainult aegamööda ja visalt kosus saar. Veel aastakümneid selle järel — 1731. a. — loeti Muhus 236 täiesti tühja, söötis seisvat talu ning ainult 154 asustatud talu. Ent neis viimasteski oli tööjõudu ja tööloomi nii vähe, et suudeti majandada ainult osa nende talude valdamisel olevaist põllumaist.

64. Muhu elanikkude arv XVIII sajandi esimesel poolel.

A a s t a d	1713			1731			1756		
	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15
Arvuline liikumine	359	40	98	425	100	460	763	144	736
	497			985			1643		

Lisaks olgu veel märgitud, et 1715. a. oli Muhus juba 642, 1744. a. 1278 ja 1750. a. 1494 elanikku. Rahvaarvu juurdekasv on seega kaunis edukas. Ent ka siin halvasid talurahva sotsiaalset ja majanduslikku elu ning arengut need eluvõõrad korraldused ja määrused, millest juba kuulsime üldosas. Rea uute riigimõisade rajamisega kitsendati muhulase elatamise võimalusi äärmuseni, kuna siin põlluks sobivat uudismaad ju ääretult raske oli leida. Juba 1725. a. revisjoni puhul kaebasid muhulased riigimõisade rentnikkude apluse ja omavoli üle koormiste ja orjuste suurendamisel. Muhu-Suuremõisa talupojad kurtsid sel puhul, et 1715. a., kui maa-kohtunik Stackelberg sõitnud rüütelkonna saadikuna Peterburi, nõutud selle sõiduga seotud kulude katteks igalt adramaalt 5 taalrit raha; kes tõrkunud seda maksmast, saanud vitsu. Et talurahva kaebusil alust oli, näitab see, et revisjonikomisjon avaldas rentnikele noomitusi ja püüdis normida koormisi. Suurt tulu neist korraldusist siiski polnud. Alles XVIII saj. teisel poolel teotsemist alustanud revisjoni- ja reguleerimiskomisjoni koormisi normiv tegevus ja maade katastrimine tõi muhulastegi ellu paremusi ja parandusi. Ent kurtmisi ja küllaltki põhjendatuid kohtame sellegi töö üle, sest nende tööde läbiviimisel unustati sageli talurahva huvid ja jälgiti esijoonel mõisa ja fiskuse huvisid.

Vennastekoguduse liikumise kohta puuduvad Muhust teated. Paistab, et Muhus oli „vendadel“ kaunis vähe poolehoidu, vähemalt oli olukord Muhu saarel selline vennastekoguduse liikumise teisel perioodil. Kuid seda intensiivsemalt haaris muhulasi 1846. a. valitud, sotsiaalseist ja majanduslikest põhjustist tingitud usuvahetuslik liikumine — siirdumine vene usku. Üldse siirdus Muhus aastail 1846—48 ap. õigeusku 2756 inimest, mis võrdus 69.6% :ga kihelkonna elanikkude arvust. Selle suhtarvu tõttu seisab Muhu saar usuvahetusliku liikumise pingsuselt Saaremaa kihelkondade hulgas esimesel kohal. Missuguste tegurite toimel usuvahetuslik liikumine Muhus nii intensiivseks kujunes, pole teada. Katseid liikumist pidurdada tegid niihästi Muhu tookordne pastor A. v. Schmidt, kes oli ühtlasi Saaremaa superintendent, kui ka tuntud köster ja koolmeister C. W. Freundlich. Esimene nähtavasti püüdis hoida, nagu see nähtub talurahva kaebusist, inimesi tagasi usuvahetamisest seega, et ähvardas sulgeda kiriku ja keelduda kiriklikest talitustest neile, kes olid avaldanud üleskirjutamisega soovi vene usku astuda. Ta tõmbas sellega endale ainult protsessi kaela ega saavutanud midagi. Freundlich võitles liikumise vastu oma meelelaadi kohaselt pilke-, nalja- ja mõistulauludega, kuid samuti tagajärjetult.

Kihelkonna üksikuis kogukonnas oli liikumise pingsus väga mitmesugune. Mõnel pool näikse talurahvas olevat siirdunud viimsele vene usku (Tamse). Sugugi ei nakatanud liikumine Koguva vabatalupoegi. Suhteliselt madalaks jäi liikumine ka Kapi ja Muhu kirikumõisa kogukonnas; viimast tuleb vist küll panna pastori vastukihutuse arvele.

65. Muhu usuvahetusliku liikumise kogukondlik eripingsus
(prof. H. Kruusi järgi).

Kogukonnad	Õigeusulisi 1848	Rahvaarv 1850	Õigeusulistete %
Hellama	211	267	79.0
Kantsi	226	275	82.2
Kapi	32	192	16.7
Kesselaid	32	38	81.6
Koguva küla	—	94	—
Kuivastu	295	330	92.4
Muhu kirikumõis	29	149	19.5
Muhu-Suure	580	968	57.9
Nurme	285	474	60.1
Pädaste	103	180	56.7
Tamse	733	682	100
Võlla	250	310	80.6
Kokku	2756	3959	

Vene usku siirdunute tarvis asutati juba 1847. a. Muhu-Rintsi ap. õigeusu kogudus. Esialgu peeti jumalateenistust Tamse riigimõisa hooneis, peamiselt härrastemajas. 1848. a. palusid koguduseliikmed, kes polnud rahul nende ajutiste ruumidega, Balti kindralkubernereri, et see võtaks ära luteriusulisilt ja annaks neile, veneusulisile, kui saare rahvastiku enamusele, Muhu luteri usu kiriku. Palvel polnud soovitud tulemusi. 1869.—73. a. peeti kirikuteenistust koguduseliikme Iwan Vaga majas, kus said ka preester ja köster elukorter. Rintsi kirik valmis alles 1873. a. Veneusulistele suure hulga tõttu asutati Muhusse juba 1850. a. veel teine — Hellama — ap. õigeusu kogudus. Kirik ehitati Hellamale aastail 1864—66, varemalt peeti jumalateenistust Hellama riigimõisa hooneis.

Osalt vastava allikainese puudumise, osalt selle läbitöötamatuse tõttu pole siinkohal võimalik jälgida teopõlve, raharendi- ja taludeostuaja kihelkondlikku omapära ja olukordi Muhus. XIX saj. kohta olgu veel ainult see märgitud, et Krimmisõja ajal tülitasiid Läänemeresel viibivad Inglise sõjalaevad ka Muhu rannikut. Samuti olgu mainitud, et 1891. a. toodi põhiline muudatus saare kogukondlikku korraldusse. Nimetatud aastal liideti Hellama, Kantsi, Kapi, Kuidavastu, Pädaste, Rintsi ja Võlla kogukond ühiseks Hellama vallaks ning Muhu-kirikumõisa, Muhu-Suuremõisa, Nurme ja Tamse kogukond — Muhu-Suure vallaks.

1894.—95. a. ehitatud tamm läbi Väikese väina ühendas Muhu saart tihedamalt kui varemni maakonna teiste osadega ja mõjutas tõstvalt Muhu- ja Saaremaa-vahelist liiklemist, millel oli kindlasti ka majanduslikult tähtsaid tagajärgi. Üldse paranes muhulaste majanduslik olukord ja lahenesid elatumistingimused märgatavalt XIX saj. teisel poolel ja eriti just XX sajandil. Algas muhulaste käimine mandrile suvitöödele. Liiklemisolude paranedes leidsid muhulaste käsitöö- ja kalastussaadused soodsa turu mandri linnades, esmajoones Riias. Samuti pakkus laevandus, eriti rannavete piirides toimuv puude ja kivide vedamine mandri linnadesse, milleks rakendusid peamiselt vähemamahulised purjelaevad, muhulasile kaunis kenakest sissetulekut. Maailmasõja-eelseil aastail olid muhulased Kihelkonna ja Mustjala meeste järel Saaremaa suuremate purjekate omanikud.

1905. a. revolutsiooniline liikumine jäi Muhus päris mõõdukaks. Liikumise juhtideks olid siin Muhu-Suure valla kirjutaja Juhan Hammer ja vallavanem M. Kolk. Esimene neist oli aktiivselt tegev 7. dets. 1905. a. Kuressaares peetud ülesaaremaalisel rahvakoosolekul ja valiti seal Saaremaa revolutsioonilise keskkomitee liikmeks. Pärast seda asus ta koduvallas Kuressaares koosoleku otsuseid teostama. Tema algatusel kutsuti Muhu-Suure vallas ellu revolutsiooniline valakomitee ja vald alustas kirjavahetust kõigi ametiasutistega eesti keeli. Et Muhus „punasel aastal“ jõuga väljaastumisi valitseva korra vastu ega muidki vägivallategusid polnud juhtunud, siis polnud karistussalgal Muhus midagi teha. Üksikud mõisnikud (Buxhövdén) olid keeldunud karistussalka vastu võtmast. Muhu tegelasist kannu-

tas kõige enam Juhan Hammer. Vangistatud karistussalga poolt, viibis ta kaua eeluurimise all ja mõisteti 1908. a. kolmeks aastaks kindlusvangi.

Muhu vallutamist 18. X 1917 ja järgnevat lühikest Saksa võimu aega kirjeldasime juba üldosas küllalt põhjalikult, nii et pole enam vaja seal antud kirjeldust täiendada siin üksikasjadega. Samuti oleme juba kirjeldanud Saaremaa mässu puhkemist Kuivastus 16. veebr. 1919. a. ja maininud neid asjaolusid, mis selle kurva sündmuse põhjustasid (vt. lk. 348).

Koolid. Kõnelemata neist katseist, mida tehti juba orduajal katekismustarkuse levitamiseks talurahva hulgas, ulatub Muhu rahvakooli algus tagasi Rootsi aja lõppu. Siis ametisse seatud kihelkonnakoolmeistriga pandi alus koolile, mida kõige õigem on nimetada köstrikskooliks, kuna koolmeistri peamiseks ülesandeks oli hilisema aja köstri kohuste täitmine. Vene aja esimene sajand ei toonud kooliellu pea mingit muudatust. 1722. a. oli siin koolmeistriks Joh. Reinh. Polack, kellele kuni XVIII saj. lõpuni järgnesid Heinr. Proos, Magnus Fr. Clemens, Clas Joh. Worm, Carl Gust. Rotschild ja Ephraim Palberg. Enamik koolmeistreid oli saksa soost käsitöölised, kes oma otsest elukutset sageli koolmeistrinagi jätkasid. Neilt nõuti peamiselt lugedaoskamist, kirikuviiside tundmist ja laulmist; kirjutamisoskus polnud nõutav, sest seda ei õpetatud koolis, ja loendatud koolmeistreist ainult mõned olid selles oskuses päris osavad. Koolmeistri palgaks oli vastavalt rootsiaegseile korraldusile $\frac{1}{2}$ adramaa suurune talu ja selle majandamiseks samuti $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse talu mõisaorjus, kuid see viimane osa töötasut võeti koolmeistrilt 1765. a. ametisse seatud revisjonikomisjoni otsusel ära. Peale selle sai koolmeister alates 1734. a. igalt talult $\frac{1}{2}$ külimittu teravilja. Lisaks loendatule sai koolmeister igalt koolilapselt koorma puid, 1 naela küünlaid ja 1 külimitu linnaseid ning suurte pühade teisel päeval kellakotiga kirikus kogutud raha. — Koolis õpetati lugemist, katekismust ja kirikuviise. 1739. a. kirikuvisitatsiooni puhul määrati, et õppetöö peab koolis kestma miiklipäevast paastuni ja et lapsed peavad lugemise ära õppima enne 14. eluaastat; nende 14. eluaastal saatku vanemad neid 4 nädalaks leeri. Lapsed, kes lugemist kodus õppinud, peavad $\frac{1}{2}$ aastat enne leeriaega tulema pastori juurde katsele; osutuvad nende oskused siis nõrgaks, peavad nad üheks talveks minema köstrikskooli. Ka koguduse pastor oli koolis kaasatöötaja: igal laupäeval pidid köstrikskooli õpilased minema kirikumõisa, kus pastor nende teadmisi ja oskusi kontrollis. 1758. a. sai kihelkond uue koolimaja, mille ruumide jaotus oli järgmine: 1 eestuba, 1 tuba 3 aknaga, 1 kamber 2 aknaga, 1 väike tuba 2 aknaga ja köök. Kuni 1770. a. näikse köstrikskool töötavat kaunikesse eduga. Koolis õppis talviti 50—70 last. Ent siis algavad kurtmised, et vanemad enam ei saada lapsi kooli, et neid pole koolis ainustki, et nad tulevad ainult katsele jne. Samuti laguneb koolimaja ja keegi ei hoolitse ta kohendamise eest.

Sajandi lõpul avati kihelkonnas vastavalt 1784. a. koolikorraldusele ka külakoole, kuid nendegi tegevus edeneb kaunis visalt. Ainult need vanemad saatvat oma lapsi siia, kes neid ise õpetada ei suuda. 1792. a. kaebas Viira küla koolmeister, et ta polevat oma 5-aastase ametisoleku ajal vähimatki palka saanud. 1819. a. oli kihelkonnas juba 18 külakooli, õigemini külakoolmeistrit. Sest tegelikult said lapsed endiselt õpetust kodus vanemalt ja käisid ainult laupäeviti katsel pastori poolt nimetatud inimeste juures. Mainitud aastal hinnati nende laupäevakoolide külastajate õpilaste arvu 424. Laupäevakool töötas mardist jüripäevani. 1824. a. oli siin endiselt 18 külakooli (Võiküla, Koguva, Nõmmküla, Vahtraste, Aljava, Lõetsa, Iga-küla, Pädaste, Kallaste, Kapi, Lehtmetsa, Võlla, Rootsivere, Painasse, Külasema, Viira, Sconda ja kirikumõisa), kus õppis 595 last. Kihelkonnakooli polnud veel saadud avada, sest puudus koolimaja ehitamiseks vajaline ehitusmaterjal. Kuid juba järgmisest aastast peale töötas kihelkonnakool tuntud Carl Willem Freundlich'i juhatusel. Siia võeti vastu õpilasi nende hulgast, kes olid lõpetanud õppimise külakoolis. Õpilaste ülemääraks oli 12, ent seda arvu ei saavutatud kunagi; tavaliselt oli siin 3—8 õpilast. Kihelkonnakoolis õpetati lugemist, kirjutamist, kirikulaulmist, arvutamist, piiblitugu. Freundlich jäi siia õpetajaks mitmeks aastakümneks, kuid ta põlv polnud küll mitte kuldne. Õpilasi oli vähe; 1848. a. polnud tal koolis ainustki õpilast, mis olnud tingitud sellest, et varemalt aastail kihelkonnakoolis õppijaile antav toetus jäänud ära; samuti mõjunud usuvahetus halvavalt koolielusse. 1862. a. õpetas Freundlich kihelkonnakoolis väikese palga tõttu ainult 2 päeva nädalas ja teenis endale kooliõpetaja-ameti kõrval ülalpidamist veel ülevaatajana kohalikus riigi turbarabas. — Parem polnud olukord külakoolideski. 1840:ndaiks aastaks oli koolipäevade arv tõusnud küll 2:le ja mahajäänud käisid koguni 6 päeva nädalas koolis ajavahemikus 10. XI—10. III. Ent endiselt töötasid külakoolmeistrid igasuguse palgata ja puudusid ka koolimajad. Veel 1848. a. öeldakse, et külakoolmeistrite töö seisab, nagu senigi, eksaminatoorse tegevuses, s. t. lapsed saavad endiselt kodust õpetust ja tulevad ainult katsele koolmeistri juurde. Ühtlasi kurdetakse, et usuvahetusliku liikumise tagajärjel langenud külakoolide arv 5:le. Usuvahetusliku liikumise vaibudes tervenenes koolielu uuesti ja juba 1860. a. oli siin jälle 11 külakooli, ent õpilasi oli neis koolides samal aastal ainult 167, seega mitu korda vähem kui varemalt. Sajandi teisel poolel koolielu tegi siiski teatavaid edusamme, millel pole siinkohal võimalik ega ka põhjust peatuda, kuna seda tõusu juba on kujutatud üldosa kultuuriolusid kirjeldades.

Sajandi keskel toimunud usuvahetusliku liikumise tagajärjel avati Muhus juba 1847. a. Rintsi ap. õigeusu kihelkonnakool ja 1850. a. teine samasugune Hellama kiriku juures. Viimane kool töötas alul Pärase külas üürimajas, kust 1867. a. asus preester Rajevski poolt ehitatud majja. 1882. a. viidi kool Hellama riigimõisa härrastemajja. See hoone põles 1905. a. ja 1907 ehitati koolile uus nägus koolimaja.

Ap. õigeusu kihelkonnakoolide kõrvale avati juba 1850. a. ümber Raegma, Võlla, Lõetsa, Nõmmküla, Päelda, Igaküla ja Linnuse abikool, milledele 1869 lisanes Mäla, 1876 — Nurme, 1878 — Kallaste, Tamse, Vöiküla, 1882 — Kantsi ja Kesselaiu abikool. 1884. a. jäi seisma Linnuse abikool, mille asemele avati Nautse abikool. 1886. a. ühendati Mäla abikool Kantsi omaga. 1902. a. avati Kapi ja 1906. a. Levalõpma ja Viira abikool. — Siinloendatud koolidest jäid mitmed juba Vene ajal seisma, teised lõpetasid tegevuse okupatsiooni ajal.

Eesti ajal kujunes Muhu kihelkonna koolivõrk järgmiselt: 1920. a. avati Muhu-Liiva 6-klassiline algkool, mis 1923. a. peale töötas 4 viimase klassiga. 1919. a. alustas tööd Piiri 4-klassiline algkool. Endine Lõetsa abikool kujundati 2-klassiliseks algkooliks. Endine Kapi kool töötas edasi samanimelise 3-kl. algkoolina. Tamse, Nõmmküla ja Külasema koolid liideti 1920. a. ühiseks Tamse 4-klassiliseks algkooliks, mis töötab endise Tamse riigimõisa härrastemajas. Loendatute kõrval töötasid 1925. a. siin veel Hellama, Igaküla ja Siimisti algkool.

MÕISAD. *Hellama* (saksa k. *Hellama*) riigimõis asutati XVIII saj. esimesel poolel Põhjasõja ja 1710. a. katku tagajärjel tühjaks jäänud talumaile. 1872. a. tükkeldati Hellama mõis uuesti talurahvale. Enne seda — Hellama ap. õigeusu koguduse rajamisel — oli Hellama mõisamaadest eraldatud maid nimetatud koguduse kirikumõisale. 1909. a. hinnati kirikumõisa maid 67.79 tiinule.

Kantsimõis (saksa k. *Ganzenhof*) kandis keskajal *Loysis-* (ka *Lechtis-*) nime. XVI saj. alul oli see mõisake Joh. Westphalen'i valdamisel, kes ta 1534. a. loovutas oma väimehele Peter Gans'ile. 1538. a. kinnistas ordumeister Herm. Brüggenei mõisa Gans'ile ja lisas sellele veel 1 laiü Väikesest väinast ning *Melckenem*-nimelise maatüki Muhu saarelt. Gans'ide kätte, kellelt mõis on saanud oma hilisema nimetuse, jäi mõis kuni 1654. a., millal Jürgen Gans andis mõisa edasi oma väimehele, Muhu tookordsele pastorile, Lazar Otgers'ile. Juba 1678. a. loovutas viimase lesk Kantsimõisa superintendent magister Joh. Stegmann'ile, kes oli samuti pastoriks Muhus. Peale lese surma tühistati see mõisa andmine Stegmannile Gansi pärijate kaebusel. Ent sellest oli võitjail ainult vähe kasu, sest juba 1691. a. tagastati mõis reduktsioonikomisjoni otsusel. Siit peale jäi mõis kestvalt riigi valdamisele. XIX saj. teisel poolel oli siin 582.40 tiinu mõisa- ja 1233.06 tiinu talumaad. 1872. a. jagati siinsed mõisamaad talurahvale.

Kapi-Rintsi (saksa k. *Kappimõis-Grabbenhof*) mõis oli varemalt Keppen- (ka Kappen-) nimelise perekonna valduses, kellelt mõis oma nimegi näikse olevat saanud. XVII saj. alul müüs Franz Keppen mõisa, mille talumaad koondusid Tupenurme külla, 1500 taalri eest riigile. Siis kaotati Kapi mõis ja asutati asemele talud. Alles XVIII saj. keskel asutati 3 Kapi-nimelise talumaadele uuesti Kapi mõis, mis jäi pidevalt riigi kätte, kuni ta 1872. a. jälle talurahvale jagati, koos samuti XVIII saj. asut. Rintsiga.

Kuivastu (saksa k. *Kuiwast*) mõis asutati riigimõisana XVIII saj. keskel. Sama sajandi viimasel veerandil anti mõis paruness Tonius'ele rendita eluaegselt kasutada, kuid juba 1797. a. doneeriti Kuivastu viimase tütre tütrele — senaator Peter Diwow'i naisele Katharinele päriks. Viimane müüs mõisa edasi maanõunik Carl Thure v. Helwig'ile, kellelt mõis läks edasi major v. Schultz'ile ja siis majandusdirektor Mathias Christ. v. Buxhöwden'ile. Viimase perekonna kätte jäi mõis võõrandamiseni. Mõisal oli 1909. a. 653.98 tiinu mõisa- ja 733.06 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 31 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on kivist ja puust segaehitis katusekorraga.

Muhu-Suuremõisa (saksa k. *Moon-Grossenhof*) oleskles ordumõisana juba keskajal ja asus siis tänise Vanamõisa küla kohal; sealt ta viidi

1626. a. praegusele asukohale, kus varemalt asus *Ennenküll*- (ka *Inneküll*-) nimeline küla, mille põllud muudeti tol korral mõisaväljadeks. *Ennenküll*'i talupojad asundati osalt mõisa endistele põldudele ja osalt teisale tühjadesse taludesse. Mõis jäi riigi kätte pidevalt kuni tükeldamiseni. Juba XIX saj. lõpupoolel eraldati mõisast hulk maad ja jagati talurahvale — nn. „platsimeestele“. 1909. a. oli siin 559.12 tiinu mõisa- ja 3558.54 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 15 üksuseks ja asundatud.

Nurme (saksa k. *Nurms*) riigimõis asutati nähtavasti Vene aja alul ja jäi pidevalt kuni plaanistamiseni riigi valdamisele. 1909. a. oli siin 388.15 tiinu mõisamaad. Nagu Muhu-Suuremõisast jagati Nurmetki XIX saj. lõpul mõisamaid „platsimeestele“. Mõis on plaanistatud 16 üksuseks ja asundatud.

Pädaste (saksa k. *Peddast*). Taani asehaldur Heinr. Lüddinghausen-Wulff läänistas 1566. a. Joh. Knorr'ile *Peddis*- (Pädaste) küla 4 talu ja 3 üksjalakohaga ning *Hanus*-nimelise laiu Väikesest väinast ja *Pater noster*-laiu Suurest väinast. 1691. a. tagastati mõis reduktsioonikomisjoni otsusel, kuid taastati 1712. a. rittmeister Heimart Knorring'ile. Viimase leselt läks Pädaste Hans Dietr. v. Rosen'ile, kes mõisa 1716. a. 400 rubla eest müüs v. Vietinghof'i lesele. Viimaselt omandas mõisa kapt. Heimart Knorring, kelle poeg mõisa 1768. a. müüs leitn. Otto Aderkass'ile, kes mõisa varsti edasi müüs Mathias Christ. v. Buxhövdn'ile. XIX saj. lõpul oli Pädaste Stackelberg'ide valdamisel. Aastast 1900. kuulus mõis E. J. Bock'ile. 1909. a. oli siin 609.47 tiinu mõisa- ja 507.78 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 42 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, kahekordset kivihoonet, kasustab eriotstarbetalu pidaja.

Tamse (saksa k. *Tamsal*) riigimõis asutati Rootsi ajal, jäi kestvalt riigi enese valdamisele. XIX saj. lõpul jagati osa siinseist mõisamaist „platsimeestele“. 1909. a. oli siin 361.98 tiinu mõisa- ja 2139.65 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 19 üksuseks ja asundatud.

Võlla (saksa k. *Magnusdahl*) asutati riigimõisana Rootsi ajal. 1732.—1794. a. oli mõis Buxhövdn'ite perekonna käes rendil. 1794. a. doneeris Katarina II Võlla mõisa kindralleitnant Friedr. Wilh. v. Buxhövdn'ile. Selle perekonna käes oli Võlla kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 858.25 tiinu mõisa- ja 686.68 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 45 üksuseks ja asundatud.

8. Mustjala.

AJALUGU. Mustjala (saksa k. *Mustel*) kuulub Saaremaa nooremate, mittekeskaegsete kihelkondade hulka. Kuni XVII saj. keskeni kuulus enamik neist aladest, mis moodustavad praeguse Mustjala kihelkonna, kiriklikult Kihelkonna kihelkonda. Mustjala eraldumine Kihelkonnast algas küll pisut varem, XVII saj. alul, millal asutati Mustjala riigimõis. Viimase rajamisega pandi alus uuele majanduslik-halduslikule ühikule — Mustjala ametkonnale, mis harris varemini Pajumõisa ametkonda kuulunud Võhma ja Mustjala

vakust tervelt ja Paatsa vakuse läänistamata jäänud osa. Selle ametkonna asutamiseks katkestati Mustjala talurahva majanduslik ühendus ja mõisaseoskondlik ühtekuuluvus Kihelkonna teiste aladega, esijoones küll Pajumõisaga ja sealse talurahvaga. 1605. a. ehitati Saaremaa tookordse asehalduri Claus Malteson Sehestädt'i naise Anna Lücke algatusel Mustjalasse püha Anna kabel, millega anti esimene tõuge ja võimalus Mustjala rahvastiku kiriklikulegi eraldumisele Kihelkonnast. Taani ajal see siiski ei teostunud ja sinne kabel talitles ainult Kihelkonna abikirikuna. Mustjala koguduse iseseisvumine toimus Rootsi aja alul — 1646. a., millal Mustjala sai iseseisva, Kihelkonnast sõltumatu õpetaja. Et Mustjala ametkonna alad olid pisut väikesed iseseisvaks kihelkonnaks, siis liideti neile veel alu Pajumõisa ametkonnast (Abula ja Rahtla küla) ja Kaarma-Elme ametkonnast (Ohtja, Kiruma ja vist Järisegi), millega Mustjala kihelkonna piirid kujunesid vastavaiks tänapäevastele.

Mustjala keskaegsele ajaloole, mis üldiselt on ju ühine eespool juba käsitlemist leidnud Kihelkonna omaga, pole siinkohal lisada midagi olulist. Kihelkonna kehva pinnase ja suurte metsade tõttu jäi asustus siin kaua väga hõredaks. Ajaloolise aja alul näikse olnud asustatud alu praeguse Abula, Rahtla ja Võhma ümbruses. Võhma juures oleva muistse maalinna ehitustööd on jäänud pooleli, mis omakorda on asustuse arvulise nõrkuse tõestuseks. Asustuse hõredusest johtuski, et siinseid alu ordu ajal ei läänistatud, et siin keskajal ei kujunenud ainustki mõisamajapidamist, ka mitte maahärra, ordu oma. Siinseist suurist metsadest, kus veel Taani ajal öeldakse leidunud olevat rohkesti hunte, ilveseid, karusid ja teisi, vähemaid metsloomi, anti teiste, metsavaesemate alade, keskajal eriti samuti ordu valdamisel olnud Põide elanikele raiesmaid. Esimesed maade läänistamised toimusid siin Taani aja esimesil aastail, millal erakätesse läksid Küdema (*Kiddemetz*) ja Ohtja (*Ochtis*) küla, millistest läänistustest veel XVI sajandil kujunesid samanimelised mõisakesed. Ajutiselt oli XVI saj. teisel poolel veel teisigi Mustjala talumaid erakätes, nagu terve Võhma vakus, mille hertsog Magnus oli pantinud 1560:ndail aastail 12 aastaks Fabian Wrangel'i lesele. Nagu eespool juba kuulsime, Mustjala riigimõis asutati alles XVII saj. algaastail. Mõisa harimiseks kasustati eespoolnimetatud vakuste talupoegi.

Et Mustjala ametkonnaga kattub suurem enamik Mustjala kihelkonna maadest, siis vaatleme selle ametkonna siseolusid pisut lähemalt. Veel Taani aja lõpul kurdetakse Mustjala talupoja igapäevaste eluraskuste üle, mis johtuvat pinnase kehvusest ja kõlvulise põllumaa vähesusest. Siinne talupoeg elavat kogu Saaremaa kohta võetult kõige viletsamais oludes. Põllupidamisele otsivat siinset talupojad lisatuludisid süte põletamisest, tõrvaajamisest, puudeveoga ja -raiumise ning ümbertöötamisega. Nagu metsastele aladele omane, leiame ka Mustjalas rohkesti uudistalunikkude, üksjalgade ja vabadikkude talukohti. Ametkonna agraar-halduslikust jaostusest, talurahva sotsiaalsest kihistumisest ja asustuse tihenemisest ning laienemisest

XVII saj. esimesel poolel tahab pakkuda ülevaatlikku pilti järgnev arvuline tabel.

66. Mustjala asustus XVII sajandi esimesel poolel.

Vakused	Adramaade arv				Pundenikukohtade arv				Asustatud talud		Üksjalad ja vabadikud	
	1618		1645		1618		1645		1618	1645	1618	1645
	asust.	tühjad	asust.	tühjad	asust.	tühjad	asust.	tühjad				
Mustjala . .	4 ^{1/2}	—	3 ^{1/2}	—	2	4	3	3	7	12	24	25
Võhma . . .	14 ^{1/2}	7	20 ^{1/2}	1 ^{1/2}	3	1	3	1	14	25	28	29
Paatsa . . .	6 ^{1/2}	3	7	2 ^{1/2}	1	—	1	—	4	9	2	2
Kokku .	25 ^{1/2}	10	31	4	6	5	7	4	25	46	54	56

Tabelis esinevate andmete suhtes olgu tähendatud ainult niipalju, et esimese suure lahtri arvud püüavad näidata, kui palju oli adratalunikkude adramais hinnatavast põllumaast vastavaiil aastail kultuuri all ja palju neist seisis kasutamata. Teises suures lahtris näitavad arvud samu olukordi pundenikude maade suhtes, kuna kolmandas lahtris on ära tähendatud talundite arv, mis talitlesid kahes eelmises lahtris esinevail talumail. Tabeli neljandas lahtris näidatud üksjalgade ja vabadikkude arv tähistab samal ajal ka nende talurahva kihtide valdamisel olnud üksikmajapidamiste arvu.

Nagu tabelist näeme, kasvas vaadeldava, umbes 25-aastase ajavahe- miku kestel adra- ja pundenikumail asetsevate talude arv pea- aegu kahekordseks. Võhma ja Mustjala vakuse kohta omame seda laadi andmeid, nagu neid oleme tabelis esitanud, juba XVI saj. lõpult. 1692. a. oli Mustjala vakuses 14^{1/2} asustatud adramaad ja 2 pundeniku- kohta, millistel maadel siis asus 14 asustatud talu. Võhma vakuses oli samal aastal 18 asustatud adra- ja 2 pundenikumaad 13 asustatud taluga. Tühjade maade ja üksjalgade ning vabadikkude kohta puudu- vad nimetatud aastast teated. Võrreldes 1592. a. andmeid 1618. a. oma- dega, märkame asustatud adramaade ja talude arvu suurt langust Mustjala vakuses: esimeste arv on vähenenud 10:ne, teiste oma 7 võrra. Kuna me seda kaotsiläinud adramaade hulka ei leia 1618. a. tüh- jade adramaade lahtrist, siis on adramaade arvu kahanemist Mustjala vakuses vaadeldaval 25-aastaselt ajavahemikul võimalik seletada veel ainult sellega, et Mustjala riigimõisa rajamisel XVII saj. alul mõisatati need 1618. a. puuduolevad 7 talu 10 adramaaga ja nende endised pidajad asundati uudisasukaina veere- ja võsamaile. 1618. a. vakuraa- matust me leiamegi neid oma taludest välja tõstetud endisi adratalu- nikke pundeniku- ja üksjalatalude pidajaina.

Tabelis esitatud vakuste külalise koosseisu kohta olgu märgitud järg- mist. Mustjala vakus koosnes lausa üksiktaludest. Nähtavasti oli Mustjala riigimõisa asutamisel kaotatud terve Mustjala küla, sest just seal ümbruses asetsevad need kaotatud adratalude nimesid kandvad pundeniku- ja üksjala- kohad, aga ei ainustki adratalu; viimaste enamik asetseb vakuse äärtel. Nagu öeldud, polnud siin XVII saj. esimesel poolel ainustki küla, kuid mõned tol- lased talud tulevad küll arvesse hilisemate samanimeliste külade idudena. Tookordsest kahest *Keyeste* talust on küll kujunenud praegune Käiu küla, samuti võib pidada tookordseid Jauni pundenikukohti, *Hiellismeh*, *Pallamez*,

Sõhro ja Niemi üksjalakohti algeiks praegusile samanimelistele küladele ja taludele. Võhma (*Waymes*) vakuses oli 1645. a. Võhma ja Panga küla ning Pahipill Tõnnise 1 adramaa suurune hajatalu ühes mõnede samanimeliste üksjalakohtadega, mis koos kujundasid hilisema Pahapilli küla. Paatsa vakus katkus samanimelise külaga. Varemalt kuulus viimasesse vakusesse ka Küdema küla, mis, nagu mainitud, läks XVI saj. erakättesse. Kihelkonna teiste osade asustusliku seisundi kohta Taani aja lõpul pole öelda paljut. Siia kuulus veel Ohtja mõis väikese samanimelise külaga. Praegused Kiruma ja Järise küla, mis siis mõisaseoskondlikult kuulusid Elme ametkonda (vt. Kaarma ajalugu) olesklesid tookord alles üksiktaludena ja arenesid küladeks alles hilisemal ajal. Vastu Kihelkonna piiri olevad Abula ja Rahtla küla kuulusid siis Pajumõisa ametkonda Läägi-Abula-Rahtla vakusesse (vt. Kihelkonna ajalugu).

Rootsi ajal näikse Mustjala kihelkonna asustus olevat tublisti laienenud, sest Rootsi aja lõpul hinnati siinseid asustatud maid ca. 80 adramaale, mis on $2\frac{1}{2}$ korda enam kui Taani aja lõpul. Osalt seletub adramaade suur tõus küll sellega, et XVII sajandi lõpul teostatud agraarreformide tagajärjel ka endised üksjalad ja pundenikud muudeti adratalunikeks ja nende valdamisel olevaid maid hakati hindama adramais, osalt aga teisenes nende reformide tagajärjel adramaa mõiste sisugi.

Raskelt tabas kihelkonda Põhjasõda, eriti just 1710. a. puhkenud katk ja samal aastal Saaremaale tunginud venelaste väed, kes kõikjal oma teed märkisid põletamiste, röövimiste ja tapmistega. Katku ohvrite — teiste hulgas suri katku ka kohalik pastor ning järgnevail aastail ei suudetud rahvaarvu vähesuse tõttu siin iseseisvat pastorit pidadagi, Kihelkonna oma hooldas ka siinset kogudust — arvu kohta pole võimalik midagi kindlat öelda. Et elanikkude arvu langus oli kaunis tugev, näitab rahvastiku kiire juurdekasv, kahekordistumine mõnekümne aasta jooksul, nagu see ilmneb järgnevast tabelist.

67. Mustjala rahvaarv XVIII sajandi alupoolel.

A a s t a d	1713			1731			1750		
	Vanus	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60
Arvuline liikumine	248	15	50	283	37	293	374	95	321
	313			613			790		

Mõni aasta peale 1710. a. õnnetusi tabas kihelkonna rahvast uus häda 1715. a. puhkenud loomataudi näol, mis paljudes taludes suretas loomad viimseni. Kõigi nende õnnetuste tõttu majanduslikult niigi peaaegu täiesti laostunud talurahvale lisanes Vene ajal uusi koormusi. Eriti kasvas mõisategu just tühjele või näiliselt tühjele talumaile asutatud uute riigimõisade tõttu (vt. üldosa, Ajalugu). Mustjalas rajati selliste riigimõisadena XVIII saj. alupoolel Abula, Merise, Paatsa, millest kaks esimest aga juba XVIII saj. uuesti talustati sajandi lõpu-poolle teetsenud Saaremaa revisjoni ja reguleerimistööde valitsuse korraldusel.

Teopõlve sotsiaalsete ja majanduslike raskuste tõttu 1846. a. Saaremaal vallandunud usuvahetuslik liikumine, siirdumine vene usku, leidis Mustjalas kaunistest poolehoidu. Juba 1846. a. alul levisid talurahva seas kuuldused, et vene usku üleskirjutamise kaudu saavad talupojad „keisri seaduse“ alla, mille tagajärjel nad vabanevat pearahast ja kõigist orjusist ning koormisist mõisale, saades ühtlasi oma valdamisel olevate talude pärisomanikeks.

Pastor K. J. Masing, kelle sulest ilmus brošüür „Pea kinni, mis sul on“, mis pidi talurahvast kinnitama ta senises usus, püüdis oma kihelkonna talurahvast veenda eespoolnimetatud kuulduste ja lootuste ekslikkuses puhtstatistiliste ja loogiliste argumentidega. Ta seletas, et riigivalitsus ei või vabastada Mustjala talupoegi, kellest $\frac{9}{10}$ kuuluvad riigile, neil lasuvaist koormisist sel lihtsal põhjusel, et siis ta kaotaks rendi, mida mõisarentnikud talle mõisa eest maksavad talupoegadelt saadavate koormiste alusel. Rendist polevat riigil aga võimalik loobuda suurte väljaminekute tõttu riigikaitse, kohtu jne. alal. Vastupidi, vene usku siirdumine toovad talurahvale endale uusi koormisi, kas või näit. kiriku ehitamise alal. Riigilt polevat võimalik toetust loota, sest riigi väljaminekud olevat selletagi juba nii suured, et Moskva—Peterburi vahelise raudtee ehitamiseks olnud riigivalitsus sunnitud tegema välislaenu.

Kui tagajärjekalt Masingi väitlus talurahva juures oma sihti saavutas, on küsitav. Masingile endale töid need seletused aga suuri sekeldusi. Talurahva kaudu ulatusid need Masingi sõnad vene usu vaimulikkude kõrvu Kuressaares. Viimased teatasid asjast ilmlikele võimukandjaile, mille tagajärjel kubermanguvalitsuse poolt alustati Masingi vastu süüdistus ärevate ja mittesobivate kuulduste levitamise pärast; eriti kurjad oldi selle üle, et Masing kõnelnud talurahvale ebakohasel viisil ja sündmatuis olukordades riigivõlast. Masing püüdis vabandada end hingedarjase kohustusega selgitada tema hoole alla usaldatuile nende eksiarvamised faktilise materjaliga; missugusel määral see tal õnnestus, ei selgu käepärast olevast ainesest.

Masingi arukal vastutöötamisel liikumine nähtavasti siiski pidurdus, sest, võrreldes mõningate teiste Saaremaa kihelkondadega, siirdunute hulk jäi siin võrdlemisi mõõdukaks. Üldse vahetas Mustjalas usku 1846.—48. a. 550 inimest, mis on 27.9% kihelkonna tollasest elanikkude arvust. Selle suhtarvuga jäi Mustjala kihelkond usuvahetusliku liikumise pingsuse poolest Saaremaa kihelkondade hulgas viiendale kohale.

68. Mustjala kihelkonna usuvahetusliku liikumise kogukondlik eripingsus.

Kogukonnad	Õigeusulisi 1848	Rahvaarv 1850	Õigeusuliste %
Küdema	} 52	177	} 21.7
Ohtja		63	
Mustjala	315	1062	29.7
Mustjala kms. .	2	177	1.1
Paatsa	181	491	36.9
Kokku	550	1970	

Nagu tabelist (prof. H. Kruusi järgi) näeme, oli pastor Masingil õnnestunud vene usku siirdumist peaaegu täiesti ära hoida kirikumõisa talurahva hulgas; teistes kogukondades olid ta tõkestaval tegevusel hoopis vähemad tagajärjed.

Esiajalgu kuulusid siinsed ap.-õigeusulised Kihelkonna ap. õigeusu kogudusse. 1851. a. moodustati iseseisev Mustjala ap. õigeusu kogudus. Jumalateenistust peetud alul Merise külas Lõuka talus, 1851.—65. a. Paatsa külas. 1865. a. valmis Mustjalas puukirik, mis asus mõnikümmend silda eemal praegusest Mustjala ap. õigeusu kivist kirikust, mis valmis 1873. a.

Pole siin põhjust peatuda teopõlve ja raharendiaegsetel oludel, sest need ei erine kuigi oluliselt vastavaist üldmaakondlikest olukordadest. Talude ostmine algas siin 1860:ndail aastail. Esimese taluna müüdi Küdemaal 1868. a. Tulesaare talu, siis tuli Küdema mõisas talude müümisel seisak. 1880.—84. a. müüdi Küdemaal iga aasta üks talu. Suurem ostmine teostus aastail 1887—96, millal osteti 12 talu; viimane taluost oli Küdemaal 1912. a. Ostmisel tuli sisse maksta 100—300 rubla ostuhinnast, võlgujääv osa tuli tasuda 10 aasta jooksul. Riigimõisades olid ostutingimused kergemad selles mõttes, et ostmisel võlgu jääva ostuhinna osa tasumise tingimused olid palju soodsamad ja hiljemini kingiti tasumata jäänud osa ostjaile. Riigimõisades teostati talude müük ühe aastaga. 1893. a. müüdi Mustjala mõisas 75 talu (puumat) ja 94 vabadikukohta; Paatsa mõisas müüdi samal aastal 27 talu (puumat) ja 34 vabadikukohta. Ostjais olid enamasti talude senised pidajad.

Raha hangiti talude ostmiseks kui ka rendi tasumiseks mitmesuguste kõrvalteenistustega. Algas mandril suvitöödel käimine. Aga ka kodukihelkonnas lahenesid töötingimused. Sajandi 60:ndaist aastast peale elavnes kohalik metsatöendus. Mustjala sadamasse ilmus suve jooksul kuni sada suuremat ja vähemat laeva puude järele. Puid saadeti siit peamiselt Tallinna, aga välismaalegi, eriti Stokholmi. Alates sajandi lõpust hakkasid mustjalglased juba ise muretsema endile suuremaid purjekaid ja kihelkondlaste kõrval olid nad XX saj. alul Saaremaa suuremad laevnikud. Samuti hankis talurahvas siingi lississetulekuid salakaubitsemisega. Krimmisõja ajal oli salasõitude peamine siht Ojamaa, kust toodi soola. Hiljemini käidi seal edasi ja siis veel Põhja-Saksa sadamais ja Kopenhaageniski, kust toodud odavat suhkrut.

1891. a. ühendati Mustjala, Paatsa, Küdema, Mustjala kirikumõis ja Võhma kogukond ühiseks Mustjala vallaks; vallamaja ehitati 1892.

1905. a. möödus Mustjalas kaunis rahulikult. Mustjala ja Ohtja mõisas põletati küll mõned rehed, kuid suuremaid kokkupõrkeid ja meelevaldusi kihelkonnas ei arenenud. Ka pole karistussalga tegevusest midagi teada. Kinni on mõistetud ainult üks põletaja.

Maailmasõja ja sakslaste maandumise kohta Tagalahes 1917. a. oktoobris pole lisada midagi sellele, millest juba kuulsime üldosas.

1919. a. alul puhkenud „Saaremaa mäss“ leidis Mustjalas kaunis vähe poolehoidu. Tuju küla poisid käinud küll vallamaja üle võtmas.

kuid suuremaid vägivallategusid ei juhtunud. Arutatud mitmel pool ka Kuressaare vallutamisele minekut, sest üldiselt tehtud teatavaks, et kõik 18—40 a. vanused mehed peavad minema, ja kes tõrgub, see lastavat maha, kuid loobutud. Karjast tulnud kihutajate mõjul salkkond Võhma mehi asunudki linnateele, aga pöördunud teelt tagasi.

Koolid. Nagu Saaremaa teistes kihelkondades võime ka Mustjalas rahvakooli algust viia ühendusse Rootsi aja lõpul ametisse seatud kihelkonnakoolmeistriga. Viimaste rootsiaegsest tegevusest pole midagi teada. Vene aja alul oli siin koolmeistriks kohalik talumees Simo. Lähemaid andmeid koolmeistrite tegevuse kohta omame alles XVIII saj. teisest poolest. 1748. a. asus koolmeistri kohale talumees Uga David, kes sellel kohal püsis üle 50 aasta. 1768. a. visitatsiooni protokollist kuuleme, et ta palgaks oli igalt talult $\frac{1}{2}$ külimittu teravilja ja $\frac{1}{2}$ adramaa suurune „Ugamaa“ talu. Varemalt saanud ta selle talu harimiseks veel ühe 2-päeva-talu mõisaorjuse, ent 1765. a. töötamist alustanud Saaremaa revisjonikomisjon võtnud selle viimase talt ära. Samast nähtub, et 12 aasta eest, s. o. 1756. a., oli koolmeister ise ehitanud koolimaja, mis oli tehtud tavalise taluelamuna. Selle kõrval olid koolmeistril vajaliste majanduslikkude kõrvalhoonetena olemas rehi, ait, laudad, saun ja paargu. 1770. a. ehitati kihelkonna poolt siia eelmise hoone eeskujul uus koolimaja. Kooliskäijate laste arv on väga kõikum. Üksikuil aastail on siin koolis kuni 30 last (näit. 1781), teistel jälle ei ainustki. Koolmeistri seletuse järgi oskavat kihelkonna rahvastik üldiselt lugeda, andvat lastele esimest õpetust ise kodus ja saatvat neid kooli ainult enne leeriõpetusele minekut. Koolis õpetatakse lugemist, kirikulaulu ja katekismust. Lapsed, kes terveks talveks kooli jäävad, võivad selle talve jooksul kõik õpitava omandada. 1784. a. patendi põhjal avatud Mustjalas ka külakoole, kuid need jäänud kohe seisma, sest vanemad pole lapsi sinna saatnud, vaid õpetanud neid ise kodus. 1793. a. kirikukatsumisel tehakse korraldus külakoolide uuestiavamiseks; ühtlasi nõutakse, et lapsed, kes saavad kodust õpetust, peavad kooliaja kestel iga laupäev ilmuma kihelkonnakoolmeistri juurde katsele. Kuidas see korraldus mõjus, pole küll teada, kuid XIX sajandi teisel kümnendil töötas siin rida külakoole. Kuna õpilased neis koolides ainult üks kord nädalas, harilikult laupäeviti, kooli tulid, siis nimetati neid koole „laupäeva“-koolideks. Järgneval ajal arendati külakooli kaunis intensiivselt, kuigi enam ulatuse kui sügavuse poolest. 1828. a. oli siin juba 10 külakooli: Ninase, Rahtla, Abula, Võhma I, Võhma II, Järise, Paatsa, Panga, Küdema ja Vanakubja, kus õppis 164 poiss- ja 159 tütarlast. 1860. a. oli külakoolide arv sama, kuid õpilaste arv näitab mõnekümne võrra langust, mis vahest on tingitud sajandi keskel toimunud ühe osa Mustjala rahvastiku vene usku siirdumisest; külakooles oli nimetatud aastal 140 poiss- ja 137 tütarlast. Juba 1839. a. olid siinsed külakoolid ruumide poolest võrdlemisi soodsas seisundis, ainult Ninase ja Järise koolil polnud oma maja. Esimene kool töötas sealsamas asuvas palvemajas ja teine kuski talutares. Kooliõpetajad olid siin nagu teisteski kihelkondades kutseliselt ettevalmistamata talupidajad ja vabadikud, kuid

pastori hinnang 1839. a. kõneleb nende võimeist ja töötulemusist kaunis tunnustavalt: enamik neist oskavat ka kirjutada ja need teised, kes veel ei oska kirjutamise kõrget kunsti, suutvat siiski kirja lugeda. Kauaks jäi külakooli õppekava väga piiratuks ja tööaeg lühikeseks. Koolis õpiti lugemist, katekismust ja kirikulaulu ning kaua ei midagi muud. Õppetöö kestis 10. XI — 10. III alul, nagu kuulsime juba, ainult 1 päeva nädalas, hiljemini 2 päeva nädalas; alles sajandi teisel poolel tõusis koolipäevade arv. Kirjutamist hakanud esimesena õpetama Võhma külakooli õpetaja Aadu Meerits, kes oli samal ajal ka vallakirjutaja ja juhtis Võhma kooli alates 1868. aastast. See kool sai endale muide 1871. a. kaunis korraliku maja.

Endine koolmeistrite kool, mille ülesanded, nagu see eelöeldust selgub, läksid üle XIX saj. alul avatud külakoolidele ja mis veel 1813. a. koolmeister Uga David noorema ajal oli saanud uue koolimaja, muudeti järgmise koolmeistri Laas Pihler'i (1823—44) ajal kihelkonnakooliks. Siia võeti vastu külakoolis õppimist juba lõpetanute hulgast 12 paremat poissi. Kihelkonna väiksuse tõttu polnud koolis aga pea mitte kunagi nii suurt õpilaste arvu, tavalisest õppis siin 4—10 poissi (tütarlapsi kihelkonnakooli ei võetud). Kooli avamisele järgnevat aastail õpetati siin ilukirja, ortograafiat, arvuteaduse alal 4 aritmeetilist tehet ühes lihtmurdudega, katekismust, piiblit ja koorilaulu. Hiljemini tuli juurde veel teisi õppeaineid, muude hulgas ka saksa keel, ning sajandi lõpul vene keel. Võõrkeelte õpetajaiks olnud sageli kohalikud pastorid. Õppetöö kestis alul 10. XI — 10. III, pärastpoole 15. X — 15. III. Pihleri ja ka ta järglase Friedr. Kiel'i (1844—54) ajal käidi nädalas ainult kaks päeva koolis. Õpetaja Andres Allas'e ajal (1854—71) tõsteti koolipäevade arv neljale nädalapäevale. Kuue-tööpäevaline koolinädal seati sisse õpetaja Mihkel Teeääre ajal, kes asus Mustjalasse 1873. a. Kooli lõpetajad pidid olema kõlvulised asuma külakoolidesse õpetajaina töötama. Hiljemini pidid need kihelkonnakooli lõpetajad, kes soovisid asuda külakooliõpetaja kohale, sooritama Kuressaares vastava komisjoni ees erilise katse. — Karind olnud koolis vali, tarbekorral antud õpilastele ka ihunuhtlust. Osalt oli korra järele valvamine usaldatud õpilastele enestele, peamiselt just „priimusele“, millist nime kandis parim õpilane. Istumagi olid õpilased pandud tarkuse järjekorras. Ruumid, milles kihelkonnakool töötas, jäid kaua väga viletsaiks. Klassitoaks oli väike üheruudulise aknakesega ruum, mis asus köstri rehaga ühe katuse all. Õpetaja korteriks olid samas üks tuba ja köök. Koolipoiste eluruumiks oli suur rehetuba, kus ka köstri sulane, tüdruk ja kanad alaliselt ning seapõrsad ajutiselt elutsesid. Samuti hoiti rehetoas, eriti just talvekuudel, mitmesugust loomatoitu. Alles 1888. a. sai kihelkonnakool erilise, otseselt koolimajaks ehitatud hoone, mis põles 1897. a. ära. Selle järel asus kihelkonnakool paar aastat Vanakubja külas Magnuse talus, kuni ta 1899. a. võis asuda samasse külla ehitatud uude koolimajja. Kihelkonnakooli õpetajad, kes teetsesid samal ajal ka kõstreina, seisis kõigi kihelkonna kultuuriliste

ürituste eesotsas. Nii asutati kooliõpetaja Andres Allas'e algatusel 1858. a. segakoor ja 1870. a. meeskoor.

XIX sajandi teine pool tõi juurde mitu uut kooli ap.-õigeusulistele kihelkonna elanikele. 1849. a. avati Kugalepa ap. õigeusu abikool, mis 1874. a. sai endale korraliku koolimaja. 1850. a. avati sama sugune abikool Paatsal, 1851. a. Pangal ja 1861. a. sügisel Abulas. Mustjala ap. õigeusu kihelkonnakool avati 1865. a. ap. õigeusu kiriku köstrimajas, koolimaja ehitati talle 1873. a.

Loendatud koolidest töötasid ap. õigeusu omad kõik kuni Vene aja lõpuni. Luteri usu koolidest jäid sajandi teisel poolel seisma Ninase ja Panga külakool, kuna Abula ja Rahtla külakool ühendati 1907. a. Maeva külakooliks. Seega töötasid Mustjalas Vene aja lõpul järgmised luteriusulised koolid: Mustjala kihelkonnakool, Järise, Küdema, Maeva, Paatsa, Vanakubja, Võhma I ja Võhma II külakool ning veneusulistest koolidest — Mustjala ap. õigeusu kihelkonnakool ja Abula, Kugalepa, Paatsa ning Panga abikool.

Eesti ajal kujundati endist koolivõrku tublisti ümber, kaotati erinevus koolides usu järgi. Mustjala lut. kihelkonnakool liideti vastava ap. õigeusu kooliga ja kujundati Mustjala 6-kl. algkooliks. Kool töötas kahes osas, osa klasse endises luteri usu, teine osa klasse endises ap. õigeusu kihelkonnakooli majas. Mõlemad Võhma külakoolid ühendati 1920. a. ja muudeti Võhma 4-klassiliseks algkooliks. Küdema külakool jäi töötama samanimelise 3-klassilise algkoolina. Vanakubja külakool algas eestiaegset tegevust samuti 3-kl. algkoolina, kuid 1924. a. viidi III klass üle Mustjala 6-kl. algkooli juurde, ja sinne kool jäi edasi töötama 2-klassilisena. Paatsa külakool ühendati samas asuva ap. õigeusu abikooliga Paatsa 3-klassiliseks algkooliks. Maeva külakool ja Abula abikool ühendati samuti, aga 1923. a. jäi see kool seisma. Järise külakool ja Panga ning Kugalepa abikool kujundati Eesti iseseisvuse ajal ümber samanimelisteks 3-klassilisteks algkoolideks. Esitatud andmed Eesti iseseisvuseaegse koolivõrgu kohta on maksvad kuni 1925. a. Nende järgi oli Mustjalas 8 algkooli, millest üks oli 6-, üks 4-, viis 3- ja üks 2-klassiline.

MÕISAD. K ü d e m a (saksa k. *Kiddemetz*, varemalt ka *Kiddimetz* ja *Küddemetz*). 1565. a. läänistas kuningas Friedrich II Paatsa (*Padis*) vakusest Küdema küla Friedr. Gross'ile. 1645. a. hinnati Küdema suurust 4:le adramaale, millest 1 adramaa oli mõisväljade all, kuna ülejäänud 3:el asetses 6 poole adramaa suurust talu. 1656. a. läks mõis enampakkumisel 2300 riigitaalri eest Gross'ide suurima võlausaldaja Kuressaare pürjermeistri Kohlen'i väimehele Joachim Schulze'le. Viimase tütre Katariina abielu tõttu läks Küdema 1689. a. Hinrick v. Stegeling'ile. XVIII saj. keskel tuli mõis jällegi abielu teel Joh. Gust. v. Guldenstube valdamisele. 1833. a. omandas Küdema 14 000 hõberubla eest Geo. v. Ditmar. Ditmarite kätte jäi Küdema kuni võõrandamiseni. — Küdema kõrvalmõis O h t j a (saksa k. *Ochtjas*, varemalt ka *Ochtis*, *Ochtes*) kujunes samuti taaniaegsest läänistusest. Nimelt läänistas herts. Magnus 1566. a. Ohtja (*Ochtes*) küla 4½ adramaa ja 2 üksjalakohaga 600 marga eest Christofer Walckendorf'ile, kes andis selle läänistuse edasi Christian Zöge'le, kellele Magnus selle 1570. a. kinnistas. 1669. a. loovutasid Zöge pärijad Ohtja küla ja Kuumi maa, üldse 5 adramaad, 2100 riigitaalri eest Kuressaare pürjermeistrile Joh. Kniper'ile. Viimase tütar müüs Ohtja Adam Joh. Raschau'le, kelle lesk müüs Ohtja 1734. a. 1300 riigitaalri eest oma väi-

mehele Wilh. Reinh. v. Weimarn'ile. 1749. a. läks mõis oksjonil enampakkumise teel omandatuna tookordse Küdema omaniku proua v. Kynnardt'i valdamisele, kes ühendas ostu Küdemaga. 1909. a. oli Küdemal koos Ohtjaga 1358.96 tiinu mõisa-, 82.14 tiinu kvoote- ja 1104.14 tiinu talumaad; talumaa oli aga juba müüdnud. Mõisad plaanistati 1922. a. 68 üksuseks ja asundati 1923. a. Küdema härrastemaja on ühekindne kivikatusega puuehitis.

M u s t j a l a (saksa k. *Mustelhof*) riigimõis asutati nähtavasti XVII saj. alul asehaldur Claus Malteson Sehestädt'i ajal. Taani aja lõpul oli mõisaväljade all 8^v/s adramaad, s. o. 295 vakamaad põldu. Mõis jäi kehtvalt riigi kätte. Alates Rootsi aja lõpust ei majandanud riik teda küll ise, vaid rentis välja. 1908. a. oli siin 792.99 tiinu mõisa- ja 4926.35 tiinu talumaad. Mõis lakkas olemast 1908. a., millal mõisamaad jagati taludeks. — 1858. a. oli Mustjala mõisast eraldatud kohaliku ap. õigeusu kiriku tarvis 61.42 tiinu mõisamaad. See maa, mis küll võõrandati, oli 1925. a. kohaliku ap. õigeusu kirikunõukogu kasustada.

M u s t j a l a kirikumõis rajati samaaegselt kihelkonna asutamisega XVII saj. keskel. 1909. a. oli siin 162.76 tiinu mõisa-, 107.93 tiinu armuadra- ja 659.23 tiinu talumaad. Mõis on võõrandatud, kuid 1925. a., millal oli teoksil ta plaanistamine, kasustas teda kohalik kirikunõukogu. Armuadramaa oli rendil siinse „Maaharijate Ühingu“ käes.

P a a t s a (saksa k. *Paatz*) riigimõis asutati vist alles Vene aja alul. Mõis oli kehtvalt kuni tükeldamiseni riigi valdamisel. 1909. a. oli Paatsa järgi 208.29 tiinu mõisa- ja 1915.50 tiinu talumaad. Mõis plaanistati 1922. a. 24 üksuseks ja asundati 1923. Härrastemaja on ühekindne õlgkatusega 1820. a. ehitatud kivihoone.

9. Pöide.

AJALUGU. Pöide (saksa k. *Peude*, vanemais allikais *Poyda*, *Poyt*, *Peut* jne.). Varaseimas meieni ulatunud Saaremaa üksikuid maakohti loendavas ürikus nimetatakse seda ala, mis moodustab praeguse Pöide ja Jaani kihelkonna, *Horele*'ks. Horele nimega, mis on säilinud praeguse *Arda* (veel XVI saj. *Hordele*) küla nimes, esineb Pöide ainult ühe korra ja nimelt 1233. a. teostatud Saaremaa jagamist äramärkivas ürikus, mille järgi *Horele* ja *Mone* langesid ordule. 1254. a. peale rakendatakse kihelkonna kohta eranditult ainult Pöide nime, mis kuni XVII saj. lõpuni haaris ka hilisemat Jaani kihelkonda.

Muhu kihelkonna ajalugu käsitleks juba kuulsine võimalusest, et Pöide koos Muhuga moodustasid muinasaja lõpul *Horele*—*Mone* nimelise kaksikkihelkonna. Ühtlasi kuulsime sedagi, et see oletatav kaksikkihelkond kristliku ajastu alul arvatavasti juba õige varakult lõhestus kaheks iseseisvaks kiriklikuks kihelkonnaks — Muhuks ja Pöideks. Sellest varasemast minevikust on säilinud äärmiselt vähe kirjalikke teateid. Seepärast kuuleme kiriku olemasolust Pöides esmakordselt alles XIII ja XIV sajandi vahetusel, millal siin töötas ja jutlustas Saksa ordu preestervend Bertram. Viimane olnud „preestripoeg“, nagu põlglikult ta kohta lausuvad piiskopilaagri vaimulikud. See tähendab, et Bertram oli sündinud kiriku poolt keelatud preestriabielust, või koguni preestri sohipojana, kel tollal kehtiva kirikuõiguse järgi polnud lubatud teotseda vaimulikuna. Pöide praegune kirik näikse olevat ehitatud XIV saj. keskel saarlaste poolt 1343. a. hävitatud Pöide ordulossi varemeile. Arvatavasti hävitasid saarlased Pöide varasema kiriku sama vastuhaku puhul. On mõeldav seegi, et too varasem kirik asus Pöide ordulossis, et loss ise oli midagi kindlustatud kiriku taolist, nagu see paistab mõningaist vana-naist allikaist. Ka Pöide praegune kirik pole alles hoidunud algsel kujul, vaid on juba õige varakult kannatanud tuleõnnetuste all, mis tingisid ümberehitusi. Ühest märkmest nähtub, et 1554. a. hävitas tuli täielikult siinse pastoraadi ja rikkus ka kirikut. Täiesti oli tules hävinud kiriku torn. Et Pöide juba tollal oli metsavaene, siis pakkus Saare-Lääne tookordne piisk. Joh. Münchhausen Maasilinna ordufoogtile kiriku restaureerimiseks vajalikke palke ja puid Karja kihelkonna „*Paucker Ort*“—metsadest. Kihelkonna orduaegse laia ulatuse ja tiheda asustuse tõttu on võimalik, et siin keskajal peakiriku kõrval leidus veel kabeleid. Täiesti alusetu on aga arvamus, nagu oleks Saare-mõisas asunud keskajal mingi katoliiklik nunnaklooster. Küll võis just selles mõisas siis leiduda kabel, mis vast jehutaski traditsiooni kloostrist.

1233. a. teostatud maajagamisel läinud ordule, kujunes Pöidest ordu saaremaise maavalduse halduslik ja poliitiline keskus. Juba XIII saj. lõpul, arvatavasti varsti peale saarlaste vastuhaku 1260—61,

ehitas ordu siia Pöide linnuse. Linnus ise polnud nähtavasti kuigi suur, mõnes allikas nimetataksegi teda ainult „torniks“. Ometi oli ta selleks kantsiks, kust XIII ja XIV saj. vahetusel välja läksid ordu rünnakud piiskopialade vastu ja kust kõige toekam oli ikka veel vabadust püüdvaid saarlasi hoida alamluses. 1343. a. jaagupipäeval puhkenud vabadusvõitluse ajal hävitasid saarlased Pöide linnuse. Kuna üldosas juba kirjeldasime 1343.—45. a. sündmusi (vt. lk. 380), siis pole vajadust neil siinkohal enam peatuda; tähendagem vaid seda, et eestlaste vabadusepüüete summutamise järel ehitas ordu taasalistatud saarlaste sundtööga Pöide kihelkonna põhjaranda *Soneborch*-nimelise (= *Sühneburg*, s. o. karistuse- või trahvilinnus) linnuse. Uus linnus, mida saarlased nimetasid Maasilinnaks, oli palju tugevam endisest ja pidi sakslasile andma täieliku julgeoleku saarlaste võimalikkude edaspidiste vastuhakkamiste vastu. Linnuse asukoht mererannal andis talle ka sadamana suure tähtsuse, sest, nagu kuuleme XVII saj. andmeist, olnud Maasilinna sadam keskajal nii sügav, et laevad pääsenud otse lossi müüride alla. Linnuses teotses ordu kõrgema kohapealse käskijana foogt, kelle haldusele allusid ordule kuuluvad alad nii Saares kui Hiius. Foogtile seltsis rida temale alluvaid lossiametnikke, nagu kumpan, maakirjutaja, droost, tallmeister, jäägermeister, lossikirjutaja, tõlk jt., üldised tallivennad (*gemeine Stallbrüder*), siis rätsep, kokk, lukusepp jne. Kui tugev linnuse garnison oli vahenditult linnuse valmimise järel, s. o. ajal, millal veel polnud raugenud ärevus saarlaste vabadusepüüdeist, pole teada. Sada aastat hiljemini oli Maasilinna löögijõud päris väike. 1451. a. visitatsiooni andmeil oli linnuses 9 püssi, $\frac{1}{2}$ tündrit püssirohtu, 4 tündrit nooli; ainult foogtil ja kumpanil olid soomusrüü ja hobune. Meeskonna loendis nimetatakse foogti 4 kaaslase ja 4 preestervennaga. Suurt sõjalist jõudu siin ei vajatudki, sest saarlased jäid kuulekaks, ja välisvaenlasest kuuleme siin ainult ühel korral — 1458. a., millal danziglaste laevad tungisid Maasilinna sadamasse (vt. üldosa lk. 281—82).

Põllupinna headuse tõttu kujunes asustus Pöides juba muinasajal tihedamaks kui Saaremaa teistes osades. Varasem asustus paiknes piki tervet kihelkonda läbivat maanteed ja selle lähemas naabruses, alates lõunas Kõigustist ja lõpetades põhjas Rahula küladega. Sellest enam-vähem pidevast, piklikust asustusrühmast Muhu pool asus teine, kuid hoopis vähem asulatepesa praeguste Ardla, Muiküla ja Tornimäe ümbruses. Selle viimase rühma esiajalooline keskus näikse olnud Ardla, mis ajaloolise aja lävel andis oma nime — *Horele* — tervele kihelkonnale. Hõredamalt, osalt koguni täiesti asustamata näikse olnud rannikualad.

Pöide viljakas pinnas tingis keskajal siinse mõisamajanduse hoogsamat arengut kui maakonna teistes osades. Ordul enesel oli siin ajastu lõpul 3 mõisa: Maasi, Saare ja Uuemõisa. Loendamise järjekord vastab mõisade suuruse ja arvatavasti ka vanuse järjekorrale. Vastavalt nimetatud mõisadele jagunesid kihelkonna läänistamata alad kolme ametkonda. Uuemõisa läänistati ühes kõigi ametkonda kuuluvate talumaadega 1561. a. Goswin Wulff'ile. Ordu enese valdamisel olev Maasi ametkond jagunes ajastu lõpul 7 vakuseks ja nimelt Rahula (*Rauele*), Levala (*Löuele*), Kõrkvere, Välta (*Welta, Velckede*), Ardla (*Hordele, Hardele*), Tagavere (*Tackuer*) ja Pahila (*Paidele*) vakuks.

Loendatuist kuuluvad viimased kaks ja osa esimest praegusse Jaani kihelkonda. Saare ametkond jagunes Audla (*Howkulla*), Paju-Kurdla (*Paie-Kurgell*), Mägi-Kurdla (*Meggekurgel*), Koigi (*Koikuste*), Randvere ja Kõigusti (*Keikuste*) vakuseks. Ajastu lõpul oli Maasi ametkonnas 124 adratalu 116½ adramaaga, 55 üksjalga ja 1 vabatalu; Saare omas oli samal ajal 83 adratalu 88 adramaaga ja 45 üksjalga¹). Uuemõisa ametkonna ulatuse ja koosseisu kohta pole samast ajast säilinud täielikke andmeid, teame vaid, et muu hulgas kuulusid siia Kapra (*Kapper*) vakuse 10 talu 11 adramaaga. Eramõisu oli Pöides orduaja lõpul üle kümne. Suuremaid eramõisu olid Kingli, Koigi, Reinu ja Tumala (vt. mõisade ajalugu).

1564. a. müüs ordufoogt Heinr. Lüddinghausen-Wulff Maasilinna foogtkonna Taani kuningale Friedrich II, millega algas Pöides Taani aeg. Taani võimu esimesed aastad töid kihelkonnale küllaltki suuri raskusi, eriti just nende võitluste näol, mida peeti taanlaste ja rootslaste vahel Maasilinna lossi pärast. Et taanlasil oli raskusi lossi kaitsmisega, siis lasksid nad ta 1576. a. õhku (lähemalt vt. üldosa lk. 295—96). Sõdade tagajärjel vähenes ja vaesus kihelkonna rahvastik, paljud talud ja isegi terved külad jäid tühjaks ja kadusid. Veel 1592. a., s. o. 16 aastat peale viimast sõjaaastat, oli Saaremõisa ametkonnas ainult 54 asustatud, ent 64½ tühja adramaad (Maasis olid vastavad arvud 61½ ja 44). Enne kui rahvaarvu juurdekasv suutis tõsta asustuse endisele tasemele, puhkes uus sõda. 1611. a. sügisel tungisid rootslaste väesalgad Patrick Leermondi juhatusel Läänemaalt Muhu kaudu Pöidesse ja jäid siia talvkorterisse. 1612. a. jaanuaris tungisid nad siit ühes mandrilt saabunud uute vägedega edasi ja laastasid kogu maakonna, viies lahkudes hulgana kaasa sinseid talupoegi (vt. üldosa lk. 297). See rüüstesõda hävitas uuesti kõik rahuaastate saavutised. 1618. a. oli Pöides, nagu näeme järgnevast tabelist, mis pakub läbilõike sinse talurahva sotsiaalsest liigestumisest ja asustuse ulatusest riigimail Taani aja kestel, 97¾ tühja adramaad, s. o. peaaegu 50% kõigest talurahva valdamisel olevast kultuurmaast seisis söötis. Tabelist nähtub aga seegi, et järgneva suhteliselt kaunis lühikese ajavahemiku jooksul kasvas kihelkonna elanikkond nii jõudsasti, et ajastu lõpuks suudeti taas asustada peaaegu kõik 1618. a. tühjalt seisnud maad. Selgemini kui adramaade võrdlemine näitab asustuse suurt tihenemist talundite arvu enam kui kahekordistumine selle veerand-saja aasta jooksul, mis lahutab vaatluse all olevaid aastaarve üksteisest. Pöidele eriti iseloomustav on pundenikkudenimelise talurahva-kihi täielik puudumine siin. Tabeli puhul olgu märgitud veel see, et kaks esimest vakust kuulusid Maasi, järgmised kaks — Saare ja tabeli kaks viimast Uuemõisa ametkonda.

Kui meenutame Pöide vakuste loendit keskaja lõpust, siis märkame, et ametkondade jaostumises vakusteks on juba XVI saj. lõpul

¹) Siin pakutavad andmed Saare ametkonna asustuse kohta on erinevad 50 adramaa ulatuses üldosas lk. 299 oleval tabelil antud arvust Saare adramaade kohta. Õige on siiski siin pakutav arv. Üldosas antud arv on võetud Eesti Riigi Keskarhiivis säilinud Saaremaa summaarsest maaraamatust, mille kokkuvõtted osutusid hiljemini Rootsi Kammerarhiivist kasustatud algainese põhjal ekslikeks.

69. Pöide ametkondade asustus XVII saj. esimesel poolel.

Vakused	A d r a m a a d e a r v						Asustatud talud			Üksjalad ja vabadikud	
	1592		1618		1645		1592	1618	1645	1618	1645
	asust.	tühjad	asust.	tühjad	asust.	tühjad					
Rahula . .	15 ¹ / ₂	?	14 ¹ / ₂	16	33	1 ¹ / ₂	21	20	41	6	19
Kõrkvere .	17 ¹ / ₂	?	19	3	21	1	17	16	26	19	7
Kapra . .	27 ¹ / ₂	} 64 ¹ / ₄	24	24	36	?	36	28	51	2	6
Randvere .	26 ¹ / ₂		20	44	42	?	32	21	63	13	20
Ardla . . .	?	?	12	5 ¹ / ₂	20	2 ¹ / ₂	?	16	26	8	6
Välta . . .	?	?	11 ³ / ₄	5 ¹ / ₄	15 ³ / ₄	2 ³ / ₄	?	13	23	23	6
Kokku .	87		101 ¹ / ₄	97 ³ / ₄	167 ³ / ₄	7 ³ / ₄	106	114	230	71	64

toimunud põhiline muutus vakuste arvulise vähenemise suunas. Samuti on teostunud ümberpaigutusi vakuste ametkondlikus kuuluvuses. Vaadeldes tabelis esitatud vakuste külalist koosseisu, mis annab täpsustatuma ülevaate asustuse haarvusest ja kultuur- ning loodusmaastiku vahekorra, 1645. a. revisjoniraamatu järgi, näeme, et mitmed keskaegsed vakused esinevad siis külade hulgas, millest järeldub, et küla ja vakus keskajal õige sageli kattusid.

Alates vaatlust Rahula vakusega, leiame sealt Suure- ja Väike-Rahula, Tumala, Levala, Saikla (*Sayküll*), Ariste (*Ayrisz*), Iruste (*Hirist*), Orissaare, Orinõmme, Liigalaskma (*Ligalaszme*) ja Pulli (*Herjaküll*, praeguses Jaanis) küla ja Kõinastu laiu. Kõrkveres loendati Keskvere, Kõrkvere, *Rozekackena* ja *Makackena* (Kakuna) küla. Kapra vakuse koosseisu kuulusid Kapra, Käo (*Kewe*), Pahavalla (*Pahawald*), *Parrewal* (pole jälgitav), Paju-Kurdla, Mägi-Kurdla (*Meh Kurgell*), Laimjala (*Laydmell*) ja Saare küla. Randvere vakus koosnes Randvere, Ruhve (*Ruisz*), Kõigusti (*Koikust*), Üüvere (*Hürfer*), Kahtla (*Kachtel*), Asva (*Aszma*) ja *Harrywäg*- (pole jälgitav) külast. *Ardla* vakusest leiame siis Ardla, Muiküla, Veere (*Werell*), Talila (*Tallilaid*), Voeta (*Wöttaküll*) küla ja Neno talud, viimaseist on kujunenud vist hilisem Nenu küla. Välta vakus koosnes Neemi, Välta (*Felta*), Kanisaare (*Kaunisfer*) ja Leisi (*Löyszküll*) külast.

Eramõisade valdamisel oli samal ajal Pöides üle 100 adramaa talumaad; need maad ei moodustanud asustuslikult omaette suletud tervikuid, vaid asusid enamuses hajavaldusena riigi kätte jäänud talumaade hulgas. Nii oli Reinu mõisa valdamisel Kahutsi küla ja üksikuid talusid Iruste ja Levala külast. Koigile kuulus Jaani khk:s olevate maade kõrval siit Are küla. Otimõisa päralt oli enamik Veere ja osa Välta külast. Tumala talumaad asusid peamiselt Rahula ja Ariste ning Tumala külas, Kingli omad aga Neemi, Pahavalla ja Kuke külas. Audlale kuulusid Audla ja Ridala küla tervelt ning mõned talud Käo, Pahavalla jt. küladest. Vähehaale eramõisule kuulunud talumaade paiknemist pole siin põhjust jälgida.

Siseelu soodustav rahuaeg jätkus teatavasti ka Rootsi ajal. Vas-tava allikainese puudumise tõttu pole meil võimalik jälgida Pöide talurahva rootsiaegset elu ja asustuse arenemist sellises ulatuses,

nagu see sündis eelnenud ajastute puhul. Märkigem ainult seda, et Rootsi ajal asutati siia endisele kolmele ametkonnale lisaks veel neljas — Laimjala (*Gustafsdahl*) ametkond, samanimelise mõisaga keskses. Mõisade reduktsioon tabas siinseid aadlikke väga nõrgalt. Pöördelisema tähendusega siinsele talurahvale oli Karl XI poolt alustatud agraarreform, mis tõi põhilisi muudatusi talurahva sotsiaalsesse ellu. Ajastu lähemaks vaatlemiseks pole siin põhjust, sest selle väitel ei juhtunud midagi, mis oleks Pöidele kihelkondlikult eriti iseloomustav ja erinev üldmaakondlikust. Seepärast viitame siin vaid ajastu kirjeldusele üldosas.

Raskelt tabasid kihelkonda Põhjasõda ja katk. Venelaste rөөsõda ja taud nõudsid kohutavaid ohvreid. Suremuse tagajärjel tühjaks jäänud talude ja maade hulk oli ääretult suur. Kestis aastakümneid, enne kui maa kosus. Veel 1731. a. oli Pöides 426 täiesti tühja, söötis talu ja ainult 290 asustatud talu; seejuures oli viimaste töäjõud ja vahendite hulk nii väike ja nõrk, et ei suudetud kaugeltki majandada taludele kuuluvaid maid ennekatkuagekses ulatuses. Rahu saabudes talurahva arv vaatamata üha raskenevaile elutingimusile ja halvenevale õiguslikule ja majanduslikule seisundile kasvas siiski jõudsasti. Kujukalt näitab rahvaarvu kiiret juurdekasvu järgnevasse tabelisse lükitud arvustik XVIII saj. esimese poole kohta. Nagu siit näeme,

70. Pöide khk rahvaarv XVIII sajandi I poolel.

Aastad	1713			1715			1731			1744			1750			1756		
Vanus	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15
Arvuline liikumine	552	44	154	539	84	347	774	190	864	1055	213	884	1220	196	1044	1377	240	1327
Kokku	750			970			1828			2152			2460			2904		

neljakordistus kihelkonna elanikkude arv neljakümne aasta jooksul. Kas 1756. a. arv saavutas ennekatkuagekse taseme, pole teada. Sajandi teisel poolel näitab rahvaarv siiski juba palju tagasihoidlikumat tõusu, mis aga oli siiski küllalt jõuline, et peaaegu kolmekordistada XVIII saj. keskel loetud hingede arvu järgmise sajandi keskpaigaks (1850. a. oli siin 7261 elanikku).

Talude hulgalise tühjenemise ja asustuse taandumise tagajärjel vähenesid riigile minevad sissetulekud. Et maade taastasustamine toimus liiga aeglaselt, siis püüdis riik oma sissetulekuid tõsta mõisade rajamisega tühjadele talumaadele. Pöides asutati sellel mõisade rajamise ajastul Kahtla, Kapra, Keskvere ja Kõigusti riigimõis. Et mõisale vajaliku põllumaa leidmisel sageli ka talurahva majandamisel olemaid maid tühjade hulka arvati ja mõisastati, sellest juba kuulsime üldosas. Samuti oleme juba rõhutanud seda, et uute mõisade juurde tulek suurendas talurahval lasuvat mõisaorjust. Pealegi pani XVIII saj., mil mõisad järjest enam laiendasid oma toodangut ja viinapõle-

tamisele siirdudes koguni uusi töövälju avastasid, talurahvale uusi koormisi, nagu töö mõisa viinaköögis, kuhu tavalisest nõuti talupere-meest ennast. Põletuspuude puuduse tõttu ei saanud viinatööstus Pöides küll kuigi suurt ulatust. XVIII saj. lõpul olid ainult Reinu, Saare ja Tumala mõisas viinaköögid, kus toodeti viina omist saadusist, ja koguni omilt mailt saadavate põletuspuudega aeti siin läbi. Kihelkonna kuues (igas loendatud mõisas oli 2 kööki) viinaköögis toodeti aastas ca. 120 vaati viina, milleks tarvitati umbes 950 vakka vilja ja põletati ära üle 150 sülla puid.

1765. a. alustatud maaderevisjoni- ja -reguleerimistööde teostamist kihelkonna piirides pole vastava allikainese läbitöötamatuse tõttu võimalik siinkohal jälgida, viitame seepärast vastavale osale teose üldosas. Seal öeldule tuleks Pöide suhtes rõhutada ainult veel neid melioratsioonitöid, mis reguleerimistööde juhatus algatas Pöide piirimal olevate soode kuivatamiseks.

Ei see ega ka XIX saj. alul teostatud agraarreformid, mis andsid talupojale isikliku vabaduse, suutnud parandada talurahva õiguselist ja majanduslikku seisundit. Viimane üha halvenes, mille tagajärjel 1840:ndail aastail talurahva hulgas maad võttis sügav sotsiaalne käärimine, mis, vene usku siirdumisena vallandudes, võttis ainult väliselt usulise liikumise ilme. Pöides leidis liikumine algusest peale suurt poolehoidu; mõisnikkude katsed seda pidurdada äpardusid. Juuli-, augusti- ja septembrikuu jooksul a. 1846 avaldas 1831 põidelast Kuressaares soovi siirduda vene usku. Liikumise sellise ulatuse juures pole vaja imestada, et tüli usu pärast kandus otseselt junalakotagi. Kui kohalik pastor Hirsch usupuhastuspäeval konfirmeeritavaid leerilapsi mõni päev varemini lastevanemate juuresolekul oli eksamineerinud ja neile selgitanud evangeelse usu olemust, öelnud äkki keegi Uuemõisast pärit olev ema, et Kristus olnud ju ka vene usku, sest ristimisel kastetud teda vette, nagu see toimuvat veneusulist juures. Et luteri usus sellist kommet pole, siis tahtvat ta oma leeritatavate hulgas olevat tütar üle viia vene usku. Kommuniioniks andnud end siiski kõik vabatahtlikult üles ja olnudki kõik leeripüha hommikul kohal. Siis aga teatanud mõned, et nad keelduvad armulauast. Kuna pastor sõnamurdjaid veel manitsenud, astunud leerituppa hulk lastevanemaid ja teatanud, et nad ei lase oma lapsi konfirmeerida, sest nad pidavat järgmisel päeval nagunii minema Kuressaarde ja laskma end kirjutada vene usku. Nii juhtunud, et 57 leerilapsest järgnenud pastorile altari ette ainult neli. Hiljemini palunud veel 20 last armulauale võtmist ja pastor konfirmeerinud needki. Esialgu keeldunuist lasknud enamik end kahel järgneval pühapäeval konfirmeerida. Kuid seegi sündinud peamiselt arvamuse tõttu, et ainult leeritatud inimesed saavad end kirjutada vene usku. Kõikjal kõlavat, nagu kurdab pastor, lause — *wer sich nicht anschreiben lässt, verbleibt den Deutschen ewig erb* ¹⁾ — ja kartus, et

¹⁾ Kes end ei lase üles kirjutada, jääb igaveseks sakslaste pärisorjusse.

see tõesti võiks juhtuda, kihutavatki rahvast usuvahetamisele. Üldse vahetas siin 1846.—48. a. usku 4942 inimest, s. o. 68.1% kihelkonna elanikkude arvust. Selle suhtarvuga seisab Pöide usuvahetusliku liikumise pingsuse poolest Saaremaa kihelkondade hulgas Muhu järel teisel kohal.

71. Pöide khk usuvahetusliku liikumise kogukondlik eripingsus.

Kogukonnad	Õigeusulisi 1848	Elanikke 1850	Õigeusuliste %
Ardla	210	435	48.1
Kahtla	451	407	100
Keskvere	276	297	92.9
Kingli	219	256	85.5
Koigi	84	277	30.3
Kõigusti	278	459	60.6
Laimjala	344	491	70.1
Maasi	1128	1587	71.1
Orissaare	—	103	—
Oti	179	271	66.1
Pöide krms	32	114	28.1
Reinu	206	359	57.9
Saare	434	630	68.9
Tumala	420	480	87.5
Uuemõisa	681	1095	62.2
K o k k u	4942	7261	—

Et vene usku siirdujaid oli palju, siis avati siia juba 1847. a. Tornimäe (varemni Pöide) ja 1848. a. Kahtla õigeusu kogudus. Kiriku said mõlemad kogudused alles 1873. a. Et usuvahetusliku liikumise aastail siirdunute kui „keisriusuliste“ enesetunne oli kaunis kõrge, näitab see, et nad üritasid Pöide luteri usu kiriku ülevõtmist. Vastavat palvet Balti kindralkubernerile põhjendati väitega, et kirik on ehitatud juba katoliku usu ajal ja teda peetud korras terve kihelkonna talurahva poolt; nüüd olevat Pöide 700 taluperemehest jäänud luteri-usuliseks ainult $\frac{1}{5}$; pealegi käivat kirikus, kus juba mitu kuud puuduvat alaline õpetaja, jumalateenistusel ainult 2—10 inimest. See julge üritus siiski ei andnud soovitud tulemusi.

Juba usuvahetusliku liikumise üks mõjustajaid oli olnud rahvast tabanud viljaikaldus ja loomataud ühes sellest johtuva näljahädaga. Palju raskemini tabas nälg Pöidet paarkümmend aastat hiljemini. 1868. ja 1869. a. viljaikalduste tõttu puhkenud näljahädast ja sellele seltsinud taudidest pääses kihelkond alles väljastpoolt tulnud abi ja riikliku viljalaenu tõttu.

XIX saj. teisel poolel toimunud muutusist kihelkonna siseelus mainigem vaid seda, et 1891. a. liideti Keskvere, Koigi, Orissaare, Oti, Pöide kirikumõisa, Reinu, Tumala ja Uuemõisa kogukond Uue-

mõisa vallaks, ning Audla, Kahtla, Kingli, Kõigusti, Laimjala ja Saare kogukond Laimjala vallaks. Kihelkonna põhjaosast läks mõningaid alu Maasi valda, mille enamik kuulub Jaani kihelkonda.

1905. a. revolutsioonilisel liikumisel oli Pöides tugev poolehoid. Vägivallategusid siin siiski ei juhtunud, põletati vaid mõned mõisaküünid. Seda enam teotseti seadustega enam-vähem lubatud raamid. Uuemõisa vallakirjutaja Ernst Sarapuu'ga eesotsas andis Pöide liikumisele Saaremaa kõige radikaalsemad juhid, kes oma aktiivsusega Kuressaare ja Pöide rahvakoosolekuil detsembris 1905. a. said kuulsaks „pöidulaste parteina“ ja andsid koostatud memoriaalidele ja nõudmistele radikaalse värvingu (vt. üldosa lk. 343—45). — Karistusalk saabus Pöidesse vanaaasta õhtul 1905 ja peatus Uuemõisa vallamajas. Suurimaks süüdistajaks olnud Uuemõisa omanik Nolcken. Tumala omanik v. Stackelberg seevastu keeldunud, hoolimata sellest, et temal oli maha põletatud mõned küünid, karistussalka vastu võtmast. Eriti otsitud siin E. Sarapuud ja M. Trull'i — „Pöide kuningaid ja rahvaväe juhte“. Neil aga oli õnnestunud pageda. Hiljemini andis Sarapuu end ise võimude kätte ja 1908. a. karistati teda 3-aastase kindlusvangistusega.

Sakslaste Saaremaa vastu suundunud operatsiooni puhul 1917. a. oktoobris algas Pöide vallutamine nende Saksa väeosade poolt, kes maandusid Pammanas, juba 12. okt. Sakslaste sihiks oli kiirelt Muhu tammile pääsu vallutada ja seega venelaste taganemistee mandrile ära lõigata. Seepärast peetigi siin suuremaid võitlusi Orissaare pärast, mida venelastel õnnestus korraks sakslasilt tagasigi võita. Vähemaid tulevahetusi oli ka teisel. Lõplikult vallutasid sakslased kihelkonna 15. oktoobril (vt. üldosa lk. 346—47).

Eesti Valitsuse korraldusel teostatud mobilisatsiooni puhul 1919. a. alul puhkenud saarlaste mässul me siin enam ei peatu, vaid viitame vastavate sündmuste kirjeldusele üldosas.

Koolid. Rootsi aja lõpul alguse saanud köstrikskool jäi kogu XVIII sajandi ainsaks kooliks kihelkonnas. Koolmeistriks olid siin sajandi jooksul Lorenz Hammer, Axel Luther, Franz Hermann Martens ja Joh. Friedr. Rotschild, kelledest enamik oli sakslasist käsitöölised. 1764. a. sai kihelkond nägusa koolimaja, millel oli eeskoda, 2 tuba, kamber ja korstnaga ahi. Nagu teistes kihelkondades, tulid Pöideski lapsed köstrikskooli peamiselt katsele, saades õpetust kodus. Kooli ülesandeks oli lapsi ette valmistada kiriku täieõiguslisiks liikmeiks saamisele; siin õpetati lugemist, katekismustarkust ja kirikulaulu. Alles XVIII saj. lõpul avati vastavalt 1784. a. koolikorraldusele kihelkonda ka külakoole. Viimased töötasid taluelamuis ja õpetajaiks olid lugeda oskavad talumehed. Ka sellel koolil on vähe ühist moodsa kooliga. Lapsed tulid külakooli esimesil aastail koolmeistri juurde kokku tavaliselt ainult pühapäeviti, mistõttu neid koole nimeatigi pühapäevakoolideks. 1819. a. õppis neis koolis Pöides 82 poiss- ja 66 tütarlast, kodust õpetust sai samal ajal 505 poiss- ja 485 tütarlast. Karmimalt nõuti külakoolide asutamist mõisadelt siiski alles

1820:ndaist aastaist alates. Õppetöö algas külakoolis mardipäeval ja kestis tavaliselt 10. märtsini. 1836. a. oli Pöides juba 19 külakooli, 1840. a. tõusis nende arv 23:le, kuid ühelgi polnud koolimaja, samuti töötasid koolmeistrid ikka veel kindla palgata. Rahva siirdumine vene usku vähendas külakoolide arvu 15:le, s. o. igasse mõisakogukonda jäi töötama üks külakool. 1840. a. oli külakooles 799, 1860. a. veel ainult 195 last.

Et külakool võttis üle endise köstrikskooli ülesanded, siis muudeti viimane kihelkonnakooliks (*Parochialschule*), mille õppekava oli märgatavalt laiem köstrikskooli (*Kirchspielsschule*) omast. Siia võeti piiratud arvul vastu paremaid külakoolis õppimise juba lõpetanud poisslapse ja siin õpetati peale muu ka kirjutamist, arvutamist ja õigekirjutust. Pöide kihelkonnakool avati alles pärast 1823. a.; 1829. a. õpetas koolis kohalik pastor Agthe ise; siis oli koolis 24 õpilast. Enne ametliku kihelkonnakooli avamist oli pastor omal algatusel avanud kirikumõisas kooli, kus talulastele õpetati lugemist ja kirjutamist ning arvutamist, juba 1815. a. paiku.

Veneusuliste jaoks avati juba 1847. a. Pöide kihelkonnakool (Tornimäel hiljemini), Kanisaare, Kahutsi ja Saare abikoolid, millele pärastpoole järgnesid Kapra, Randvere, Ridala, Paju-Kurdla, Saikla, Viinakeldri ja Kõrkvere kool. Tornimäe kihelkonnakool toodi 1865. a. Uuemõisast Tornimäele selleks ehitatud hoonesse; 1872. a. valmis siin koolile uus hoone. 1912. a. asutati Kahtla kihelkonnakool. Luteri usu külakoolide arv kahaneb uuemal ajal veelgi. 1909. a. on siin luteri usu kihelkonnakool ja Kahutsi, Vältä, Kõrkvere ning Kõigutsi külakool. Veneusuliste pärast olid veel 1918. a. Kahtla ja Tornimäe kihelkonnakool ja Kahtla, Randvere, Ridala, Paju-Kurdla, Rõõsa, Kõrkvere, Kanisaare, Muiküla, Saare ja Vältä abikool.

Eesti ajal korraldati koolivõrk täiesti ümber, mis teostus mitme aasta jooksul. Selle tagajärjel vähenes küll koolide arv, kuid koolide tase tõusis samavõrra. 1925. a. töötas kihelkonnas 7 algkooli: Audla, Kahutsi, Kahtla, Kõrkvere, Saikla, Tornimäe ja Uuemõisa.

MÕISAD. Audla (saksa k. *Haucküll*) mõisa, mis varemini oli olnud Hans Frund'i valdamisel, läänistas ordumeister Joh. v. Mengede 1464. a. Jacob Swarte'le. Viimase poeg Balthasar Swarte müüs mõisa, millel siis oli 3 adramaad mõisa- ja 16 adramaad talumaad, 1517. a. 1900 marga eest Hinrik Anrep'ile, kes võttis enese kanda veel mõisal lasuva 350-margalise võla. Mõisale kuuluvad talumaad asusid viimatinimetatud aastal Audla, Käo (*Kebbe*), Pahavalla, *Parafer'i*, Ridala (*Rottel*) ja *Filten'i* (võib-olla praeguse Vältä) külas. 1577. a. müüs Joh. Anrep Audla mõisa koos mõne sarvloomaga 5000 riia marga eest Friedr. v. Werden'ile. Konfirmeerides nimetatud ostu, läänistas Taani kuningas Friedrich II 1577. a. viimasele Audla ja Ridala külast veel 4 talu 4 adramaaga, 1 vabadikukoha, heinamaid ja Maasi soos asuva *Meddagerue-* (Mädajärve-) nimelise järve. 1611. a. läks Audla 2700 taalri eest asehaldur Klaes Malteson Sehestädt'ile, kes liitis mõisaga samal aastal Tumala mõisa omaniku Schulmann'i käest ostetud Ridala külas asuvad 2 adramaad talumaad. 1623. a. müüsid Sehestädt'i pärijad mõisa 3000 riigitaalri eest Reinh. v. Vietinghof'ile. Samal aastal ostis viimane Christ. Berent Berg'i käest Kukumõisa-nimelise varemini Kingli mõisa juurde kuulunud mõisakese ja liitis selle Audlaga. Kukumõisas kadus juba varakult mõisamajapidamine. Reduktsioonikomisjoni otsusel tagastati Audlalt Väikeses väinas olev „*Gantzenholm*“-nimeline laid, mille ordu-

meister Herm. v. Brügenei 1548. a. „*Messelsar*“ nime all oli läänistanud Peter Gans'ile ja mis 1663. a. ostu puhul ühendati Audlaga. 1798. a. pantis Fromh. Heinr. v. Vietinghof Audla 71 000 hõberubla eest Carl v. Buhrmeisterile, kes 1806. a. mõisa päriks omandas. Viimase perekonna kätte jäi mõis Maaseaduse alusel teostatud võõrandamiseni. Uuemal ajal rajati Audla peamõisa kõrvale Ollamäe kõrvalmõis. 1909. a. oli Audlas 1082.13 tiinu mõisa- ja 995.59 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 14 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset kivihoonet, kasustab Audla algkool.

Kahtla (saksa k. *Kachtla*, ka *Kachtel*) riigimõis asutati XVIII saj. keskel. 1909. a. oli siin 1051.11 tiinu mõisa- ja 1295.05 tiinu talumaad. XIX saj. eraldati siinsest mõisamaast Kahtla ap. õigeusu kirikule 40.34 tiinu maad. Mõis on plaanistatud 30 üksuseks ja asundatud.

Keskvere (saksa k. *Keskfer*) riigimõis asutati XVIII saj. alul Põhja-sõja ja katku tagajärjel tühjaks jäänud talumaile. 1909. a. oli siin 1147.32 tiinu talu- ja 635.40 tiinu mõisamaad. Mõis jagati juba 1912. a. talurahvale; toorkord jagamata jäänud maad plaanistati ja asundati 1922. a.

Kingli (saksa k. *Müllershof*). 1398. a. läänistas ordumeister Wennermar v. Brügenei Pöides asuva *Rymecke* küla 6½ adramaaga Nicolaus Paykele'le. 1434. a. andis ordum. Franke Kerskorff Pahavalla (*Pawedall*) ja Ridala (*Ruttel*) külast Goswin Hane'le 5 adramaad, mis olid varemni olnud Hans Rackuer'i valdamisel. 1458. a. andis ordum. Joh. v. Mengede varemni Claes Paykel'i valduses olnud *Rymecke* (ka *Remecke* ja *Rehemeggi*) küla ühes *Wanelayde*-nimelise saarekesega Hans Swartele. Viimase kätte näikse olevat läinud ka eespoolnimetatud Goswin Hane'le antud maad. 1517. a. loobus Balthasar Swarte kõigest oma vallas- ja kinnisvarast, välja arvatud Hinrik Anrep'ile loovutatu (vt. Audla), oma küdi Engelbert Möller'i kasuks. Vastutasuks kohustas Möller hoolitsema Swarte eest kuni selle surmani ja peale surma 20 margaga ta hingeõndsuse eest. 1518. a. andis Möller Ridala külast 2 talu 2½ adramaaga, *Heddewalt*-nimelise saarekese ühes kalastamise ainuõigusega sealsel rannal Maasilinna ordufoogtile Tonnie Overlacken'ile, saades vastu Pahavalla külast, kus tal juba varemni oli 5 adramaad, 5 adramaad talumaad ühes seal oleva veskiga ning Kurdla ojaga (*Curgelsche beke*). 1605. a. müüs Detloff Möller *Rehemeggi* mõisa ühes *Kuckemoise*-nimelise tühja kõrvalmõisaga Kaarma Loona mõisa toorkordsele omanikule Fromh. Berg'ile. Taani ajal kaob mõisa endine nimi — *Rehemeggi* —, mida saksa keeles asendab Möllerite perekonnanimest tuletatud *Müllershof*; mõisa eestikeelse nime — Kingli — päritolu pole jälgitav. — 1512. a. müüs Tõnis Lar oma Pöides Neemi külas asuva Neemi- (*Nemes-*) nimelise mõisakese 305 riia marga eest Cort v. Bonen'ile. Vahetades sageli omanikke, tuli Neemi orduaja lõpul Maasilinna foogti Heinr. Lüddinghausen-Wulff'i kätte, kes ta 1562. a. müüs Berent Berg'ile; viimase järeltulijad ühendasid Neemi XVII saj. Kingliga. Bergide kätte jäi Kingli 1830. a., mil mõis 15 145 hõberubla eest läks Johanna v. Nollcken'i (sünd. Berg) omandiks. XIX saj. lõpust alates oli mõis lühiajaliselt v. Samson-Himmelstjerna ja siis v. Lingen'i perekonna valduses. Võõrandamisel kuulus ta K. v. Ditmar'ile. 1909. a. oli siin 481.5 tiinu mõisa- ja 677.5 tiinu talumaad. Kingli on plaanistatud 28 üksuseks ja asundatud.

Koigi (saksa k. *Koik*). Ordum. Vincke v. Overberg läänistas 1441. a. vendadele Joh. ja Hinrik Kömning'eile 28 adramaad. Sellest asetses 8 adramaad Pöides Koigi (*Koicke*) külas, millest 6 adramaad saajate isa oli saanud lääniks ordum. Siegfr. Lander- v. Spanheim'ilt ja 2 adramaad ostnud Joh. Sulzen'ilt. Loendatu kõrval said nad samast veel 2 adramaad ja Koigi järve, mille nende isa Ewert oli ostnud Herm. Schepeedorff'i pärijailt. Nimetatud aladest peamiselt kujuneski Koigi mõis, kuna enamik 1441. a. antud läänistuse siin loendamata osadest asus praeguses Jaani kihelkonnas. 1526. a. läksid kõik need maad Godert Gogreven'i kätte, kes selle läini 1532. a. andis eluaegseks kasutamiseks Joh. Treyden'i lesele. 1561. a. läänistas ordum. Kettler Koigi ühes Jaanis olevate aladega Heinr. v. Hove'le. 1660. a. läks Koigi mõis 6000 riigitaalri eest Christ. v. Stegeling'ile ja viimase tütre abielu kaudu maakohtunik

Georg v. Preiss'ile ning viimaselt Stackelberg'ide kätte. 1823. a. omandas mõisa Peter v. Buxhövdén, kuid müüs selle juba 1832. a. 17 500 hõberubla eest edasi maakocht. B. W. Aderkas'ile. Viimase perekonna kätte jäi mõis kuni Maaseaduse alusel teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 1230.21 tiinu mõisa- ja kvoote- ning 592.95 tiinu müüdud ja 217.98 tiinu müümata talumaad. Mõis on plaanistatud 22 üksuseks ja asundatud.

Kõigusti (saksa k. *Koigust*) riigimõis asutati XVIII saj. 1909. a. oli siin 515.26 tiinu mõisa- ja 1339.13 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 20 üksuseks ja asundatud.

Laimjala (saksa k. *Laimjall*) asutati riigimõisana juba Rootsi ajal ja jäi riigi kätte kuni 1793. a., millal doneeriti kindralmajor Jakob Pistor'ile, kes ta 1798. a. 79 000 hõberubla eest müüs Thomas Woldem. parun Dellingshausen'ile. Viimane pantis mõisa 1803. a. Joh. Christ. v. Nolcken'ile, kelle pärijad Laimjala 1808. a. päriks omandasid. Järgneva saja aasta kestel vahetas mõis sageli omanikke. Võõrandamisel kuulus ta E. Harten'ile. 1909. a. oli siin 1124.12 tiinu mõisa- ja 1390.28 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 49 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on nägus ühekordne kivihoone, mida kasustatakse Laimjala vallamajana.

Maasi (saksa k. *Masich*) asutati ordumõisana juba orduajal; jäi peale orduaja lõppu kestvalt kuni tükkeldamiseni riigi enese kätte. 1909. a. oli siin 1231.57 tiinu mõisa- ja 6244.41 tiinu talumaad.

Orissaare (saksa k. *Orrisaar*). Ordum. Hermann v. Brügenei läänistas 1536. a. Jürgen Junge'le Orissaare (*Oreval*) külast 2 adramaad, millest kujuneski Orissaare mõis. 1652. a. müüs Hermann Junge Orissaare mõisa Klaus Treiden'ile. 1693. a. panditi mõis 1000 riigitaalri eest Reinh. Buncken'ile, kelle pärijate kätte jäi mõis pandivaldusena kuni 1786. a., millal Reinh. Mathias Stakelberg lunastas mõisa endale. 1790. a. läks Orissaare Carl Georg Stakelbergile ning jäi nimetatud perekonna kätte Tumala karjamõisana kuni Maaseaduse põhjal teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 249.21 tiinu mõisa-, 39.25 tiinu kvoote- ja 166.84 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 11 üksuseks ja asundatud.

Otimõisa (ka Pöide, saksa k. *Peude*) kuulus orduajal Üxküll'ide perekonnale. Et kõik need dokumendid, mis tõestasid Üxküllide valdamisõigust nimetatud mõisa suhtes, olid hävinud Maasilinna põlemisel, siis hankis Otto v. Üxküll 1604. a. kuningas Kristian IV kinnistuse oma valdamisõigusele. Reduktsioonikomisjon arvestas mõisa erakättesse minekut nimetatud konfirmatsioonist alates ja tagandas Otimõisa kui esimeste valdajate pärijate käes oleva mõisa. Kuid juba 1707. a. taastati mõis viimase omaniku väimehele Fromh. Vietinghof'ile. Selle surres abiellus ta naine Ursula Fabian Gust. v. Aderkas'iga ja viis Otimõisa abiellu kaasavaraks. Aderkas'ide perekonna kätte jäi mõis kuni võõrandamiseni Eesti ajal. 1909. a. oli Otimõisal ühes Undu karjamõisaga 698.10 tiinu mõisa- ja kvoote- ning 334.49 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 32 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, kolmekordset kivihoonet, kasustas ringkonna riigimaade valitseja.

Pöide kirikumõis kujunes pastori elandina kindlasti juba keskajal. 1909. a. oli siin 219 tiinu mõisa- ja 178 tiinu talumaad. 1925. a. oli kirikumõis veel plaanistamata.

Reinu (saksa k. *Saltack*, vanemais allikais *Saletacken*) mõis, mis varemalt ka *Hiersz* (ja veel *Huersz*) nime kandis, oli XV saj. alupoolel Wilhelm v. Elmete valdamisel. Viimase surma järel läänistas ordum. Heinrich Bockenworte Saletake mõisa 11 adramaaga W. v. E. pojale Joh. v. Elmete'le. Joh. v. Elmete testamendi järgi haaris see läänistus peale *Saletake* veel *Kaime*, *Terne* (praegused Tärna talud), *Kaghovere* (vist praegune Kahutsi), *Orezar* (Orissaare) ja *Scrne* küla, kas terveni või ainult osaliselt. *Some* külast määras Joh. v. Elmete oma testamendis 4 talu 3 adramaaga vikariile, mille ta ise oli asutanud neitsi Maarja auks Pöide kiriku juurde. 1464. a. müüs Jakob v. Elmete mõisa ühes *Kaima Terne*, *Rante*, *Saletacken*, *Kaukver* ja *Some* külaga, välja

arvatud *Some* külast Joh. Möller'ile antud, varemalt vikariile määratud 3 adramaad, üldse 20 adramaad 2800 riia vana marga eest Goswin Dönhove'le. 1537. a. läks mõis Hans Treiden'ile, kelt pärineb mõisa eestikeelne nimetuski. 1647. a. teostatud eramõisade revisjonis lausutakse, et mõisa varasem nimi „*Hiersz*“ tulevat sellest, et mõis asunud varemalt sellenimelises kohas (ehk praegune Iruste küla); hiljemini toodud mõis sealt üle *Saletacken*'i külla. 1691. a. tagastati mõis puhta donatsioonina esimese saaja otseste pärijate käest, mõisa vanust hakati seega lugema 1537. a., kuid jäeti tertsiaalmõisana endise omaniku kätte rendile. Vene aja alul taastati mõis Otto Ernst v. Treiden'ile. Ent mõisale kuhjunud võlgade pärast müüs ta selle 1723. a. Carl Adam Stakeiberg'ile. 1750. a. läks mõis võlgade pärast maakohtu otsusel oksjonile, kus ta läks Anna Maria v. Büncken'i kätte, kes mõisa aga juba paari kuu pärast 5900 riigitaalri eest Franz Friedr. v. Martens'ile edasi müüs. Viimase poeg ühendas Reinu mõisaga väikese Nenu (*Nenno*) mõisakese. Nenu mõis oli tekkinud juba orduajal. 1561. a. müüs Maasilinna foogt Heinr. Lüdinghausen-Wulff 1000 riia marga eest Jürgen Linten'ile Nenu küla juurest 1 adramaa, mis varemini oli olnud maakirjutaja Joh. Salis'e valduses, ühes 2 üksjalamaaga (neist 1 *Porrisz*-nimeline) ja 1 kopluga. 1566. a. läks see läänistus, millele oli kujunenud *Porris*-nimeline mõisake, Maasilinna maakirjutajale Valtin Richardt'ile 600 riia marga ja $\frac{1}{2}$ säilitise rukiste eest. Viimase järeltulijate käes oli mõis 1730. a. ni. Selle järel käest kätte käies tuli ta 1750. a. 1250 hõberubla eest Martens'ite kätte ja ühendati Reinuga. 1769. a. peale kuni Maaseaduse põhjal teostatud võõrandamiseni oli Reinu mõis Buhrmeister'ite käes. 1909. a. oli siin 475.66 tiinu mõisa- ja 716.50 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 25 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne kivihoone.

Saare (saksa k. *Holmhof*) mõis asutati ordumõisana juba keskajal. Nagu üks XVII saj. kirjapandud traditsioon kõneleb, tulevat mõisa nimi sellest, et varasemal ajal eraldanud väike väin Saare mõisa saarena muust Saaremaast. Mõis jäi riigi enese valdamisele kuni 1798. a., millal tsaar Paul I andis ta Saaremaa rüütelkonnale, kelle valdamisele jäi mõis Eesti ajal teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 919.78 tiinu mõisa- ja 1607.77 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 20 üksuseks ja asundatud.

Tumala (saksa k. *Thomal*). Ordum. Wolter v. Plettenberg läänistas 1495. a. Hinrik Schulmann'ile Tumala külast $10\frac{1}{2}$ adramaad, Ariste, Rahula, Saikla ja Ridala külast ning Kolk-nimelisest paigast kokku $13\frac{1}{2}$ adramaad, ühes kalastamise õigusega rannal ning paljude uudismaadega Pöide kihelkonna mitmesugustes osades. Sellest läänistusest kujunes Tumala mõis, mis jäi Schulmannide kätte kuni 1613. a., millal mõis riigistati ja selle omanik Heinr. v. Schulmann Kopenhaagenis hukati, sest ta oli rootslaste sõjakäikude puhul Saaremaale äraandlikult toetanud neid ja teotsenud Taani riigile vaenlikult. Peale seda kui Saaremaa 1645. a. Rootsi alla läks, taastas kuninganna Kristiina mõisa 1613. a. hukatu pojale Heinr. Schulmannile. 1647. a. ostis Otto Schulmann Kuressaare krahvkonna omanikult krahv Magnus Gabriel de la Gardie'lt 3000 riigitaalri eest Pöidest $11\frac{1}{2}$ adramaad maad ja liitis ostu kuninganna Kristiina loal Tumalaga. 1671. a. omandas Tumala maanõunik Matthias Stakelberg. 1686. a. tagastati Tumalalt 1647. a. ostetud $11\frac{1}{2}$ adramaad. Saaremaa venelaste kätte langemise järel tagastati Vene võimude poolt Tumala, kuna selle omanik Carl Adam v. Stakelberg teenis Rootsi sõjaväes. Peale Uusikaupungi rahu Saaremaale pöördunud, taastati viimasele Tumala mõis ühes 1686. a. tagastatud maadega. Stakelberg'ide kätte jäi Tumala kuni Eesti ajal teostatud riigistamiseni. 1909. a. oli siin 1049.69 tiinu mõisa-, 199.21 tiinu kvote- ja 940.51 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 69 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, 2-kordset kivihoonet, kasustab mesinikukoha pidaja.

Uuemõisa (*Neuenhof*) asutati ordumõisana keskajal. Orduaja lõpul läänistas ordum. Gotth. Kettler ta Goswin Wulff'ile, kelle pärijaita surres mõis Taani ajal langes riigile. Selle järel oli mõis pidevalt kuni tükeldamiseni riigi enese valdamisel. Uuemal ajal rajati siia veel Kübassaare ja

Muraja karjamõis. 1909. a. oli siin 92.47 tiinu mõisamaad. Ühes karjamõisadega plaanistati Uuemõisa Eesti ajal 46 üksuseks ja asundati. Härrastemajas, ühekordses paekivist hoones, asub Uuemõisa algkool.

10. Püha.

AJALUGU. Püha (saksa k. *Pyha*, vanemais allikais *Pia*, *Piha*, *Phia* jne.) kirikut ja kihelkonda mainitakse kirjalikes allikais esmakordselt 1449. a. Kuid kihelkond on kahtlematult siiski tublisti vanem, sest kihelkonna praegune kirik on ehitatud juba XIV sajandi keskpaiku, nagu seda näitavad kunstiajaloolised pidepunktid. Arvatavasti eraldus Püha iseseisva kihelkonnana Valjalast, kuhu Püha maa-alad varemini kuulusid, XIV sajandi algupoolel, kusjuures neid kaht kihelkonda lahutav piir jäi veel aastasadu väga kõikuvaks. Püha- ja Kaarma-vaheline piir ulatus varemal ajal oma lõunaosas tublisti enam lääne poole kui praegu. Praeguse asendi sai see piir alles XVIII ja XIX sajandi vahetusel toimunud maade reguleerimise tööde tagajärjel, millal eraldati Pühast ja liideti Kaarmaga juba keskajast peale Püha ametkonna keskuseks olnud Püha-Suuremõisa mõis, mis hiljemini sai nimeks Kaarma-Suuremõisa, ühes mõningate küladega.

Kihelkonna keskaegsest ajaloost teame õieti vähe. 1519. a. teostatud visitatsiooni kirikuvarandusteloendist näeme, et sinne pühale Jakobile pühendatud kirik oli küllaldaselt varustatud karikate ja teiste jumalateenistuseks vajalike ja kirikut kaunistavate esemetega; muu hulgas nimetatakse üht hõbedast räime, mille olid annetanud kirikule kohalikud kalurid. Suuremad kui teisel olid Püha kiriku rahatagavarad, millega kirik äritses, laenutades raha %% vastu peamiselt kohalikele mõisnikele. Laenult võttis kirik 6% aastas. Laenajad pantisid kirikule raha tagasimaksmise kindlustuseks tavaliselt oma läänikirju ja mitmesuguseid väärtmetallist esemeid. Vaatamata neile tagatisile ei täitnud võlgnikud oma kohustusi kiriku vastu kuigi korralikult. Sageli ei tasunud nad laenatud raha ega protsente. Üldse oli kirikul 1519. a. saada võlgnikelt 300 marga ümber, kuna sularaha oli samal ajal kassas 160 marka. Vilja oli 1519. a. kirikul tagavaraks 90 vakka, kuna 3 isikut võlgnesid samal ajal kirikule 90 vakka rukkeid ja linnaseid.

Missugusel määral keskajal Saaremaad tabanud sõjasündnused haarsid Pühast, pole teada. Alles Taani aja algusel kuuleme siinse pastori Timan v. Brakel'i kaasaegsest „Kristlikust vestlusest Liivimaa hirmsast ärähävitamisest“, et 1576. a. olid Pühast laastavate moskvalaste väesalgad süüdanud põlema õlgkatusega Püha kiriku, mille

torni oli varjule läinud hulk saarlasti ühes naiste ja lastega. Nähtavasti hukkusid tornis viibijad ühes kirikuga. Pastor Brakel lahkus ise õige varsti peale kiriku põletamist, millal hävis ka pastoraat, Saaremaalt. — 1612. a. põletasid mandrilt Saaremaale tunginud Rootsi väesalgad Püha-Suuremõisa ja röövisid ära mõisas olevad loomad ning viljatagavara. Sama saatus tabas paljusid eramõisu ja talusid; lahkudes viisid rootslased veel vangidena kaasa kohalikke talupoegi. Rootslaste rüüsteretkele a. 1612 järgnes peaaegu 100-aastane rahupõlv, mille katkestas venelaste tungimine Saaremaale 1710. a.

Nagu näeme üldosas antud muististe levimise kaardilt, on Püha muinasleidudelt vaesemaid kihelkondi Saaremaal. Oleks siiski eplik järeldada nende teada olevate leidude põhjal, nagu oleks kihelkonna praegustes piirides ajaloolise aja lävel elanud inimesi ainult Ilpla piirkonnas, kust on teada asustust tõestavaid leide. Muistse asustuse ulatus oli vististi palju suurem. Teisiti pole mõistetav kristliku kiriku ja kihelkonna asutamine siia nii varakult, nagu sellest kuulsime eespool. Ilpla—Püha kõrval elasid inimesed kindlasti juba muinasajal ka Putla—Kõljala ja Iilaste—Sandla piirkonnas, s. o. neis paikades, mis hilisemalgi ajal olid suuremate asustusrühmitiste keskuseks, nagu see avaldub kihelkonna keskaegset vakuseorganisatsiooni ja läänistusi jälgides. Kas keskaja lõpul suhteliselt tihedalt asustatud Vätla poolsaarel oli juba muinasajal kestvat asustust, pole võimalik öelda. Et siia keskajal asus rootslasi, sellest peab küll vist järeldama, et vähemalt poolsaare lõunarand oli ajaloolise aja alul veel asustamata. Keskaja lõpul elas Vätlas 15 rootsi peret ja nende valdamisel oli 11½ adramaad ja 2 üksjalakohta. Saaremaa rootslasist säilitasid Vätla omad kõige kauemini oma rootsluse, kõigepealt küll just parema õigusliku ja sotsiaalse seisundi tõttu, sest Taani ajal märkame, et Vätla rootslased olid eestistumas või koguni juba eestistunud. Praegu näitavad siin rootslaste omaaegseid asukohti Suure- ja Pisku-Rootsi küla. — Terve kihelkonna keskaegse asustuse ulatuse kohta on raske saada arvulist ülevaadet, sest eravaldues oleva maaomandi kohta puuduvad täpsamad andmed. Läänistuste kaudu oli aga enamik kihelkonna kultuurmaid läinud keskaja lõpuks erakättesse. Siinsed eramõisad asutati peaaegu eranditult kõik keskajal. Suurim neist oli Tõlluste, mille valdamisel oli keskaja lõpul üle 30 adramaa talumaid. Üldse oli ajastu lõpul Pühas eraisikute valdamisel maad umbes 100 adramaad. Maahärra enese kätte jäänud maad moodustasid Püha ametkonna, mille halduslikuks keskuseks oli Püha-Suuremõisa piiskopimõis. Selle mõisa külvi-pinda hinnati keskaja lõpul 8 sälitisele; ta majandamiseks oli ametkonnas, mis jagunes 5 vakuseks, 78 asustatud adratalu 76½ adramaaga ja 26 üksjalga, arvates siia juurde Vätla rootslasi, kes olid vabad mõisaorjusest; näeme, et üldse oli ametkonnas 91 adratalu 88 adramaaga ja 28 üksjalakohta, vabadikkude arvu kohta aga pole teateid. — Hertzog Magnuse ajal kahanes ametkonda kuuluvate talude arv uute läänistuste tõttu veelgi. 1573. aastaks, millal Magnus kõr-

valdati Saaremaa isanda kohalt, oli ta võõrandanud ca. 15 adramaad. Uute läänistuste ja lisaks veel vaenlaste rüüsteretkede tagajärjel jõuti peatselt olukorrani, mil ametkonda kuuluva talupojaskonna tööjõust ei piisanud Suuremõisa põldude harimiseks. Et käitist siiski hoida endisel kõrgusel ja veel edasigi arendada, selleks allutati XVII saj. alul mõisaorjuse tegemise suhtes Suuremõisale 4 vakust Lõuna-Kihelkonnast (Atla, Karala, Koimla, Lõmmala).

Püha talurahva asustuse arengust, talurahva sotsiaalsest ja etnilisest liigestumisest ning ametkonna halduslikust jaostusest Taani ajal annab arenguloolise arvulise ülevaate järgnev tabel.

72. Püha ametkonna asustus XVII sajandi I poolel

Vakused	A d r a m a a d e a r v						Pundenikukoh- tade arv			Asusta- tud talud			Üksjalad ja vaba- dikud	
	1592		1618		1645		1592	1618	1645	1592	1618	1645	1618	1645
	asust.	tühj.	asust.	tühj.	asust.	tühj.								
Püha-Vätla . .	18	—	18	1 ₂	18	1 ₂	—	—	1	16	18	31	2	1
Vätla rootslased	11	—	11 ¹ / ₂	—	11 ¹ / ₂	—	—	—	—	15	15	21	3	—
Ilpla	21 ¹ / ₄	—	18 ¹ / ₄	10	24 ³ / ₄	4 ¹ / ₂	—	—	—	21	17	33	4	—
Putla	14	—	7	5	12 ¹ / ₂	2	1	1	1	15	8	22	6	4
Kokku	64 ¹ / ₄	—	54 ³ / ₄	15 ¹ / ₂	66 ³ / ₄	7	1	1	2	67	58	107	15	5

Peatudes lühidalt tabelis antud arvudel, märkigem, et tühjade adramaade suurem arv 1592. ja 1618. a. lahtris viitab sellele, et kihelkond neil aastail veel polnud kosunud eespoolnimetatud 1576. a. toimunud venelaste ja 1612. a. rootslaste rüüsteretke tagajärgedest. Sõdade tagajärjel tühjaks jäänud talumaid ei suudetud taas asustada Taani aja lõpukski (1645), ehkki asustatud talude arvu peaaegu kahekordistumine ajavahemikus 1618—45 küll ilmselt näitab asustuse suurt tihenemist selle aja kestel. Samuti näitab üksjalgade arvu kestev vähenemine, et just see talurahva kiht siirdus tühjaks jäänud adratalusesse.

Asustuse maa-alalisest haarvusest annab konkreetse pildi vakustesse kuuluvate külade jälgimine. Viimast võimaldavad 1645. a. revisjoni andmed. Sealt näeme, et Püha-Vätla vakus koosnes kahest osast: 1) eestlastega asustatud *Mahwack* (maavakus), mis oma läänistamata osas kattus Kailuka (*Kay-lauck*) küla ja mõne hajataluga, ja 2) rootslaste talud poolsaare lõunarannal; hilisem jaostumine Suure- ja Pisku-Rootsi külaks pole siis veel jälgitav. Esitatud tabelis on mainitud vakuse eestlaste ja rootslaste alad toodud lahus. Ilpla vakusest leiame Suure- ja Väike-Ilpla küla, mis vastavad praegustele Ilpla küladele. Putla (*Puttkull*) vakuses leidsid samanimeline küla ja Mustala Martti 2 adramaa + 1 pundenikumaa suurune vabatalu, mis koos ½ adramaa suuruse Mustala taluga on algeks hilisemale Mustla külale.

Eramõisade juures avaldus siin Taani ajal püüdi koondada mõisaseoskonda kuuluvaid maid üheks tervikuks. Teatud tulemusi sel ka oli, sest võime jälgida tervet rida juhte, kus mõisnikud vahetasid oma mõisast kaugemal asuvaid talumaid mõisale lähemal olevate vastu riigile. Üldse oli Pühas Taani

aja lõpul umbes 120 adramaad eramõisade valdamisel. Osalt asusid eramõisadele kuuluvad talud juba loendatud külades segi riigile kuuluvatega. Hulk külasid oli aga terveni ainult aadli käes. Viimaseist on Taani ajal kindlasti jälgitavad: Kangruselja (*Kangern*), Kiritu (*Kirriho*), Kõnnu (*Kõnde*), Kõljala, Kasti, Eiste (*Häiste*), Reeküla (*Recküll*), Hämmelepa (*Emmolaucko*, *Emmelep*), Sagariste (*Saggarisz*), Iilaste (*Ilast*), *Tack* (pole enam jälgitav) ¹⁾, Nässuma (*Neszenbeck*), *Wellienküll* (= Väljamõisa, mõisastati XIX saj.), Vatsküla, Muratsi, Võrsna, Aruste (*Harrust*). Vätlas leiame juba siis Sutu (*Sutto*) hajatalud. Samuti leidis mitme eramõisa ümbruses külaga sarnlev, mõisa järgi nime kandev talurahva asula.

Nagu külade loendist näeme, oleskles enamik Püha küladest juba Taani ajal. Rahulikud ajad soodustasid asustuse tihenemist ja laienemist ka Rootsi ajal vähemalt kuni Põhjasõja puhkemiseni. Vene sõjavägede rüüstamiste ja tapva katku tagajärjel 1710. a. taandus aga elu ja asustus kõikjal. Kindlasti enamik kihelkonna rahvastikust hukkus tol õnnetusaastal kas katku või julmalt hävitavate venelaste käte läbi. Selle tagajärjel jäi hulk talusid, koguni terveid küli tühjaks. Enamik haritavast põllumaast jäi sööti ja võsastus aja jooksul, sest kestis aastakümneid, enne kui rahvastik kasvas suuteliseks harima maid ennekatkuageses ulatuses. Kui visalt edenes taasasustamine, näitab see, et veel 1731. a. olid kihelkonnas ainult pooled (159 asustatud ja 160 tühja talu) endistest taludest asustatud. Seejuures olid asustatud talude käsutuses olev tööjõud ja võimalused ikka veel nii nõrgad, et suudeti majandada ainult osa neile taludele kuuluvast põllumaast. Et raskest oludest hoolimata rahvaarv siiski jõudsasti kasvas, näitab järgneva tabeli arvustik XVIII saj. esimese poole kohta.

73. Püha khk rahvaarv XVIII sajandi I poolel.

Aastad	1713			1731			1744			1750			1756		
	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15	15-60	üle 60	alla 15
Arvuline liikumine	312	14	52	400	89	456	698	154	648	884	179	809	927	162	936
Kokku .	378			945			1500			1872			2025		

Tabeli arvud näitavad, et kihelkonna elanikkude arv peaaegu kuuekordistus vaatluse all oleva ajavahemiku kestel. On küll mõeldav, et 1713. a. lahtri arv ei taba kõiki tookordseid elanikke, ent suur ei võiks eksitus siiski olla, sest 1715. a. oli siin ka ainult 595 inimest. — Järgneva 50 aasta jooksul kasvas kihelkonna elanikkude arv veel umbes 1000 pea võrra. 1816. a. oli siin 3126 hinge ja 1850. a. tõusis elanikkude arv 3493:ni.

¹⁾ Võib-olla on see „Takka-Haeska“ kl, mis praegu Valjala piirides. Toim. märkus.

Talurahva elutingimused kujunesid XVIII saj. ääretult raskeks. Talumajapidamiste valdamisele jäänud külvipinna vähenemise tõttu — nii riik kui ka aadlikud mõisastasid hulga katku tagajärjel sööti jäänud talumaist — langes talurahva elustandard võrreldes eelnise ajastu omaga kohutavalt. Mõisastatud talumaadele rajatud uute mõisade või endiste laiendamise tõttu pidi kasvama talupojal lasuv mõisaorjus, seda enam et talude arv, millele see koormis jagunes, oli nüüd märksa vähem kui enne katku. Lisaks muule halvenes talupoja õiguslik seisund, kuhu oli toonud parandusi Rootsi aja lõpu agraarseadusandlus, sest talupoeg sattus nüüd piiramatult mõisniku meelevalda. Riigimõisade minnes rendile aadli kätte, kadus riikliku võimu esindaja kihelkonnast täiesti. XVIII saj. teisel poolel alustatud maade revisjoni ja reguleerimise tööd püüdsid riigi huvides tuua parandusi talurahva majanduslikku ellu ja kindlasti ka saavutasid selle talurahvalt nõutavate koormiste normimise ja vakuraamatute sisseseadmise teel. Ent nende uuenduspüüdluste teine osa — maade reguleerimine — on jätnud „Reieri mõõduna“ kohalikule talurahvale hulga kaunis kibedaid mälestusi. Maamõõtjad talitanud peamiselt mõisnikkude huvides, kes neile andnud meelega. Era- ja riigimõisade maade lahutamisel antud paremad maad esimesile, kuna talumaade eraldamisel mõisamaast paremad tükid langenud ikka jälle mõisale. — Vaatamata just nimetatud ja ka järgnevale agraarseadusandlusele kujunesid talurahva elutingimused XIX saj. esimesel poolel väga raskeks. Majandusliku surutise madalpunkt saabus 1840:ndate aastate viljakalduste ja loomataudiga, mille tagajärjel talurahvas järjest enam maad võttis sotsiaalne käärimine, mis 1846. a. vallandudes onandas usulise liikumise välise ilme. Siirdumisega vene, s. o. keisri usku loodeti, kuna seda kinnitasid liikvel olevad kuuldused, pääseda kõigist raskusist, saada leiba, maad ja vabadust. Pühas jäi liikumine siiski kaunis tagasihoidlikuks. Kihelkonna 3493 inimesest siirdus aastail 1846—48 vene usku ainult 383 inimest, s. o. 11%. Usuvahetliku liikumise pingsuse poolest seisab Püha Saaremaa kihelkondade hulgas 10. kohal, ainult Jämajas ja Kihelkonnal oli liikumine veel loium.

1849. a. asutati Püha ja Valjala veneusuliste jaoks Reomäe (ka Reo) ap. õigeusu kogudus. Alul peeti kirikuteenistust üürimajades. Kirik chitati siia aa. 1871—73. Uuel kogudusel näikse olnud juba varakult raskusi. Kohalik preester kurdab siinses kirikukroonikas 1864. a., et koguduseliikmed ihkavat tagasi luteri usku, nad külastavat luteri usu kirikut ja vaimulikku ning laskvat viimasel ristida, laulatada jne. Riia peapiiskopi Platon'i viibides Reomäe kirikus 20. VI 1864, piiranud rahvahulk Platon'i ja kinnitanud viimasele oma soovi pöörduda tagasi luteri kiriku rüppe ning palunud selleks piiskopilt luba. Ärevust suudeti siiski nähtavasti vaigistada. 1887. a. haaris kihelkonda koguni uus poolehoid vene usule, mille tõttu nimetatud aastal astus siin 92 inimest vene usku.

Teopõlve raskusist mainime siin ainult talumaade mõisastanist, mis rahvamälestiste põhjal näikse olnud õige ulatuslik. Kõljala mõisnik mõisastanud ja pillutanud Ahela ja Riisike küla. Kaali omanik mõisastanud Härma ja Hõbeniku küla ja veel suuremal hulgal üksikuid talusid. Sandlas kaotatud Välja ja Metsaküla ning asutatud nende asemele samanimelised karjamõisad. Sutu lahe ääres rajatud endise Rannaküla asemele samanimeline karjamõis. Hiljemini on need karjamõisad läinud taludena uuesti veel Vene ajal rahva kätte.

Üleminek teorendilt raharendile ei toimunud siin päris rahulikult. Talurahvas oli raharendi vastu väga umbusklik. Tõrguti rendikontrahte vastu võtmast ning nõuti rendi alandamist. Sandlas ja Tõllustes teatatud 1868. a. jüriõhtul teomeestele, et veerule jõudva päevaga lõpeb ka teoorjuseaeg. Rahva rõõm olnud suur, aga kui sai teatavaks, et $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse talu eest nõuti aastas 65 rubla renti, millest pool tuli tasuda kohe, siis keeldusid talupojad rendilepinguid vastu võtmast; pidades mõisa poolt nõutavat rendihinda kõrgeks, pakkusid nad $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse talu eest 45 rubla. Seepeale toonud Sandla omanik v. Sassi Kuressaarest kohale 2 kasakat. Taevaminemispühäl läinud kasakad mõisahärra käsul vahimehe juhtimisel Leina külla Keerti ja Oti tallu, mis olnud kõige jõukamad külas, murdnud maha aidauksed ja viinud ära aidas leiduva vilja ning muu toidutagavara. Sündmusest ärevusse sattunud talurahvas kogunenud esimese kättejuhtuvaga relvastatult Rahniku küla väljale. Kohalik kirikuõpetaja Gahlnbäck, kel olnud rahva seas suur poolehoid, sõitnud kirikuteenistuse lõppemise järel siia ja püüdnud rahvast manitseda laiali minema, kuid tagajärjetult. Mõisnik, nähes vihast rahvahulka, pagenud ühes kasakatega ära Kuressaarde. Paar nädalat hiljemini toodud Sandla ja Tõlluste mõisa kumbagi 1 rood sõdureid. Tõrkuvad peremehed tõstetud taludest välja lageda taeva alla. Sandlast lahkunud sõjavägi umbes $1\frac{1}{2}$ kuu pärast, Tõllustesse jäänud aga septembrini. Uusi rentnikke olevat tulnud mujalt Saaremaalt ja ka Hiiust. Rendiraha hankimine sünnitas talurahvale tõepoolest väga suuri raskusi. Enamail juhtudel polnud muud pääsu, kui teeniti rent tasa mõisas teopäevadega. Pisut paremad olnud olud riigimõisus, kus rent olnud märksa odavam kui eramõisus. — Talude ostuaja kihelkondlikuks iseloomustamiseks puuduvad andmed, üldiselt jätkus ost maailmasõjani.

1891. a. ühendati Ilpla, Kaali, Kasti, Kangruselja, Kõljala, Laadjala, Pihtla, Püha kirikumõisa, Sandla ja Tõlluste kogukond Pihtla vallaks.

1905. a. möödus Pühas kaunis vaikselt. Punase aasta sügisel põletati küll Tõlluste mõisal mõni küüin. Liikumise juhtivamaks tegelaseks oli Pihtla vallakirjutaja J. Tuuling.

Maailmasõja sündmuste, okupatsioonaja ja Eesti riigi algpäevadel puhkenud saarlaste mässu kohta pole siin öelda midagi, mis lisaks eriti olulist vastavate sündmuste üldosas juba antud kirjeldisele.

Koolid. Rootsi aja lõpul asutatud köstrikool jätkas oma tegevust ka Vene ajal ja jäi kogu XVIII sajandil ainsaks kihelkonnas töötavaks kooliks. Moodsast koolist erines too kihelkonna varasem hariduslätte märksa. Köstrikool taotles puhtkiriklikke sihte. Köster ehk koolmeister, nagu teda ametlikult nimetati, pidi andma talurahva noorsoole õpetust lugemises, katekismustarkuses ja kirikulaulmises ning seega noori ette valmistama leeriõpetusele. Nagu näeme koolmeistrite sagedaist kurtmisist, et vanemad ei saatvat oma lapsi kooli, vaid õpetavat neid ise kodus, ja õpilaste väikesest arvust köstrikoo-

lis, polnud maksmas koolisundust. Leeri astumisel nõuti noorsoolt küll mõningaid oskusi ja teadmisi, kuid ei pandud rõhku sellele, kas need omandati koolmeistrilt või kodus vanemalt. Koolmeistreiks olid juba Rootsi ajast alates enamasti saksa rahvusest käsitöölised, kelle oskused ja võimised polnud küll kuigi suured, näit. ainult üksikud nende hulgast oskasid kirjutada. 1722. a. töötas siin koolmeistrina Joh. Cruse, kellele järgnesid Adam Piper ja Spandahl. Viimase surma järel 1768. a. paiku polnud kihelkonnas mõnda aega koolmeistrit; viimase ülesandeid täitis alul talunik Riisike Hain ja siis Tahula Peeter. Alles 1790:ndail a:il saadi jälle korralik koolmeister — Peter Steinberg. Palgaks oli koolmeistril rootsiaegsete korralduste alusel $\frac{1}{2}$ adramaa suurune talu ja selle harimiseks ühe 2-päeva-talu mõisaorjus, peale selle sai ta igalt talult aastas $\frac{1}{2}$ külimittu teravilja ja iga koolist lahkuva õpilase pealt 1 vaka vilja. 1767. a. võttis revisjonikomisjon koolmeistrit ära koolitalu harimiseks seni koolmeistri käsutuses olnud mõisaorjuse. Paar teadet on säilinud ka XVIII saj. koolihoone kohta. 1776. a. visitatsiooniprotokollist näeme, et koolimajaks on tavaline talumaja, mis ehitatud 18 a. eest, 1 külmakambri ja rehealusega. 1792. a. näikse olevat ehitatud koolile uus maja. See on juba märksa parem eelmisest — hoone on korstnaga. Ent 1794. a. visitatsiooni protokollis kurdetakse, et hoone teine pool on valmis ehitamata. Visitatsioonil tehti küll korraldus hoone ehitamise kiireks lõpuleviimiseks, kuid sellel nähtavasti polnud kuigi suuri tulemusi. Veel 1816. a. kurdetakse, et kool asuvat õieti kõstri elamus, mis olevat väike ega suutvat rahuldada nõudeid koolimajana. Uuesti tehti korraldus ühe suure toa — koolilokaali juurdeehitamiseks. Kas seekordne korraldus vilja kandis, pole teada.

XVIII saj. lõpul teatavasti nõuti riigivalitsuse poolt mõisa- või külakoolide asutamist. Saaremaal oli eriti viimast rõhutatud 1784. a. koolikorralduses. Vastavalt sellele oli Pühas ka avatud külakoole, kuid need ei pääsenud töötama sel lihtsal põhjusel, et vanemad oma lapsi sinna ei saatnud, vaid neid ise kodus õpetasid. Külakoolide küsimus oli arutusel kihelkonna kirikukatsumisel 1794. a. Seal rõhutati, et külakoolid tuleb seaduses ettenähtud korras avada ja kui peaks leiduma vanemaid, kes tõesti suutelised on oma lapsi ise õpetama, siis lubatakse seda neile, kuid nende kodus õppivad lapsed peavad igal laupäeval käima katsel kihelkonnakoolmeistri man. Hoolimata sellest korraldusest polnud Pühas veel 1816. a. ainustki külakooli. Muutuse tõi alles 1819. a. talurahvaseadus, mis juba palju kategoorilisemalt nõudis külakoolide avamist. Juba 1820:ndate aastate alul töötas igas mõisaseoskonnas 1 külakool. 1828. a. õppis kihelkonna külakooles 456 poiss- ja 428 tütarlast. Ainult Püha kirikumõisa kogukonnas polnud külakooli, ent seal oskavat vanemad tõe poolest nii hästi lugeda, et suutvat ise õpetada oma lapsi. Hiljemini langes õpilaste arv; 1840. a. õppis siinsetes külakoolides 556 last ja 1860. a. 237 õpilast, koolide arvu olles viimatinimetatud aastal 10. Õpetati koolis alul ainult lugemist, katekismust ja kirikulaule. Õppetöö kes-

tis 10. XI — 10. III, töötati esialgu ainult üks päev nädalas, tavalisest laupäeval. Õpetajaiks olid kohapealsed paremini lugeda oskavad talupojad. Pärastpoole paranes õpetajate kutseline tase ja täienes koolis õpitavate ainete hulk; kõige selle kohta leidub teateid käesoleva teose üldosas. Suuri raskusi veeretab koolitöö edukuse teele vastavate koolimajade puudumine. 1847. a. olid juurdeehitistena taluelamuile kooliruumid olemas Ipllas, Kõljalas, Kaalis, Pihtlas ja Tahulas. Ipllas oli koguni eriline koolimaja ehitamisel. Teisal töötati talutaredes. Alles XIX saj. viimsel veerandil said mõned koolid majad. Sagariste külla ehitati koolimaja 1875. a. 1865. a. asutatud Kailuka ja Vanamõisa külakoolist sai esimene koolimaja Rannaväljale 1882. a. ja 1899. a. uue hoone Saluväljale.

1819. a. talurahvaseaduse põhjal kujundati endine köstrikool ümber kihelkonnakooliks, kuhu võeti piiratud arvul vastu ainult poisse, kes juba olid lõpetanud õppimise külakoolis. Siinne kihelkonnakool näikse olevat alustanud tegevust 1826. a. Kihelkonnakooli esimeseks õpetajaks oli Pühas Reedik Wissmees, kes jäi sellele kohale 1853. a., mil teda asendas Frido Mikkow. Õpilasi oli siin alati kaunis vähe, 5—10 õpilast aastas. Koolis õpitavail aineil ja koolikorraldusel pole põhjust peatuda, sest et kooli areng siin ei erine millegi poolest üldmaakondlikust.

XIX sajandi keskel toimunud usuvahetuse tagajärjel avati 1850. a. Reo ap. õigeusu kihelkonnakool, mis 1873. a. ehitatud majas töötas kuni okupatsiooniajani. 1849. a. alustas Kaubi külas Hõbeniku kooli nime all tegevust ap. õigeusu abikool, 1875. a. avati samasugune Suure-Rootsi külas; asukoha järgi kutsuti viimast ka Timmermanni kooliks. 1912. a. suleti viimane kool ühes samas külas asuva luteri usu külakooliga ja asutati nende asemele Vätla 1-klassiline (3 õppeaastat) ministeeriumikool.

Vene aja lõpul töötasid kihelkonnas Reo, Sakla, Iplla ja Kõljala ap. õigeusu kool, ministeeriumikool, luteri usu kihelkonnakool ja Kailuka, Kuusiku, Tõlluste, Sandla (Nässuma), Kõljala, Sagariste, Kangruselja ja Iplla külakool. Juba okupatsiooniajal teostati muudatusi koolivõrgus mitme kooli ühendamise teel.

Eesti ajal kujundati koolivõrk täiesti ümber. Putla, Sagariste ja Kõljala kool liideti 1920. a. Kaali algkooliks, mis töötas pärast ühendamist 5 klassiga. Samal aastal ühendati Kailuka ja Vätla kool Vätla algkooliks. Iplla külakool kujundati 1919. a. 4-klassiliseks algkooliks, mis töötab Iplla endises härrastemajas. 1921. a. suleti siin 4. klass ja kool töötab edasi 3-kl. algkoolina. Püha kihelkonnakool muudeti Püha 6-klassiliseks algkooliks. Sandla ja Tõlluste 3-kl. algkoolid ühendati 1920. a. Tõlluste 4-kl. algkooliks, mis töötab Tõlluste härrastemajas. Seega töötavad Pühas järgmised algkoolid: Iplla, Kaali, Tõlluste, Püha ja Vätla.

Nende üldhariduslike koolide kõrvale asutati siia juba 1892. a. pastor G. Grohmann'i algatusel loodud kurtummade eest hoolitsemise seltsi poolt 1893. a. Pihtla mõisa üürimajja Saaremaa kurttum-

made kool. 1895. a. ehitati koolile Püha kiriku juurde maja. Alul töötas kool 1-klassilisena, 1906. a. peale 2-klassilisena. Eesti ajal läks kool Saaremaa maavalitsuse hooldamisele. — 1919. a. asutatud Saaremaa alampõllutöökool asub 1921. a. alates Kõljala endises härrastemajas. — Kurttummade kool suleti hiljemini.

MÕISAD. Ilpla (saksa k. *Ilpel*) riigimõis asutati XVIII saj. esimesel poolel Põhjasõja ja katku tagajärjel tühjaks jäänud talumaadele. Vähemalt pidi mõisa alla võetav maa rajajate poolt paberite põhjal teostatud arvestuse järgi olema tühi; kuidas asi tegelikult oli, on iseküsimus. 1909. a. oli Ilplas 333.23 tiinu mõisamaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 25 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset roogkatusega puuehitist, kasustab Ilpla algkool.

Kaali (saksa k. *Sall*) mõisa varasema mineviku kohta käivad teated pole kontrollitavad. Buxhövden'i Saaremaa mõisade ajaloo järgi kujunenud mõis *Sallow*-nimelisest külast, mille rüütel Joh. de Bekeshovede (Buxhövden) 1319. a. müüs Riia linnale ja mis koos teiste maadega olnud juba XIII saj. keskel läänistatud Hinrik Beckeshafwede'le. Hiljemini langenud mõis tagasi piiskopile ja 1528. a. läänistanud piisk. Jürgen mõisa Joh. Gahlen'ile. Hertsog Magnuse läänistus- ja kinnistuskirjast a. 1560 Hinrik Churland'ile nähtub Kaali mõisa varasem ajalugu pisut teissugusena. Siit näeme, et piisk. Winrick (1383—1419) oli läänistanud Kaali (*Sall*) mõisa ühes 5½ adramaaga Putla vakusest, piisk. Ludolphus (1438—49) — 3 adramaad Kõljala (*Koldell*) vakusest Sagariste (*Sakres*) külast, piisk. Joh. Orgas (1483—1515) — 1½ adramaad Aula vakusest Kaarmas erakätesse. Kas need saajad olid H. Churlandi esivanemad, ei selgu kirjast. Kuid XVI saj. alul olid kõik loendatud maad küll nimetatud perekonna valdamisel ja piisk. Jürgen (1527—30) läänistanud eelnimetatud H. Ch:le, ta naisele ja lastele nende elueaks veel 1 adramaa, mille saaja vahetanud varsti piiskopile tagasi, saades vastu Putla vakusest samul tingimusil 1½ adramaad. Herts. Magnus kinnistab loendatud maad H. Ch:le ja muudab ka viimatinimetatud elueaks antud läänistuse põliseks. XVII saj. oli mõis sama perekonna käes, ainult kirjutati nime siis — *Churland genannt v. Galen*. Nime viimasest liitest pärineb kindlasti mõisa eestikeelne nimi — Kaali. Gahlenitel läks mõis 1729. a. abielu kaudu Ant. Joh. v. Vietinghoff'ile. Suurte võlgade pärast läks mõis oksjonile. Vietinghoff ostis selle 1738. a. 2800 riigitaalri eest, kuid alles 1745. a. sai ta õuekohtu otsuse põhjal mõisa täiesti oma valdusse. — 1572. a. herts. Magnus läänistas Diedrich v. Elsen'ile Valjalast Lööne vakusest Võrsna selle maa, mis varemni olnud Karck'i valdamisel, ja Koksi (*Koggest*) vakuses Kõriska (*Körrist*) külast 4 talu 4½ adramaaga. Sellest läänistusest kujunes *Võrsna* (*Würtzen*) mõis, mis järgnevail sajandeil vahetas sageli omanikke ja selle tagajärjel nähtavasti ka mõisa seoskonda kuuluvaid talumaid. 1792. a. müüs aadlimarssal L. G. v. d. Osten-Sacken Võrsna Kaali mõisa omanikule Friedr. v. Vietinghoff'ile, kes ühendas ostu Kaali mõisaga. — XIX saj. keskpaiku läks Kaali mõis Möller'ite perekonna omandiks ja jäi viimaste kätte kuni Eesti ajal Maaseaduse põhjal teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 859.92 tiinu mõisa- ja 1168.35 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 26 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, kahekordset kivikatusuga kivihoonet, kasustab kohalik algkool.

Kangruselja (saksa k. *Kangern*) mõis oli XV saj. keskel Hans Blise valdamisel. 1479. a. läänistas piisk. Peetrus mõisa *tho Kangern* 3 adramaaga, 3 adramaad *up dem Rugge*, 2 adramaad *Pitkefer*'ist ja veski ühes ümber olevate põldudega Jürgen Wedberg'ile. 1551. a. kinnistas piisk. Joh. Münchhausen selle läänistuse Joh. Wedberg'ile, kes natuke hiljemini vahetas stiftifoogt Dietrich Behr'ilt *Pitkefer*'is asuva 2 adramaa ja ½ adramaa suuruse *Mutzen*-maa eest enesele Kangruselja külast 2½ adramaad 3 taluga, mille kõik 1560. a. talle kinnistas herts. Magnus, lisades veel uusi alu Sõrvest. 1678 omandas Kangruselja Andreas Redken, kelle Karl XI samal aastal oli aadlistanud v. Redkenhof'i nime all. Reduktsioonikomisjoni otsusel tagastati mõis, kuid

taastati endisele omanikule juba 1694. a. 1710. a. suri mõisa omanik Joachim Heinr. v. Redkenhof katku, millega kustus perekonna meesliin ja lõppes see värske aadlisuguvõsa. 1733. a. läks mõis perekondlikkude sidemete tõttu Reinh. Gust. v. Nolcken'ile. 26 000 hõberubla eest läks mõis 1805. a. pandivaldusena ja 1818. a. pärisomandina Reinh. v. Ekessparre'le. Selle perekonna kätte jäi mõis 100 aastat. 1905. a. omandas mõisa Osk. Reinh. Wildenberg, kelle kätte ta jäi kuni Eesti ajal teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 352.59 tiinu mõisa- ja 431.42 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 21 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset pappkatusega puuhoonet, kasustab metsadevalitsus.

K a s t i (saksa k. *Kasty*). Piisk. Ludolphus läänistas 1444. a. Tilke Kastile Vaivara vakusest *Koriten*-külast 1 adramaa. 1594. a. müüs Lucas v. Kasti selle väikese mõisakese Mathias Möller'ile. Hiljemini läks mõis abielu kaudu M. Möller'i tütre Dorotheaga Berend Rottendorp'ile. Viimase järeltulijad müüsid mõisa 1661. a. 930 riigitaalri eest surnud pärjemeistri Michael Krohn'i tütardele, kes ühendasid mõisakesega samas vakuses oleva Kortemä adramaa, mille piisk. Joh. Kyvel 1520. a. oli läänistanud Berent Bergile ja mille eelnimetatud M. Krohn oli ostanud 1637. a. Kaali mõisa omaniku Joh. v. Gahlen'ile. Abielu kaudu läks nüüd 2 adramaa suurune mõis Friedr. Kohl'i valdumisele. Reduksioonist vabastati mõis, kuid tagastati omaniku võlgade pärast riigile. XVIII saj. alul läks mõis Peer Ant. Knutzen'i kätte, kes võttis enesele kohustuse tasuda endise omaniku võlad riigile. Hiljemini läks mõis Knutzenilt, kes aadlistati *Güldenstube*'na ja kes mõisa märgatavalt suurendas uute ostude jne. teel, Peer Anton v. Sass'ile. Selle perekonna kätte jäi mõis kuni XIX saj. lõpuni. 1906. a. omandas mõisa Axel Konstantin Buxhövdn. 1909. a. oli siin 741.40 tiinu mõisa- ja 890.80 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 27 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on osalt kahekordne kivihoone.

K ö l j a l a (saksa k. *Köljal*) mõis on Buxhövdn'i eespool juba nimetatud teose järgi alguse saanud XIII saj. keskel Henrik Beckeshafwedele antud läänistusist. Selle suguvõsa, s. o. Buxhövdniete kätte jäänud mõis kuni 1509. a., millal 900 riia marga eest läks tookordse omaniku väimehe Joh. Bevermann'i omandiks. Viimase surres abiellus ta lesk teiskordselt Ficke Wrangell'iga, kes Kõljala mõisa 1524. a. müüs Joh. Nynegall'ile 1200 riia marga eest. 1526. a. läänistas piisk. Joh. Kyvel eelnimetatud Joh. Nynegall'ile, ta naisele ja nende kahe poja elueaks Valjalas *Metzelkond*-vakusest *Horendal*-külast 6 adramaad, samast vakusest veel 1½ adramaad ühes võsamaadega ja Jürsi vakusest 2 punnamaad ning Pühast Kõljala vakusest Sagariste külast 1½ adramaad. Joh. Nynegall'i surres langesid need maad tagasi maahärrale, sest ta pojad ja naine olid juba varem surnud. Kõljala mõis läks abielu kaudu Nynegall'i väimehele Joh. Wulf'ile. Piisk. Reinhold läänistas Wulf'ile elueaks varemast Nynegall'i elueamaadest 1533. a. suure enamiku samuti elueaks. 1557. a. konfirmeeris piisk. Joh. Münchhausen Kõljala mõisa Joh. Wulf'ile meesläänina. 1560. a. herts. Magnus kinnistas mõisa samale Wulf'ile, muutes seejuures ka varemini elueaks antud 5½ adramaad meeslääniks. Samal ajal toimus maade vahetamine, kusjuures Budde andis tagasi maahärrale Valjalas olevad maad ja sai vastu Pühas *Ricko* (praegune Reeküla) külast 4 adramaad ja 1 pundnikumaa. Kuningas Friedrich II läänistas 1584. a. samale Wulf'ile Kõljala külast meeslääni õiguse järgi 4½ adramaad 3 taluga; nagu selgub 1647. a. revisjoni puhul teostatud talurahva küsitlemisest, võetud pärastpoole viimati nimetatud 3 talu maad mõisa väljade alla. 1609. a. läks Kõljala võlgade katteks Wulf'ide käest Friedr. Budde'le, kes müüs mõisa 1628. a. 5300 riigitaalri eest asehaldur Fr. Rantzow'le; ent juba 1638. a. loovutas viimane Kõljala sama summa eest tagasi F. Budde'le. 1651. a. andis F. Budde mõisa ühes 1630. a. kuninga Kristian IV ostenud *Tak*-küla ja *Saksa arro* (ka *Ruckelsche arro*) nimelise maaga oma väimehele, Otto Poll'ile. 1677. a. omandas Jürgen v. d. Osten-Sacken mõisa 11 000 riigitaalri eest. 1840. a. müüs krahv Joh. Gust. v. d. Osten-Sacken Kõljala 50 000 hõberubla eest maanõunik Friedr. v. Bux-

hövden'ile. Viimase perekonna kätte jäi mõis kuni Eesti Maaseaduse alusel teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 1189.4 tiinu mõisa- ja 1775.58 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 42 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, kahekordset kivihoonet, kasustab Saaremaa alampõllutöökooll.

Muratsi (saksa k. *Murratz*). Herts. Magnus läänistas 1560. a. Martin Holst'ile Muratsi küla 1 pundeniku ja 6 taluga. 1570. a. läänistas sama tookordsele Kaarma pastorile Christian Tunder'ile Elme ametkonnas Äikla ja Mönnika külast 3 adramaad talumaad. 1606. a. müüdi Muratsi maad 1316½ riigitaalri eest asehaldur Claes Malteson Sehestädt'ile, kes samal aastal omandas 500 riigitaalri eest Tunderile läänistatud maist 1½ adramaad. 1623. a. müüsid Sehestädi pärijad Muratsi mõisa Jakob Kohl'ile. Viimane vahetas Äiklas asuvad adramaad riigile, saades uusi maid riigilt vastu Muratsi lähedusest. Ka suurendas ta mõisa maade juurdeostmise teel. 1663. a. läks Muratsi mõis 12½ adramaaga võlgade katteks pürjermeister Joachim Schultze kätte. Abielusidemete kaudu läks mõis 1707. a. kapten Peer Anton Guldenstubblele. 1877. a. omandas parun O. v. Buxhövden Muratsi. Viimase perekonna kätte jäi mõis nähtavasti kuni võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 628 tiinu mõisa- ja 1090 tiinu talumaad. Mõis on asundatud ja plaanistatud.

Pihtla (saksa k. *Pichtendahl*, varemalt ka *Pia*) mõis kuulunud juba piiskoplikul ajal Brakel'i perekonnale, mistõttu teda vanemais allikais ka *Brakelshof*'iks nimetatakse. 1590. a. oli siin peremeheks maanõunik Harald Brakel, kes mõisa XVI sajandi lõpul müüs Tagamõisa ja Rootsiküla omanikule Reinh. Anrep'ile. Võlgade pärast langes Pihtla XVII saj. alul riigile. 1630. a. müüs kuningas Kristjan IV Pihtla ja *Tack*-mõisa 5½ adramaad 2000 riigitaalri ja heinamaa *Ruckelsche Arve* (Saksa *Arro*) 800 riigitaalri eest Friedr. v. Budde'le, kes *Tack*-mõisa ja heinamaa ühendas Kõljalaga. Abielu kaudu läks mõis veidi hiljemini Christian Poll'ile. 1701. a. tagastati Pihtla mõis Poll'i käes rendil olevate Randvere ja Elme riigimõisade tasumata rendi arvel. 1748. a. taastati Pihtla Ch. Polli pojatütrelle Dorotheale, kes oli abielus vürst Vassili Repnin'iga. Vürstinna Repnin müüs Pihtla 1751. a. O. F. Vietinghoff'ile, kes mõisa 1761. a. 5944 riigitaalri eest edasi andis Thomas Dellingshausen'ile. — 1551. a. piisk. Johannes Münchhausen läänistas Lucas Massow'le meesläänina Püha vakusest ½ adramaad ühes väikese mõisakesega, mida varemalt oli vallanud Andreas Kunnaver, ja samast vakusest *Kirgew-* (vist praeguse Kiriku või Kiritu) külast 1 adramaa ja 1 pundenik, mis varemini olnud Joh. Kopmann'i valduses. Juba 1557. a. andis sama piiskopp läänistuse edasi Karja valitsejale Heine v. Houe'le, lisades talle samast külast veel 1 tühja adramaa ja rannalt 1 üksjala ning Vatskülast ½ adramaad. 1574. a. loovutas Houe selle väikese mõisakese, mis kannab *Pia* nime, asehaldur Claus v. Ungern'ile, kes ta veel samal aastal andis edasi Heinr. Lode'le. Lode perekonna kätte (selle järgi nimetatigi mõisa *Lodenhof*'iks) jäi mõis kuni 1637. a., millal Fromhold Lode müüs mõisa 2400 taalri eest Sandla omanikule Otto v. Vietinghoff'ile. Peale selle kohustus ostja andma müüjale ja ta naisele Kuressaares oma majas prii korteri kuni nende surmani ja igal aastal ½ säilitist teravilja. XVII ja XVIII saj. vahetusel läks mõis alul pandivaldusena, hiljemini pärisomandina Sass'ide perekonnale. 1765. a. müüs P. A. v. Sass mõisa Thomas Dellingshausen'ile, kes ühendas ostu Pihtlaga. — XIX sajandil vahetas Pihtla sageli omanikke. Eesti Maaseaduse teostamisel krulus mõis Saaremaa juustuvabrikandile A. J. Schlup'ile, kes oli ostnud Pihtla 1903. a. Et Schlup oli Helveetsia alam, siis jäi Pihtla võõrandamata. 1909. a. oli siin 613.28 tiinu mõisa- ja 698.72 tiinu talumaad.

Reo (saksa k. *Reo*) riigimõis asutati XVIII saj. esimesel poolel tühjadele või näiliselt tühjadele talumaadele. 1909. a. oli siin 307.75 tiinu mõisa- ja 832.1 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 22 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne roogkatusega kivihoone.

Sandla (saksa k. *Sandel*) mõisa, mis varemini oli kuulunud Hans Drolshagen'ile, loovutas Hans Swartt, kes oli omandanud mõisa, mis siis ja veel palju hiljemini kandis *Randen*'i nime, oma tütre Agneta kaasavarana ta

mehele Clawes Wedberg'ile. 1482. a. kinnistas piisk. Joh. Orgas Sandla Wedberg'ile meesläänina. 1501. a. loovutas Clawes Wedberg Sandla mõisa oma väimehele Christof Vietinghoff'ile, kellele piisk. Joh. Orgas mõisa 1504. a. konfirmeeris. 1506. a. läänistas sama piiskopp Chr. Vietinghoff'ile *Eickholt*-nimelise mõisakese, mida varemini oli vallanud Odert Bremen ja siis Thomas Resze ja mis viimase surres langenud tagasi kirikule, 3 adramaaga Püha kihelkonnas. 1509. a. lisas piiskopp samale Püha külast eluealäänina veel $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse talu. 1555. a. läänistas piisk. Joh. Münchhausen Sandla omanikule Otto Vietinghoff'ile Pühas Rande vakusest 1 adramaa talumaad. Herts. Magnus läänistas 1570.—72. a. samale Vietinghoff'ile Valjalas *Hauis*-, *Ruckja Zälle*-vakuses 8 adramaad 8 talga ja 3 üksjalga ja Pühas Kiritu külast 3 adramaad 2 talga, „*Ruckelsche arue*“ nimelise heinamaaga, Kangruselja külast $1\frac{1}{2}$ adramaad 2 talga ja 1 üksjala. 1571. a. läänistas herts. Magnus sekretär Jürgen Wilcken'ile muu seas Pühas $3\frac{1}{4}$ adramaad talumaad, millest enamik asetseis Rande vakuses Nässuma (*Nessenbeck*) külas. Hiljemini omandasid Sandla Vietinghoff'id viimatinimetatud adramaad ja ühendasid Sandlaga. Magnuse läänistustist tagastas asehaldur Claus v. Ungern $5\frac{1}{2}$ adramaad, 3 üksjalga ja eelnimetatud heinamaa. Kuningas Kristian IV läänistas need tagastatud maad 1596. a. Otto Vietinghoff'i pojale Klausile eluealäänina ja kinnistas pärandatava läänina samale kõik teised Magnuse poolt antud maad. — 1509. a. piisk. Joh. Orgas läänistas Henrik Orgasele 1 adramaa ühes veski ja 2 üksjalaga Pühas *Tackuer*-vakuses. Omal ajal läänistanud piisk. Winrich need maad Hans Sluter'ile, kellelt nad läinud Tongies Wanken'ile (?) ja siis sellelt Markus v. Ecken'ile. Viimane müünud maad eelnim. Hinrik Orgasele. Sellest läänist kujunes *Kaupemoise*- (Kaubi-) nimeline mõisake, mille Kaarma omanik Fromh. Berg 1619. a. müüs 500 halva taalri eest Heimert Nolcken'ile. 1620. a. müüs Nolcken *Kaupemoise* 800 taalri eest edasi Magnus v. Brincken'ile, kes mõisa 1631. a. müüs Otto Vietinghoff'ile. Viimane liitis mõisa Sandlaga. Reduktsioonikomisjoni otsusel tagastati Sandla mõis, kuid taastati endisele omanikule juba 1696. a., ent omanik Joh. v. Vietinghoff pidi mõnele Sandla maade arvel, mille valdamise alus polnud küllalt hästi tõestatav, maksma riigile 5400 riigitaalrit. Selle seiga tõttu sattus mõis võlgadesse ja läks omaniku surres 1709. a. võlausaldajate valdamisele. 1735. a. teostatud enamappakkumisel omandas Sandla ja Tölluste 1709. a. surnud Joh. v. Vietinghoff'i pojapoeg Otto Friedr. v. Vietinghoff. Selle perekonna kätte jäi mõis kuni 1817. (resp. 1821.) a., millal ta 46 175 $\frac{1}{2}$ hõberubla eest läks maanõunik Reinh. Friedr. Pilar v. Pilchau valdamisele. 1842. a. müüs Pilar v. Pilchau Sandla 60 000 hõberubla eest Carl G. v. Sass'ile. Viimaselt läks mõis 1897. a. parun Erich B. Nolcken'ile. Sama perekonna valdamisel oli mõis ka Eesti Maaseaduse põhjal teostatud võõrandamise ajal. 1909. a. oli Sandlas koos Rannamõisa-nimelise karjamõisaga 893.5 tiinu mõisa- ja 1015 tiinu talumaad. 1925. a. oli mõis plaanistamata Eesti Seemnevilja Ühisuse kasustada. Härras-temaja on roogkatusega kivihoone.

Tölluste (saksa k. *Töllist*). Piisk. Jürgen läänistas 1528. a. Hinrik Koepken'ile Pühas *Tackuer*-vakuses Sandla külas oleva *Adries*-nimelise mõisa 3 adramaaga pärandatava meesläänina, nagu see juba varemini oli olnud läänisaaja perekonna valdamisel. Koepken loovutas mõisa teisel vastu saadud maade eest 1550. a. Kuressaare stiftifoogtile Dietrich Behr'ile. 1554. a. läänistas piisk. Joh. Münchhausen samale Behr'ile Pühas Sandla vakuses Tolsede valduses olnud maad, et Behr võiks siia rajada tubli mõisa. Samas läänistas ta Behr'ile veel Vätlast 2 adramaad, Ilastest $10\frac{1}{2}$ adramaad ja 2 tühja adramaad, mis enne olid olnud Rötger Tiesenhausen'i valdamisel, siis veel 1 adramaa ühes veskiga, mida varemini oli vallanud Diederich Kuske, ning lõpuks *Kangern*-vakusest varemini Stephan Leyseküll'i valdamisel olnud 2 adramaad. Ühes *Adries*-mõisaga andis nimetatud läänikiri Behr'ile 30 adramaad. 1556. a. läänistas sama piiskopp Behr'ile Püha ja Kaarma kihelkonnast veel 5 adramaad, ent need maad pidi Behr saama alles pärast nim. maade esialgsete valdajate surma. Behr rajaski Tolsede maile uue mõisa, mis endiste omanikkude järgi sai nimeks Tölluste; *Adries*'e nimi kaob nüüd.

Taani aja alul asus Behr Kuramaale ja loovutas Tõlluste Kuramaal saadud maade eest herts. Magnusele. Viimane läänistas mõisa kõigi sinna kuuluvate maadega 1561. a. Joh. Taube'le, kes müüs Tõlluste (tollal *Tolste*) 1590. a. 9000 riigitaalri eest Mathias Budde'le; aga ostja pidi jätma 6 aastaks Tõlluste päralt oleva *Kuscke* mõisakese (vt. 1554. a. läänikirja loend) Heinr. v. Ungern'i valdusse, vastavalt müüja poolt viimasele juba varemini antud lubadusele. Budde'de kätte jäi mõis kuni 1685. a., millal mõisa omandas Sandla omanik Joh. Vietinghoff. Mõisa peale tehtud suurte võlgade pärast läks ta 1704. a. võlausaldajate kätte. Hiljemini omandasid Vietinghoff'id ta uuesti. Uuemal ajal oli ta Sass'ide, siis Sengbusch'ide ja võõrandamisel jälle Sass'ide valdamisel. 1909. a. oli mõisas koos Ranna karjamõisaga 911 tiinu mõisa- ja 1233 tiinu talumaad. Mõisad on plaanistatud 81 üksuseks ja asustatud. Härrastemaja, osalt kahekordset roogkatusega kivihoonet, kasutab Tõlluste algkool.

11. Ruhnu.

AJALUGU. R u h n u, rootsi keeli *Runö* (saksa k. samuti *Runö*, vanemais allikais ka *Ruhnö*, *Runnö*, *Ruunö*, *Rühnen*, *Ruynen*, *Rauma* jne.) nime tähenduse üle on juba varakult juureldud. Kõigist seletuskatseist on tõenäosemad need kaks, mis oletavad, et saare nimi tuletub kas rootsi murdelisest sõnast *runa* (= kult), või jälle läti sõnast *rohna* (hüljes). Esimesel juhul *Runö* (nimi on liitsõna — *Run* + *ö*, millest õ-täht tähendab rootsi keeles saart) tähendaks sigade saart. Seda imelikuna tunduvat tähendust on põhjendatud seletusega, nagu oleks suurte tammemetsade tõttu saarel varemalt peetud väga rohkesti sigu. Kõikjal ringi liikuvad tohutud seakarjad pidid võõrale saarele tulijale kõigepealt silma hakkama saart iseloomustava omapärana, millest siis saar saigi nime. Teisel juhul tähendaks *Runö* hüljeste saart, — sel puhul oleks saarele antud nimi Ruhnu ümbruses kütitavate hüljeste tõttu lätlaste poolt.

Millal asustus haaris Ruhnüt püsivalt ja kes olid saare esimesed asukad, pole teada. Siit on küll leitud mõned juba kiviajast pärinevad esemed, ent leidude vähesuse tõttu pole võimalik öelda, kas nende omaegsed kasustajad elasid saarel püsivalt või käisid siin teisalt kalastamas. Hilisemast muinasajast on teated samuti napid. Pole teada, kas Ruhnu kuulus ajaloolise aja lävel kurelaste, liivlaste või saarlaste võimkonda ja kas ta üldse oli asustatud. Keskajal allus

Ruhnu saar Kura piiskopkonnale. Nähtavasti alles keskajal — lähemalt pole võimalik aega määratella — asusid saarele rootslased. Samuti pole teada seda, kust tulid rootslased siia. Hiljemini on siinseil elanikel lähemaid suhteid ojamaalasiga ja Eesti ning Soome rannarootslasiga. Vanim saare ja ta asukate kohta käiv meieni säilinud kirjalik teade on Kura piisk. Johannese kiri 28. VI 1341. a., milles piiskopp lubas Ruhnu rootslasile elada ja omada varandusi rootsi õiguse järgi. Vana-Liivimaa riikkehendi laostumise järel läks Ruhnu saar Kura hertsogiriigile ja jäi viimase valdusse kuni a. 1621, millal saar läks rootslaste kätte, kes muide olid ajutiselt okupeerinud Ruhnu saare ja maksustanud rahvastiku juba Karl IX sõdade ajal Liivimaaal. Rootsi ajal moodustas Ruhnu enam-vähem iseseisva haldusliku ühiku, mis allus nähtavasti otseselt keskamatistele (admiraliteedile) Rootsis. Põhjasõja ajal tungisid venelased saarele küll juba 1708. a., kuid saare lõplik okupeerimine venelaste poolt toimus nähtavasti alles 1712. a., millal tsaar Peeter kinnistas ruhnlasile nende vabadused. 1713. a. andsid ruhnlased keisrile truudusvande ja selle järel liigestati Ruhnu saar Saare maakonda iseseisva kihelkonnana.

1713.a.
1986.a.

Ruhnu kiriklikkude olude kohta puuduvad varasemast ajast igasugused kindlamad teated. Suuline rahvatraditsioon näitab siinse vana puukiriku kõrval, mis oli pühendatud Maarja Magdaleenale ja mis ehitati 1644. a. varemalt samas seisnud kiriku asemele, veel kolme kiriku- või kabelikohta ja nimelt: 1. saare idakalda keskpaigas nn. *Överkirke* (Ülemkirik), 2. Ruhnu läänekaldal *Utkirke* (Väliskirik) ja 3. saare kagurannal tuiskliiva piirkonnas *Korskirke* (Ristikirik). Praeguse küla kõrval olnud vanasti *Utkirke* läheduses saare teine küla Galbi. Et rahvajuttudel on tõepõhja, näeme rootslase Olof Holgersson'i poolt 1627. a. joonistatud Ruhnu summaarsest kaart-skitsist, millele praeguse kiriku kõrval on märgitud veel kolm kabelit. Viimaste paiknemine vastab täpsalt rahvamälestuses säilinud *Över-, Ut- ja Korskirke* asukohale. Galbi küla kohta pole Holgerssoni kaardil küll mingeid andmeid. Kui *Utkirke* juures kunagi küla on olnud, siis oli see jätetud maha juba enne 1627. a. Et väikesel saarel oli keskajal ja uusaaja alguselgi 4 jumalakoda, see ei seletu muidugi mitte ruhnlaste erilise usklikeusega. Tõenäoselt olid need kõik peale ühe tänini säilinu väikesed votiivkabelid, mida meresõitjad olid püstitanud tänuks merehädast õnneliku pääsemise eest Ruhnu rannas. Kuidas oli koguduse hingekarjasega lugu piiskoplikul ajal, pole teada. Hertsogite ajal polnud siin püsivat õpetajat, sest kogudus oli liiga väike ega suutnud ülal pidada oma pastorit. Hingekarjane käis siin paar korda aastas Kuramaalt, Erwahlentist. Esimene püsivalt saarel viibiv pastor saadeti siia Rootsist alles 1645. a. paiku. Et see ruhnlasile erilist rõõmu ei valmistanud ja et nad temast püüdsid vabaneda, sellest kuuleme allpool.

Ruhnlaste elutingimused olid neile 1341. a. kinnitatud rootsi õiguse tõttu märksa paremad eesti talupoja omist. Vastavalt nimetatud aastal antud kirjale kohustusid ruhnlased andma Kura piiskopile

aastas: 1. kümnist põllusaadusilt, kalastuselt, hülgeküttimiselt ja lamba- ning kitsetalledelt, 2. igalt kuni nelipühini ellujäävalt vasikalt ja varsalt 3 naela võid, 3. igalt lüpsvalt lehmalt samuti 3 naela võid, 4. igalt elusalt sündinud põrsalt 1 lüübeki penni ja 5. igalt adramaalt vakuõiguse järgi 2 ööri raha. — Hertsogite aeg tõi ruhnlaste argiellu nähtavasti õige vähe muudatusi. Kohustused maahärra vastu jäid samadeks. Piiskopiaegseid koormisi ainult normiti. Nii andsid ruhnlastel XVII saj. alul hertsogile aastas 10 lammast, 2 tündrit hülgerasva, 1 tündri võid ja 1 tündri kuivatatud kalu ning puhuti saarele tulevale hertsogi ametnikule vabatahtlikult väikest meelega. Kiriklikkude talituste toimetamiseks mandrit saarele käiv pastor sai ruhnlasilt aastas 1 tündri rukkeid, 1 tündri soola ja igalt talult 15 kuivatatud kala. Peale selle olid nad kohustatud loovutama kõigest rannutuvaist varandusist $\frac{2}{3}$ hertsogile ja andma viimase laevule nõudekorral lootse.

Ei piiskoplikul ega ka hertsoglikul ajal polnud saarel kehtvalt maahärra esindajat. Koha peal seisis omavalitsuse eesotsas ruhnlaste endi hulka kuuluv kubjas. Viimasel oli õigus mõista kohut vähemate süütegude ja kakluste korral ning karistada süüdlasi ihunuhtlusega kiriku juures ja rahatrahviga kuni 10 margani. Suuremate süütegude puhul mõistsid hertsoglikul ajal kohut Kuramaalt saadetavad komissarid. Hakkasid ruhnlastel vastu oma kupjale, võis viimane abi otsida mõnelt Kuramaa rannafoogtilt. Kupjale alluv ühiskond polnud kuigi perekas. Rootsi aja alul oli siin, nagu nähtub ühest 1624. a. pärinevast aruandest, 18 talu ca. 120 inimesega. Samast kuuleme, et põllundus oli saarel kehva pinnase tõttu väga vähe arenenud ja et ikalduste puhul ähvardas ruhnlaste näljasurm; seepärast nõuti neile luba müüa kariloomi teisel ja hankida loomade vastu elatumiseks vajalikku vilja. Karjakasvatamine oli saarel põllundusega võrreldes palju ulatuslikum. 1624. a. aruande järgi oli saare suurim ja jõukaim talu kupja Jakob Bartelsson'i päralt. Talus oli mainitud aastal 7 vakamaad rukki- ja 3 vakamaad odrakülvi, 8 hobust, 1 sälg, 12 lüpsilehma, 2 härja, 4 mullikat, 6 vasikat, 15 lammast, 7 siga ja 3 hane. Teisteski taludes leidus loomi õige palju, näit. oli Melchner Dunner'il, kel oli külvi all kõigest 3 vakamaad põldu, 7 hobust ja 7 lehma, kõnelemata teistest loomadest. Üldse oli nimetatud aastal Ruhnus külvi 66 vakamaad põldu. Nagu nägime andamite loendist, andis ruhnlastele tulusid veel kalastamine, eriti aga hülgeküttimine.

Rootsi aeg algas ruhnlastele hoopis ebasoodsalt. 1623. a. läänistas kun. Gustav Adolf saare Rootsi admiraliteedile, sooviga, et saarele ehitataks väike kindlus ja tuletorn ja et ruhnlaste arendataks tublideks meremeesteks ja lootsideks. Riigi admiraliteedi valdamisele jäi saar Rootsi aja lõpuni. Nagu teisel kasvasid ka siin Rootsi ajal talurahvalt nõutavad koormised. Juba 1624. a. kaebasid ruhnlastel, et admiral Carl Carli poeg Gyllenhjelm'i volinik Ludert Detlof nõudvat neilt endiste andamitele lisaks loomade pealt uut rahalist maksu (igalt hobuselt ühe taalri, igalt veiselt $\frac{1}{2}$ taalrit jne.), kogusummas 152 taalrit. See oli täiesti uus maksustamissüsteem, mis polnud sugugi sobiv Ruhnu primitiivsetes oludes, sest siin peaaegu täiesti puuduva kau-

bandusliku tegevuse ja valitseva naturaalmajandusliku korra tõttu tähendas rahaliste maksude nõudmine sellises suures ulatuses ruhnlasile ületamatuid raskusi. Seepärast näemegi selle maksu 1624. a. laekumise aruandest, et talupojad tasusid niipalju, kui nad suutsid. Kubjas, kes pidi üldse maksma 14 taalrit 20 rundstükki, maksis tegelikult ainult 6 taalrit; kõik teised tasusid raha asemel loomadega ja võiga. Nagu öeldust näeme, raskenesid ruhnlaste elutingimused juba Rootsi aja alul. Kord ähvardas tõsine hädaoht koguni selle väikese talurahva-„vabariigi“ lokaalset iseseisvust. Näis, et ta paratamatult lülitatakse tollal Baltimail maksvusolnud feodaalsüsteemi ja et rahvastik kaotab oma senise vabaduse. Nimelt läänistas admiral Gyllenhjelm 1626. a. saare ühes sealse talurahvaga ja kõige neile kuuluvaga ning neilt saadavaga Isaak Bohn'ile ja ta naisele eluaegseks kasustamiseks. Bohn kohustus otsekohe talupoegade abil algust tegema eespool juba nimetatud kindluse ja tuletorni ehitamisega ja hoolitsema selle eest, et ruhnlasist kasvaks häid meremehi ja lootse. Peale selle pandi Bohnile südamele hoolitseda hobusekasvatamise arendamise eest saarel ning kaasa aidata selleks, et seni saarel kasustatud väikesi hobuseid (*Klepper*) asendataks suuremate ja tugevamatega. Et Bohn kõige öelduga saaks tulla toime, seks vabastati ta 5 aastaks igasuguseist muist kohustusist saare arvel admiraliteedi ja riigi vastu. Alles selle tähtaja möödumisel pidi ta saare kasustamise eest andma riigi-admiraliteedile aastas 4 kolmeaastast takku.

Bohn asus saarele ühes oma perekonnaga ja saksa rahvusest koolmeistri ning püttsepaga nähtavasti juba 1626. a. Ent läänikirjas loendatud kavatsuste teostamine, mis olid valminud küsimata ruhnlaste arvamist nende kohta, ei arenenud sugugi kõrgete härrade soovide kohaselt. Ruhnlasel alustasid Bohniga ägedat võitlust, mis kestis parkümmend aastat ja lõppes esimeste võiduga. Nagu näeme Olof Holgersson'i teadaandest—ta oli saadetud 1627. a. Ruhnu järele kaema, kui palju Bohn juba on suutnud teostada endale võetud kohustusist —, polnud Bohn veel midagi saavutanud ja tal polnud ka tulevikus loota ruhnlasilt kindluse ja tuletorni ehitamisel mingit abi. Veel rohkem, Bohni enese seisund oli äärmiselt räbal ja ta kavatses juba lahkuda saarelt. Tal polnud õnnestunud rajada oma majapidamist, sest ruhnlasel polnud lubanud talle selleks vajalikku maad, väites, et nende maksude tõttu, mida nemad kannavad põllusaaduste ja kariloomade pealt, kuuluvat terve saar, niihästi põllu-, heina- kui karjamaad kõik neile, ja nemad ei anna sellest midagi võõrale. Holgersson, tutvunud põhjalikult saarel valitsevate oludega, soovitas admiraliteedile loobuda eespoolnimetatud suurist kavatsusist, sest nende teostamine tähendavat hukatust ruhnlasile, ja lubada Bohnil lahkuda siit. Viimase saarelejäämisel olevat karta, et talupojad tema tapavad, või et nad lahkuvad siit huljana ise. Ilmliku võimukandja asemel soovitas Holgersson saata saarele rootslasest hingekarjase, keda tema arvates siia hädasti vaja olevat ja kes hea käitumise juures võiks ruhnlasiga päris hästi toime tulla. — Holgerssoni ettepanekud ei leidnud täies ulatuses riigiamirali poolt kinnitamist. Kindluse ehitamise kavatsu-

sist nähtavasti küll loobuti, kuid Bohn jäi saarele. Tuletorni ehitajat temast ometi ei saanud, see ehitati hiljemini (1646) teiste poolt. Nagu ennustas Holgersson ja nagu näitavad hilisemad andmed, põgenes Bohni saarele jäämise tõttu siit tööpoolest palju inimesi Kura- ja Saaremaale. Juba 1630:ndate aastate alul oli siin veel ainult 16 talu Rootsi aja alul loetud 18 asemel; hiljemini näikse talude arv olevat langenud veelgi. Nähtavasti just neile tühjaks jäänud talumaile õnnestuski Bohnil asutada oma majapidamine. Kelle tööjõudu Bohn oma põldude majandamisel kasustas, pole teada. Et tal ei õnnestunud admiraliteedi kavatsuste teostamine, siis maksis ta saare kasutamise eest admiraliteedile hiljemini aastas 150 riigitaalrit renti. — Vastavalt Holgerssoni ettepanekule saadeti 1645. a. paiku saarele rootslasest pastor, keda pidid ülal pidama ruhnlased. Viimased polnud sellest küll sugugi vaimustatud ja nad seletasid kõige kindlamalt, et nad ei suuda teenida korraga kahte isandat — tasuda makse Bohnile ja anda kümnest pastorile. Et võitlus Bohni vastu polnud andnud tulemusi, siis suundi rünnaku terav ots nüüd pastori vastu ja seletati, et embkumb, kas nemad või pastor peab saarelt lahkuma. Nad tegid ettepaneku pöörduda tagasi varemini kehtinud olukorra juurde, milles pastor käis Ruhnul mandrilt vajaduse korral; nad nõustusid talle ise järele minema kevadel ja sügisel. Edasi seletasid ruhnlased teatud uhkusega, et nad on nii kaugele jõudnud, et nende hulgas leidub noormees (vist hilisem kubjas Heinr. Ellerbusk), kes võib pastori eemalolekul neile ette lugeda jumalasõna, laulda ja palvetada. Pastor siiski jäi. Viimaks ometi hakkasid mõjuma ruhnlaste Bohni vastu suundunud üritused. Ruhnusse saabus siinsete oludega tutvuma komisjon, kuhu kuulusid Liivimaa maanõunikud Budberg ja H. Patkul ning kolonel Berg. Nähtavasti langes komisjoni otsus Bohni kahjuks, sest 25. VI 1649. a. teatas admiral Gyllenhjelm ruhnlasile, et ta, teades ruhnlaste soovi pääseda saarel viibivast võõrast isandast, vabastab nad viimast. 150 riigitaalri suuruse rendisumma, mida seni oli admiraliteedile maksnud Bohn, tasuvad nüüd ruhnlased otseselt ise ja vabanevad seega kõigist teisist koormisist peale pastorile antava. Viimasele pidid ruhnlased andma kümnest põllusaadusilt, kalastuselt ja hülgeküttimiselt, peale selle sai pastor 20 riigitaalrit juba nimetatud rendisummast. Ruhnlaste taastatud vabadust ähvardas uus hädaoht, kui 1650:ndail aastail Sörve ja Ruhnu tuletorni inspektor Henr. v. Stegeling palus Ruhnut riigiamiralilt enesele rendile, lubades senise 150 riigitaalri asemel maksta aastas 250 riigitaalrit. Selle kuulnud, teotsesid aga ka ruhnlased oma kupja Heinr. Ellerbuski juhtimisel kiirelt ja otsustavalt. Stokholmis nõustusid nad 19. VI 1655. a. ise maksma rendina 250 riigitaalrit aastas, et mitte uuesti sattuda sellisesse orjusse, nagu neil olnud Bohni ajal. Ellerbuski, kes oli ruhnlaste tookordse vastuaktsiooni juht, mälestab rahvas ruhnlaste vabaduse päästjana mingi saagakangelasena veel tänapäevgi. Seega oli aastaid kestnud visa võitluse järel, mille kestel saar nähtavasti oli kaotanud osa oma elanikest, uuesti kindlustatud endine vabadus. Bohni valdamisel olnud maad ja põllud tükeldati ja rajati neile uusi talusid,

sest rahvaarv kasvas siin XVII saj. teisel poolel jõudsasti, hoolimata sellest et meriröövlid 1676. ja 1677. a. saart kaunis põhjalikult olid laastanud. Rootsi aja lõpul oli siin 34 talu 293 elanikuga.

Raskelt tabas Ruhnut Põhjasõda, eriti 1710. a. septembris puhkenud katk. Septembrist detsembri aluni suri saare 293 elanikust 213 inimest katku. Paljud talud jäid tühjaks, teisel elas katku üle ainult mõni vana rauk või väeti laps. Kui 1726. a. loeti saarel juba 132 inimest, siis pole see tõus seletatav ainult rahva loomuliku sündimusega, vaid see osutab ka sellele, et pärast katkuaega on saarele tulnud väljastpoolt uusasukaid. Seda kinnitab ka rahvatraditsioon, mille järgi siis asunud saarele eestlasigi, kes siin aga rootsistusi. 1750. aastaks tõusis saare elanikkude arv 190:ni. Hiljemini kasvas rahvaarv palju aeglasemalt (1925. a. oli siin 275 elanikku).

Katkuajale järgnevate aastasadade suured murrangulised sündmused ja liikumised, mis maakonna teisi osi kaunis tugevalt on mõjustanud, ei kajastunud Ruhnus üldse mitte, nii et siin toimunud muutused on minimaalsed. Õigusega märgib Ruhnu olude uurija, rootslane E. Klein, et kogu areng on siin jäänud puutumata välistest mõjustest ja olnud seetõttu nii aeglane, just nagu oleks aeg siin Rootsi võimu langemisel seisma jäänud, millepärast veel praegugi võivad vaadata Ruhnule kui Rootsi külakogukonnale XVII sajandist.

Teatud elevust tõi ruhnlaste ellu vast alles maailmasõda, millal saarele saabus vene sõjaväelasi. Ent ka siis ei juhtunud siin midagi suuremat. Saaremaa vallutamisel sakslaste poolt okupeeriti Ruhnu saar ühe saksa lenduri poolt. Alles Eesti ajal toimus korraldusi, mis aja jooksul võivad mõjustada ja esile kutsuda põhilisemaid muudatusi Ruhnu rahva elus. Alles Eesti ajal sai Ruhnu kooli, mida siin enne polnud, — seega nüüd on loodud suuremad eeldused ruhnlaste elu kultuuristumisele. Teatud piirid tõmbab sellele ette aga siinse ühiskonna väiksus ja Ruhnu saarelisus, mis ta alatiseks välja lülitab ümbruse kultuurilisist mõjustusist.

12. Valjala.

AJALUGU. Valjala (saksa k. *Wolde*, varasemais allikais *Valdia*, *Valdele*, *Woldele*, *Woldell* jne.) kuulub Saaremaa muinasaegsete kihelkondade hulka. Muinasajal olid Valjala piirid aga märgatavalt laialisemad kui tänapäev. Tollal haaris ta ka praegust Karja kihelkonda, vähemalt viimase juba siis tihedamalt asustatud idapoolseid osi, mille tõttu on kõneldud koguni muistsest Valjala-Karja kaksikihelkonnast. Samuti kuulus muinasajal praegune Püha kihelkond Valjalasse, nagu see nähtub hilisema aja läänikirjadestki. Selle pinnaldasa suure ala tähtsamaid muinasaegseid keskusi oli Valjala (*Valdia*) maalinn, mis kronist Läti Henriku sõnade järgi olnud tugevamaid terves Saares. — Valjalas, siinse maalinna all lõppes eestlaste muistne, ligi veerandsada aastat kestnud võitlus rahvusliku iseseisvuse pärast. Neist võitlusist, mida 1227. a. küünlakuus peeti saarlaste ja Muhu kaudu mandrilt saabunud sakslaste ja nende liitlaste vägede vahel Valjala maalinna pärast, linnuse alistumisest, siin saarlaste ja sakslaste vahel sõlmitud rahu- ja liidulepingust ning järgnevast saarlaste hulgalisest ristimisest Valjala maalinna kaevul juba kuulsime käesoleva teose üldosas (vt. lk. 276—277), seepärast pole vajadust neid sündmusi siinkohal uuesti kirjeldada. Tähendagem veel ainult seda, et Valjalast sai lähtekoht, kust sakslased asusid terve maakonna ristimisele.

Saaremaa jagamisel 1233. a. langes Valjala Riia piiskopile, kes kihelkonna aga juba järgmisel aastal loovutas Saare-Lääne piiskopile, kelle valdamisele Valjala jäi keskaja lõpuni. — Saarlaste ristiusustumine tõi muuseas varsti muudatusi maakonna kihelkondlikku jaostusse. Valjala, kujunedes kristlik-kiriklikuks kihelkonnaks, mille tagajärjel lakkasid mitmed endised kihelkondlikul organisatsioonil lasunud ühiskondlikud funktsioonid, võttis endale rea uusi ülesandeid, mille rahuldavaks täitmiseks endised piirid olid liiga laiad, seepärast eraldus tast Karja iseseisva kihelkonnana juba XIII saj. keskel, millele mõni aeg hiljemini järgnes Püha.

Saaremaa kogudusist näikse Valjala olevat saanud kõige varemini jumalakoja, mis veel kord vihjab sellele, et saarlaste alistumise ja ristimise järel Valjala nähtavasti veel järgnevalgi ajal oli teatud mõttes Saaremaa kirikliku elu keskuseks. Juba XIII saj. keskel on ehitatud Valjala praegune, püha Martinusele pühendatud kirik ja ta on seega vanim Saaremaa keskaegsete kirikute hulgas. 1346.—54. a. on siinse kirikhärrana tegev kaplan Petrus de Werslo, nimetatud ka Loyteke. Tema olevat taas ehitanud saarlaste poolt 1343.—45. a. kohutavalt purustatud koguduse ja kirikugi. Rahvajutt kõneleb, et keskajal olnud hilisema Sassi mõisa juures katoliiklik kabel, millest tule-

vat Sassi mõisa saksakeelne nimigi — *Kabbil*. Rahvajutu tõepõhi pole kontrollitav, kirjalikes allikais aga pole selle oletatava kabeli kohta säilinud ainustki märget. Küll selgub ürikuist, et Sassi mõisa saksakeelses nimes elab edasi selle küla nimi, mille maadele mõis omal ajal rajati. Sellega peaaegu piirduvadki kõik teated Valjala kesk-aegse kirikuelu kohta. Võib lisada ainult veel seda, et 1533. a. teotses siin pastorina Jacobus Gralow. Tema ajal näikse kihelkonnas olevat teostunud reformatsioon. Ent katoliiklikult meelestatud piiskopp Reinh. Buxhövdén heitnud pastor Gralow' ta luterlikkuse pärast vang'i Kuressaare lossi keldrisse. Lähemad andmed G. saatuse kohta puu-duvad.

Pisut enam kui kiriku- ja poliitilise ajaloo kohta on säilinud tea-teid Valjala talurahva keskaegseist asustus- ja agraaroludest. Neist teateist näeme, et piiskopid olid siin juba õige varakult läänistanud maid erakätesse, nii et enamik Valjala hilisemaist eramõisust kujunes juba keskajal. Et üksikläänistused olid alati väikese ulatusega, siis jäi läänistuste suurest arvust hoolimata enamik kihelkonna talumaid maahärra enese valdamisele. Üldse oli ajastu lõpul eraisikute valda-misel ca. 50—60 adramaad, mis võrdus umbes $\frac{1}{3}$:ga kihelkonna kõigist talumaist. Nagu teisel ei moodustanud eramaavaldus Valjalaski komp-aktseid, terviklikke eramõisaseoskondi, vaid oli vähemate maatükki-dena laiali paisatud maahärra kätte jäänud maade hulka. Vähemate läänimeeste seas kohtame siin kindlasti ka eestlasi; enam jagu vii-mastest arvatavasti võõrdus omast rahvast, kuid siiski mitte kõik.

Peale teiste valdas siin maid Kõneken'i- (*koniken*, *König* = kuningas) nimeline talunikkuude perekond. 1557. a. oli selle perekonna valdamisel 3 adra-maad Valjalas *Nennall*-vakuses. Samal aastal pidid Jürgen ja Laurentz Kõne-ken loobuma — kas vabatahtlikult või surve tõttu, pole teada — sellest maast, mida enne neid olid vallanud Hans ja Andres Kõneken. Kõnekenide maa lää-nistati samal aastal Heinrich Kõpken'ile, kuna Jürgen ja Laurentz Kõnekenile läänistati neilt äravõetud maade asemele samast kihelkonnast *Tackeuer*-vaku-sest 2 talu 3 adramaaga. See perekond on 2 adramaa suuruse talu omanikena-vabatalunikena jälgitav vähemalt Rootsi aja alguseni.

Suurem osa kihelkonna pinnast jäi seega, nagu eelöeldust selgub, maahärra enese valdamisele ja moodustas keskaegse Lõve (*Löve*, *Lovel*) ametkonna, mille keskuseks oli samanimeline piiskopimõis. Lõve mõisa asutamisaega pole teada; allikaliselt on mõis jälgitav juba XV saj. algusest peale. Kuna Lõve mõis asus Kuressaarest mandri poole kulgeva suure maantee ääres, siis peatusid seal sageli piiskopid ja teised võimukandjad, nagu ilmneb rohkeist Lõves dateeritud üri-kuist. Mõisa peamine otstarve ja ülesanne oli siiski majanduslik ja halduslik. Keskaja lõpul külvati mõisas aastas $4\frac{1}{2}$ säilitist, s. o. 270 vakka seemet. Et kolmas väli seisis samal ajal söötis, siis võime Lõve mõisa tollast külvipinna koguulatust hinnata ca. 400 vakamaale. Heade karjamaade tõttu peeti siin ka rohkesti karja, eriti mainitakse siinsete hobuste headust. Talundeid oli ametkonnas samal ajal 110, mille valdamisel oli 124 adra- ja 12 pundenikumaad põllumaad. Üks-jalgade ja vabadikkude kohta puuduvad arvilised andmed. Et adra-maa külvipind võrdus keskmiselt 30 vakamaaga ja pundenikumaa oma

vähemalt 15 vakamaaga, siis oli talurahva valdamisel Lõve ametkonnas keskaja lõpul umbes 4000 vakamaad põlist põllumaad. Mõisa- ja talumaade suhe oli Lõves seega nagu 1:10.

Talurahval lasuvate koormiste ja orjuse juures pole vajadust peatuda, sest need vastavad üldosas antud kirjeldisele; mainigem siinkohal ainult mõningaid olukordi, mille üle talurahvas eriti kaebab.

1522. a. toimunud Valjala kihelkonna visitatsiooni puhul kaebasid talunikud väga eramõisade omanikkude üle. Mõisnikud, kes elavad talurahva hulgas ja kelle maad on segi talumaadega, ei parandavat korralikult oma põllu-aedu, nad ei tasuvat oma kohustisi vakuste vastu ja omistavat ebaõiglaselt maahärraad kuuluvaid maid, mille kõige all esijoones kannatavat maahärralik talupojaskond. Nii olevat Jacob Snyder'ile läänistatud ainult 2 adramaad (vt. Võhksa mõis), kuid tegelikult kasustavat S. kolme. Talunik Nicolas Hanpoyock'ilt oli sama Snyder vägivaldselt ära võtnud mõnesuguses ulatuses heinamaad. Edasi kaebasid talupojad Lõve mõisa uue valitseja Joh. Nynegall'i üle, kes nõudvat neilt suuremat orjust ja koormisi, kui nemad vanade kirjade järgi kohustatud kandma. Talupojad tähendasid, Nynegall'i vastu suundud kaebusi kokku võttes, et nad ostaksid oma endise valitseja, Jürgen Wulff'i, kes olnud aus ja õiglane, tagasi raha eest, kui nad ainult vabaneksid Joh. Nynegallist.

Endiste ordualade piirimaana kannatas Valjala Taani aja varasemal aastail, millal rootslased olid haarnud oma kätte Maasilinna foogtkonna alad, nähtavasti korduvalt rootslaste vähemate Maasilinnast lähtuvate röövkäikude all. Raskemini tabas Valjalat kaasaegsete poolt eriti õudselt kirjeldatav venelaste rüüsteretk 1576. a. Otsesed andmed nende rüüsteretkede hävitustöö kohta puuduvad. Ent hilisemast ajast pärinevast ainesest nähtub, et Valjala kannatas neil ajal siiski hoopis vähem kui näiteks Muhu ja Pöide. Sest sellal kui 1592. a., s. o. poolteist aastakümnet peale venelaste sõjakäiku, viimatinimetatud kihelkonnas peaaegu pooled kõigist riigi valdamisel olevaist talumaist ikka veel olid tühjad, leidis Valjalas Lõve ametkonnas ainult 12 asustamata adramaad. — 1612. a. põletasid rootslased Lõve mõisa ja viisid kaasa inventari ja loomad, samuti olid vaenlaste väesalgad põletanud talusid ja eramõisu. Lõve ametkonna asustatud talude arv langes selle sõjakäigu tagajärjel 54:ni. Sellele viimasele sõjakäigule järgnes pikem rahuag, mille katkestas alles suur Põhjasõda.

Taani aja kestel märkame kihelkonnas mõisamajandusliku käitisevormi kestvat arengut, vähem küll uute mõisade juurdetulemisel kui endiste mõisade külvipindade üha hoogsamas suurenemises. Lõve ametimõisa kõrvale, mis nüüd sai nimeks Vana-Lõve mõis, rajati siia Taani ajal veel teine riigimõis — Uue-Lõve. Selle tagajärjel vähemalt kahekordistus ametkonda kuuluva talupojaskonna tööjõuga majandatava külvipinna ulatus (1645. a. hinnati mõlema mõisa külvipinna koguulatust ca. 900 vakamaale). Et selle tagajärjel kasvas talurahval lasuv mõisaorjus, on ilmne; liiatigi vähenes ametkonda kuuluvate talude hulk eriti herts. Magnuse poolt toimetatud läänistuste tagajärjel, mis omakorda tõstis ametimõisa seoskonda jäänute töökoormist. Sedasama võib väita ka eramõisade kohta. Mõisaväljade laiendamise tagajärjel, mis peamiselt toimus talumaade arvel, kadusid mit-

med veel keskaja lõpul jälgitavad külad. Selle ja muude seikade tõttu tuli Taani ajal toime põhiline muutus kihelkonna jaostumises vakusteks. Keskaja lõpul oli siin 10 vakust, kuid juba alates XVI saj. lõpust kuni Rootsi ajani jagunes Lõve ametkond 5 vakuseks. Kuidas asustuspilt täienes ja teises Taani ajal, samuti ka Lõve ametkonda kuuluva talurahva sotsiaalsest liigestumisest ja üksikute kihtide levimiskohtadest pakub arvulist ülevaadet järgnev vastavate aastate maa- ja revisjoniraamatute põhjal koostatud tabel.

74. Lõve ametkonna asustus XVII sajandi I poolel.

Vakused	Adramaade arv						Pundeniku-koht. arv			Asustatud talud			Üksjalad ja vabadikud	
	1592		1618		1645		1592	1618	1645	1592	1618	1645	1618	1645
	asust.	tühjad	asust.	tühjad	asust.	tühjad								
Tõnija . . .	11 ³ / ₄		8 ¹ / ₄	7	14 ³ / ₄	1	2	4	3	17	10	27	8	7
Kalli . . .	14		10	9	19	—	4	—	1	17	7	30	3	5
Pahna Jürsi .	15 ³ / ₄		9 ³ / ₄	13 ¹ / ₂	21 ³ / ₄	2	—	—	—	13	7	24	8	2
Nennall-Tackeuer	14		13 ¹ / ₂	1	12	—	2	6	5	22	25	29	13	24
Lööne . . .	16 ¹ / ₂		26 ¹ / ₂	8 ¹ / ₂	31 ¹ / ₂	4	1	1	1	20	19	43	—	2
Kokku . .	72	12	68	39	99	7	9	11	10	89	68	153	32	40

Tühjade adramaade suur arv 1618. a. lahtris näitab, et kihelkond polnud veel kaugeltki kosunud rootslaste 1612. a. rüüsteretke tagajärjedest. Järgneva veerandsaja aasta jooksul aga teostus kihelkonna söötijäänud maade taasasustamine täielikult, nagu näeme 1645. a. laht-rist. Kuigi viimase aasta adramaade lahtris on veel 7 tühja adramaad, siis näitab hoolimata sellest talurahva asustuse suurt tihenemist just asustatud talude arvu enam kui kahekordistumine ajavahemikus 1618—45. Üldosas me iseloomustasime pundenikke ja üksjalgu kui uudistalupoegi. Seal esitatud arvamus leiab siin täiesti kinnitust. Sest nagu tabelist näeme, asus enamik pundenikke, üksjalgu ja vabadikke *Nennall-Tackeuer*-vakuses, mis rannaäärse vakusena on hiljemini asustatud kui sisemaised.

Vaadeldes talurahva asustuse maa-alalist jagunemist lähemalt 1645. a. revisjonianemete põhjal, märgime järgnevas ära iga üksiku vakuse külalise koosseisu. Tõnija (*Tonniel*, *Tonnigel*) vakus koosnes Tõnija ja *Piszar*-külast, viimane neist pole enam jälgitav. Kalli (*Calle*) vakuses olid Kalli, *Koovist* (Koksi), Kogula (*Koggul*), Kõriska (*Korrisk*) ja *Woysz* ehk Võhksa (?) küla. Tookordseist Kalli vakusesse kuulunud *Urri* ja *Lilpe* talust arenesid hilisemad *Ure* ja *Lilbi* küla. Tabeli kolmanda vakuse moodustasid Pahna, Jürsi, *Ariste* (*Harrist*) ja Väkra (*Wecker*) küla. *Nennall-Tackeuer*-vakusele nime andnud külad olid siis juba kadunud; siin leidsid Sakla (*Sackull*), Nurme (*Nurmis*) ja Siiksaare küla. Lööne vakuse külad olid järgmised: Kõnnu (*Konde*), *Koldi-all* (vist Kõljala Pühas), Lööne, *Metziall* (ehk Metsküla Pühas), *Papi-Allewel* (praegune Kiriku küla) ja Rahu (*Ragk*). Eramõisade seoskonda kuulunud küli on raskem jälgida. Taani aja lõpult võib nimetada järgmisi eramõisadele kuulunud küli: Haeska, Jööri, *Kabbil*, Kuiste, Võhksa (*Wax*), *Kuselecht*, *Riesicke*

ja *Wannemma*; võimalik, et kaks viimast kuulusid Pühasse. Loendatute kõrval omasid eramõisad talumaid ka neis küldes, mida nimetasime vakuste küllalist koosseisu vaadeldes.

Rootsi ajast pole Valjala olude iseloomustamiseks midagi erilist nimetada. Põhjasõja ajal tegi katk 1710. a. siin koos röövivate Vene vägedega samasugust hävitustööd kui maakonna teisisi kihelkonnis. Üldosa juba mainisime seda rahvatraditsiooni, nagu oleks katk siin tapnud kõik peale 1 mehe ja 1 naise, kellest viimane olnud samuti katku ohvriks langenud kohaliku pastori Carponay tütar. Need kaks ellujäänud abiellunud ja neist põlvnevatki kihelkonna hilisem rahvastik. Samuti kõneleb rahvajutt, et 1710. a. tunginud vene kasakad ühel pühapäeval Valjala kirikusse, kus parajasti kogudus kuulanud oma hingekarjase jutlust, tapnud jutlustaja ja muutnud kiriku oma hobustetalliks. Ehkki rahvajutt liialdab, olid 1710. a. hävitustöö tagajärjed siiski kohutavad. Mitmed külad ja mõisad olid venelaste poolt maha põletatud, elanikud tapetud või katku surnud. Kestis aastakümneid, enne kui suudeti saavutada ennekatku aegne olukord. Paljud katku ajal tühjaks jäänud külad kadusidki. Veel 1731. a., s. o. 20 aastat peale katku aega, oli Valjalas 229 täiesti tühja, majandamata talu ja ainult 136 asustatud talu. Seejuures oli viimasteski taludes suurem osa põllumaist nimetatud aastal veel söötis. Kihelkonna rahvastiku arvulisest kosumisest XVIII saj. esimesel poolel annab ilmeka pildi järgnev tabel.

75. Valjala rahvaarv XVIII sajandi I poolel.

Aastad	1713			1731			1744			1756		
Vanus	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15
Arvuline liikumine .	293	26	105	422	81	411	577	120	470	747	132	713
Kokku . .	424			914			1167			1592		

Nagu näeme, elanikkude arv peaaegu neljakordistus vaatluse all oleva ajavahemiku kestel. 1784. a. loeti kihelkonnas 2649 hinge ja 1850. a. tõusis elanikkude arv 3950:ni. Et rahvaarvu kasvamisega ei pidanud, õieti ei saanudki pidada sammu talurahva majandamisel oleva põllupinna ulatuse laienemine, sest et XVIII saj. esimesel poolel mõisastati siin nagu teiselgi suurel hulgal katku tagajärjel tühjaks ja sööti jäänud talumaid, siis halvenesid talurahva elutingimused märksa. Elustandard langes rootsiaegsest kaugelt madalamale. Mõisastatud talumaadele asutas riik XVIII saj. esimesel poolel Kogula, Sakla, Rõõsa, Lilbi ja Võisa mõisa; kaks viimast tükeldati XIX saj. Olevate mõisade põllumaid suurendati kõikjal talumaade arvel, mille tagajärjel mõisaorjus jälle tõusis. Samal ajal halvenes ka talurahva õiguslik seisund. — XVIII saj. teisel poolel alustatud maade revisjoni ja reguleerimise tööde teostamist Valjalas pole võimalik üksikasjaliselt vaadelda. Märkigem siiski, et rahvamälestusse on piiride ajamine ja õgvendamine jätnud kaunis kibedaid muljeid. Maamõõtmistö läbi-

viijaile heidetakse ette ostetavust ja mõisnikkude huvides piiride ajamist.

Vennastekoguduste liikumise ulatuse ja sügavuse kohta Valjalas XVIII saj. pole säilinud teateid. XIX saj. esimesel poolel oli kihelkonnas 2 palvemaja. Liikmeid oli vennastekogudusel samal ajal 600 ümber. Jõõris asuv palvemaja oli vennastekoguduste Saaremaa diakoni asukohaks.

Talurahva raske majandusliku ja õigusliku seisundi tõttu 1840:ndail aastail vallandunud sotsiaalne liikumine, mis vene usku siirdumises võttis enesele väliselt usulise liikumise ilme, haaris Valjala kihelkonda kaunis mõõdukalt. Kuni 1848. aastani siirdus kihelkonna 3950 elanikust vene usku 537 inimest, s. o. 13.6%. Selle suhtarvuga seisab Valjala liikumise pingsuse poolest Saaremaa kihelkondade hulgas 9. kohal. Lähemat pole liikumise kihelkondlikust ilmast pea midagi teada. Ainult kaebab pastor B. Frank, et 1846. a. 27. okt. leeripüha puhul teatanud mõned leeritavate vanemad, et nad soovivad viia oma lapsed vene usku. Kirikus tekkinud sel puhul segadus ja 59 leerilapsest ilmunud õnnistamisele ainult 21. Usuvahetusliku liikumise kogukondlikku eripingsust näitab järgmine prof. H. Kruusi eriuurimusest pärit olev tabel. Olgu kohe tähendatud, et siirdumise pingsuse kogukondadevahelise erinevuse selgitamiseks puuduvad meil andmed. Tähelepandav on aga see, et kõige tugevam oli liikumine Jõõri kogukonnas, kus asus vennastekoguduse palvemaja.

76. Usuvahetusliku liikumise kogukondlik eripingsus Valjalas.

Kogukonnad	Õigeusulisi 1847. a. lõpul	Rahvaarv 1850	Õigeusuliste %
Haeska	56	287	19.5
Jürsi	12	78	15.4
Jõõri	52	153	34.0
Kogula	1	419	0.2
Lööne	39	337	11.6
Rõõsa	46	382	12.0
Sakla	5	273	1.8
Sassi	72	255	28.2
Uue-Lõve	127	774	16.4
Valjala kms	—	123	—
Vana-Lõve	4	562	0.7
Võhksa	25	307	8.1
Kokku	439	3950	
1848. a.	537		

Iseseisvat kogudust Valjala kihelkonna veneusulistele ei asutatud, vaid siinsed siirdunud allutati 1849. a. Pühas asutatud Reo kogudusele.

Talurahva majanduslikest raskusist teopõlve, raharendi ja taludeostu ajal juba kuulsime üldosas; sealõeldule pole lisada midagi, mis

oleks Valjalale eriti iseloomustav. Raharendile üleminek toimus siin aa. 1855—68. Mõnel pool talupojad tõrkusid, eriti seal, kus üleminek raharendile sündis 1868. a. näljaajal, rendilepinguid vastu võtmast ja nõudsid rendimäära alandamist. Tõrkujate vastupanu murdus, kui hakkas saabuma mõisadesse rentnikke väljastpoolt, eriti Hiiust. Riigimõisus oli rendihind odavam kui eramõisus. Viimastes nõuti $\frac{1}{2}$ adramaa suuruselt talult juba esimese rendilepingu sõlmimisel 60 rubla, kuna riigimõisades olnud esimeseks rendiks sama suure talu eest 24 rubla, mis pärastpoole tõusnud kuni 45 rublani. Varasemad talude ostud toimusid Valjalas 1869. a., millal osteti 4 Koksi talu. 1874. a. algas talude müümine Kogula riigimõisas. Hinnaks olnud siin 800—1000 rubla, mis tulnud tasuda % % abil 49 aasta jooksul; 1904. a. kingitud ostjaile siis veel tasumata osa ostuhinnast. Samasuguseil tingimusil müüdnud talusid teisteski riigimõisades. Suur osa talusid ostetud alles XX sajandil ja paljud jäänudki ostmata.

1868. a. põua ja eelnevagi aasta halva lõikuse tagajärjel tabas kihelkonda raske näljahäda, millele seltsis tappev taud. Väljastpoolt saadud abiga ületatud suuremad raskused. Ent hiljemini oli talurahvas hädas näljaajal laenuks saadud nn. „hingevilja“ tasumisega. Viljavõlalt nõutud kõvu % % ja laen tulnud tasuda 26 aasta jooksul. Et hädaajal liikunud kuuldused, nagu oleks pakutav „hingevili“ antud toetuseks, aga mitte laenuks, siis olid paljud talud võtnud vilja kaunis suurel hulgal. Hiljemini oldi hädas ja mitmedki talud läinud „hingevilja“ pärast oksjoni alla. Rahvamälestuse järgi lõpetanud viljavõlalt protsentide võtmise, mõnede arvates kustutanud võla tervelt talurahvaasjadekomissar Kassatski 1892. a.

Sama Kassatski korraldusel ühendati 1891. a. Jürsi, Vana-Lõve, Valjala kirikumõisa ja Sakla kogukond ühiseks Vana-Lõve vallaks ning Haeska, Kogula, Jööri, Lööne, Sassi ja Uue-Lõve kogukond Kogula vallaks. 1900. a. liideti Vana-Lõve ja Kogula ühiseks Kogula vallaks. 1918. a. eraldati Kogula vallast Karjas asuvad Koikla, Räägi ja Lõpi küla ning liideti Pärsama vallaga.

1905. a. liikumine haaris valjalastegi meeli kaunis tugevalt. Vägivallategusid peale mõne mõisaküüni põletamise (Jööris) siin siiski ei juhtunud. Küll peeti koosolekuid, millest tähtsaim oli 26. nov. 1905. a. Kogula mõisa küünis peetud rahvakoosolek, kus võeti vastu rida radikaalseid nõudmisi ja resolutsioone, mis pärast leidsid kinnitamist Kuressaares ülemaakondlikul rahvakoosolekul (vt. üldosa lk. 243). Liikumise silmapaistvam kohapealne tegelane oli Rõõsa riigimõisa rentnik Aleks. Schumann. Karistussalga tegevuse kohta Valjalas puuduvad andmed. Vangistati mitmed kohapealsed tegelased, kes pikemat aega kandsid eeluurimisvangistust. A. Schumanni karistati kõige karmimalt; 1908. a. mõisteti ta $2\frac{1}{2}$ aastaks kindlusvangi.

Maailmasõja ja saksa okupatsiooni kohta pole siin midagi lisada üldosas juba öeldule. Saksa vägede lahkumise järel valitsenud ärevuses ja teadmatuses mandri sündmuste üle tõrkusid Eesti Valitsuse käsul mobiliseeritud Kogula mehed 1918. a. detsembris Tallinna teele asumast. See vastuhakkamine likvideeriti kiiresti. Ka 1919. a. veeb-

ruaris vallandunud saarlaste mäss kajastus siin. Ent neidki sündmusi oleme juba iseloomustanud üldosas.

Koolid. Nagu teisel tuli ka Valjalas Rootsi aja lõpul amestisse saksa soost koolmeister, kes pidi õpetama kihelkonna noorele rahvale katekismustarkust, lugemist ja kirikuviise ning täitma kõstri ülesandeid. 1710. a. katk nähtavasti murdis ka koolmeistri. XVIII sajandi kirikuvisitatsioonide protokollist nähtub, et kuni 1790. aastani pole Valjalas koolmeistrit ega koolimaja, s. t. pole kõstrikskooli. Protokolles mainitakse, et ajutiselt täidab koolmeistri ehk kõstri ülesandeid mõni lugeda ja laulda oskav talupoeg. Need asetäitjad koolmeistrid tulevad toime siiski kõigi neilt nõutavate ülesannetega ja teotsevad ka noorsoo õpetajaina. Tasuks on neil kasutada $\frac{1}{2}$ adramaa suurune koolitalu ja igalt talult aastas $\frac{1}{2}$ külimitu teravilja. Peale selle saavad nad igalt lapselt, kellele nad selgeks õpetanud lugemise, 1 vaka vilja. Kõstrikskooli sõna täpsamas mõttes sai Valjala alles 1790. a. paiku, millal siia ehitati koolimaja ja koolmeistri kohale asus Friedrich Ludwig Eichfuss. Kõstrikskooli tööviis oli siiski tublisti erinev moodsa kooli omast. Kõstrikskool oli esijoones selleks, et noori inimesi ette valmistada leerioppusele. Lapsed õppisid peamiselt kodus ja ilmusid koolmeistri juurde ainult katsele. — XVIII saj. lõpul oli vastavalt 1784. a. koolikorraldusele avatud mõisades ka külakool, kuid viimased ei saanud kuidagi jalgu alla, sest vanemad ei saanud oma lapsi koolidesse. Alles XIX saj. alul antud talurahvaseaduste tagajärjel paranes olukord. 1824. a. oli kihelkonnas igas kogukonnas 1 kool, üldse 16 kooli. 13 neist olid nn. pühapäevakoolid, kus lapsi pühapäeviti tasuta õpetati. Ainult kolmes kogukonnas — Haeskas, Mäemõisas ja Jõõris — olid seaduses ettenähtud külakoolid, kuhu koolmeistri määras ja talle palka maksis mõisaomanik. Ka viimatinimetatud kolmel koolil puudus koolimaja. Üldse oli kooles nimetatud aastal 549 õpilast. Järgnevatel aastail nähtavasti kujundati kõik pühapäevakoolid ümber külakoolideks. 1840. a. oli Valjalas 17 külakooli 561 õpilasega. Ainult Lööne, Jõõri, Sassi, Haeska ja Kõljala kogukonna külakoolil oli koolimaja. Teised kogukonnad vabandasid ja põhjendasid koolimajade puudumist metsa, s. o. ehitusmaterjali puudumisega. Külakoolides õpetati peamiselt endise kõstrikskooli aineid: lugemist, katekismust ja kirikulaulu. Õppetöö kestis 10. XI — 10. III. Nagu öeldud, töötas külakool alul ainult 1 päeva nädalas, 1870:ndaiks aastaks oli nädalatööpäevade arv tõusnud juba 2:le. Aja jooksul täienes ja laienes ka külakoolis õpetatavate ainete hulk. 1874./75. õppeaastal õpetati Valjala külakooles lugemist, piiblit, katekismust, laulmist ja ajalugu. Peale loendatu õpetati Jõõri, Tõnija, Sakla, Kõnnu, Koksi, Rahu, Reeküla, Võhksa, Kuiste ja Siiksaare koolis ka kirjutamist ja kahes viimases koguni arvutamist. Üldse oli Valjalas mainitud õppeaastal 18 külakooli, kus õppis 201 poiss- ja 218 tütarlast. Enamiku neist külakoolist juba loendasime nimepidi; lisame siia ka ülejäänud Ariste, Kalli, Haeska, Jürsi, Pähna, Lööne, Väkra ja Valjala kirikumõisa kooli. Endiselt takistab õppetööd koolimajade puu-

dumine. Ainult Jõõris, Kõnnus ja Võhksas on koolimajad, kuigi viletsad. Teisal töötatakse taluelamuis.

Endine köstrikool kujundati talurahvaseaduse põhjal ümber kihelkonnakooliks. 1824. a. ehitati viimase tarvis uus koolimaja, kus kool nähtavasti juba järgmisel aastal tegevust alustas. Kihelkonnakooli töökava oli märgatavalt laiem köstrikooli omast. Siia võeti piiratud arvul vastu ainult poisse, kes juba olid lõpetanud õppimise külakoolis. Õpilaste arv jäi kihelkonnakoolis kaua üsna väikeseks. 1840. a. õppis siin 7, 1860. a. — 10 õpilast, kuid 1874./75. a. juba 41 õpilast. Viimatinimetatud aasta andmeist selgub, et kool töötas usupuhastuspäevast kuni paastumaarjani 6 päeva nädalas ja suvel iga 14 päeva järel pühapäeviti. Samal ajal õpetati koolis lugemist, ilukirja, ortograafiat, katekismuse seletamist, piiblitugu, arvutamist, saksa keelt, vene keelt, geograafiat, maailma ajalugu ja 1—2-häälelist laulmist. Koolis oli 1 õpetaja, kel palga eest oli kasustada $\frac{1}{2}$ adramaa suurune koolitalu. Peale selle sai ta rahas 17 rubla ja saksa keele õpetamise eest 22 rubla 33 kopikat.

Vene usku siirdumine tõi kihelkonna koolivõrku väga vähe muutusi. Tõnijassee asutati vene usu abikool ja pärastpoole veel teine Vana-Lõvesse. 1898. a. avati Vene valitsuse poolt Valjalas 2-kl. ministeeriumikool. Alul asus kool Vana-Lõve vallamajas, kolis aga sealt 1898. a. sügisel Valjala kiriku juurde üürimajja. Vana-Lõve ja Kogula valla ühendamisel 1900. a. vabanes V.-Lõve vallamaja ja ministeeriumikool asus uuesti sinna. Ministeeriumikoolis kestis õppeaeg viis aastat. Koolijuhatajaks oli 1898. a. peale kuni kooli ümberkujundamiseni 6-kl. algkooliks Eesti ajal G. Nurm. XX saj. kahanes tugevasti külakoolide arv. 1913. a. oli siin veel ainult 9 külakooli, maailmasõja ja okupatsiooni ajal vähenes nende arv veelgi.

Täiesti kujundati Valjala koolivõrk ümber Eesti ajal. Nagu öeldud, muudeti endine Vana-Lõve ministeeriumikool samanimeliseks 6-klassiliseks algkooliks. Endised külakoolid osalt suleti, osalt kujundati ümber 3- ja 4-klassiliseks algkooliks. Üldse jäi töötama 7 algkooli: Haeska, Koksi, Lööne, Pahna, Tõnija, Uue-Lõve ja Vana-Lõve.

MÕISAD. Haeska (saksa k. *Hasick*). Piisk. Joh. Münchhausen läänistas 1555. a. Röttgert Tiesenhausen'ile meeslääni õiguse järgi Valjalast *Konde* (Kõnnu) vakusest $1\frac{1}{2}$ tühja adramaad ja 1 üksjala; samast kihelkonnast Metsküla vakusest oli piiskopp 1550. a. läänistanud „*Agneten d. meigerschen in unsem Hove to Louel*“ elueaks 1 üksjala, nüüd lubas ta selle anda Agneta surma järel juba mainitud Tiesenhausenile. Samal ajal valdas viimane Sõrves Mäepä mõisa. Et koondada oma maavaldust ühte paika, vahetas ta 1560. a. Mäepä mõisa herts. Magnusele ja sai vastu Valjalas *Hauist-* (Haeska) vakusest 5 adramaad 4 taluga, 3 pundenikku ja 3 üksjalga. Neist maist kujuneski Haeska mõis, mille R. Tiesenhausen 1572. a. oma naise Maye nõusolekul müüs 6000 marga eest Jacob Churland'ile. Viimase poeg Hans Churland, nim. v. Gahlen, müüs Haeska 1617. a. asehaldur Jacob Becke'le. Viimase pärijailt läheb mõis Friedr. Budde'le, kes ta koos Kaarmas olevate maadega müüb 1632. a. Heimart Nolcken'ile. 1653. a. vahetas Nolckeni poeg Friedrich isalt päritud Kaarmas asuva *Schultzenhof*-nimelise mõisa Kuressaare krahvile, Magnus Gabr. de la Gardie'le, saades vastu mitmeid talumaid. Viimastest ühendas ta Kõljala vakuses asetsevad Vanemaküla ja *Riesecke* küla Haeska mõisaga. Saaremaa vene-

laste kätte langemisel oli mõisa omanik Christoph Reinh. Nolcken Rootsi sõjapäev, seepärast tagastati Haeska mõis. Kui Nolcken Uusikaupunki rahu järel Saaremaale tagasi tuli, taastati Haeska talle 1722. a. Sama Nolcken oli Saaremaa rüütelkonna privileegide ja eesõiguste kaitsmisel järgnevail aastail silmapaistvam kuju. Nolckeni perekonna kätte jäi Haeska kuni Eesti ajal Maaseaduse põhjal teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli Haeskas 868.21 tiinu mõisaja 927.21 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on Haeska mõis plaanistatud 33 üksuseks ja asundatud. Härrastemajas, ühekordses kivihoones, asub maavalituse vanadekodu.

Jõõri (saksa k. *Jöör*). Hertsog Magnus läänistas 1570.—72. a. Elme valitsejale Joh. Wedwes'ile talt saadud 2800 marga ja talle tasumata palga arvel Karja kihelkonnast 12½ adramaad ja Valjalast Lööne vakusest 9 adramaad. 1573. a. tagastab asehaldur Klaus v. Ungern kõik loendatud maad ja läänistab 1574. a. Joh. Wedwes'ile selle asemel kuninga loal Lööne vakusest 3½ adramaad ja 1 üksjala ja Karjas Ratla (*Rattialg*) vakusest 4 talu 5 adramaaga ja 1 üksjala, mille Klaus v. Ungern 1573. a. oli Magnuse läänistusega tagastanud Diedrich v. Elsen'ilt ja mis enamuses olid tühjad, peale loendatu Valjalast veel 3 adramaad. Neist kõigist kujunes Jõõri mõis. Wedwesidelt läks Jõõri 1610. a. kuningas Kristian IV nõusolekul 1500 riigitaalri eest maanõunik Joh. Stackelberg'ile, kes pärandas mõisa 1631. a. oma väimehele Joh. Treiden'ile. 1647. a. revisjoni puhul märgitakse, et läänina saadud maist kasustatakse 2½ adramaad mõisaväljadena, mille külvipinna kogulatus öeldakse olevat 120 vakamaad. Talumaad jagunevad Ratla ja Lööne küla vahel; esimeses oli 8 adramaad 10 taluga ja teises 1¼ adramaad 4 taluga. XVII saj. lõpul oli mõis Treideni võlausaldajate valdamisel ja läks 1703. a. Kuressaare komandandi Joh. Appelbohm'i omandiks 305 riigitaalri eest. Rootslaste taganedes Saaremaalt lahkus ka Appelbohm ja mõis läks konkursi alla. Taastatud leitn. Jacob Sower'i naisele, müüs viimane mõisa Ant. Bethmann-Cormedon'ile. Viimane protsessis aastaid varasema omaniku võlausaldajatega ja 1748. a. läks mõis oksjonile, kus Jõõri omandas assessor v. Sass. 1769. a. vahetas Sass Jõõri mõisa Anijala ja Kaunivere vastu, makstes juurde veel 1000 rubla, maanõunik C. G. v. Guldenstubbe'le. Sama ostis 1769. a. Gust. Georg Berg'ilt Ariste- (*Arrist*, ka *Harrist*) nimelise mõisakese ühes 1½ adramaa talumaaga *Reke* (kas praegune Räägi Karjas?) külas ja ühendas ostu Jõõriga. Ariste oli läinud erakätesse nähtavasti Rootsi ajal. 1691. a. tagastati ta Anton Weimer'ilt, kelle järeltulijaile ta Vene ajal taastati. 1814. a. läks Jõõri 16 250 hõberubla eest Charlotte Luise v. Vietinghof'ile. Eesti ajal teostatud võõrandamisel kuulus mõis W. Anderson'ile. Mõis on plaanistatud 35 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset puuhoonet, kasustas 1925. a. asunikuna endine omanik.

Jürsi (saksa k. *Jührs*). Piisk. Winrich Kniprode läänistas 1398. a. vendadele Hans ja Hinke v. Jurs'ile Valjalas Jürsi külas asuva mõisa ühes 1 adramaa maaga, nagu see varemini olnud nende isa Hans Jursi valdamisel. 1437. a. kinnistas piisk. Johannes mõisa uuesti Jursidele. 1485. a. läänistas piisk. Peetrus Jürsi mõisa ja 3 talu 4½ adramaaga, mis Pawell Jursi surres olid langenud tagasi maahärrale, Gert Tolck'ile. Viimane andis 1516. a. Jürsi ühes Kalli mõisaga oma väimehele Jürgen Vietinghof'ile. 1527. a. läänistas piisk. Jürgen samale Valjalas Ariste ja Jürsi vakusest 2 adramaad, millele herts. Magnus 1565. a. lisas Jürsi külast veel 1½ adramaad ja heinamaa. Reduktsiooni ajal 1690. a. tagastati Jürsi mõis, kuid jäeti endisele omanikule rendile. Vene aja alul taastati mõis Vietinghof'idele. 1761. a. jagasid vennad Otto Wilhelm ja Friedrich Vietinghof mõisa, mille väärtust tollal hinnati 1600 rublale, kaheks — Vana-Jürsi läks vanema ja Uue-Jürsi noorema venna omandiks. 1791. a. ühendati pooled uuesti ühe omaniku kätte. Pidevalt Vietinghof'ide kätte jäi mõis kuni 1801. a., millal ta müüdi 10 000 hõberubla eest Carl Mathias v. Nolcken'ile. XIX saj. vaheldusid siin sageli omanikud (Ditmar, Buxhövdén, Vietinghof). 1904. a. omandas mõisa Ernst J. v. d. Bellen, kelle valdamisele mõis jäi kuni Eesti ajal teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli siin 353.15 tiinu mõisa- ja 516.20 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 22 üksuseks ja asundatud.

Kogula (saksa k. *Koggul*) riigimõis asutati mõisade rajamise ajastul XVIII saj. esimesel poolel talumaadele. 1909. a. oli siin 296.25 tiinu mõisamaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 22 üksuseks ja asundatud. Härastemaja, mis on lihtne, ühekordne puuehitis, kasustab Kogula vald valla-majana.

Lööne (saksa k. *Köln*). Piisk. Peetrus läänistas 1489. a. Hans Scher'ile Valjalas oleva 1½ adramaa suuruse *Cölle* (praeguse Lööne) mõisa, mida Peetruse eelkäijad Saare-Lääne piiskopitoolil olid varemini läänistanud Clawes Stedinge'le, *Koruest-* (Kõrrikska?) külast 1 talu 2 adramaaga ja Lööne vakusest *Yors*-nimelise 1 adramaa suuruse talu. Teise kirjaga läänistas sama samale 1489. a. Valjalas Nigate külast 2 adramaad, mis varemini olnud Hermann v. Nigate, siis Hans Bertelszone ja viimati Hans Schardenberg'i valdamisel. 1498. a. müüs Hans Scher mõisa kõigi juurdekuuluvate maadega 800 riia marga eest Hans Poll'ile. — 1431. a. müüs Saaremaa praost Hinrik Varensberch Karjas Ratla (*Rattela*) vakusest 1½ adramaad, mis ta ostnud Dethmer Schardenberch'ilt, Tylicken van Vdensen'ile. 1442. a. piisk. Ludolphus läänistas viimasele sealtsamast 1½ adramaad, mis varemini olnud Hans Schardenberch'i valdamisel. Nähtavasti on viimane läänistus siiski ainult eelneva ostu kinnistamine. 1529. a. läänistas piisk. Jürgen Ratla vakusest Bertold Pollile, naisele ja nende 2 pojale nende kõigi elueaks 2 talu 2 adramaaga ja 1 üksjala. 1551. a. pantis Jürgen Udensen oma Ratlas oleva 1½ adramaa suuruse maavalduse 800 marga eest Bertold Poll'ile; kuna esimene ei suutnud võlga lunastada, siis jäigi see maa Pollile ja ühendati Löönega. Bertold Poll ostis 1541. a. Jasper Löde käest Valjalas *Metzjalkond* (Metsküla) vakusest 116 riia marga eest 1 pundenikutalu, kus vanast ajast peale on peetud kõrtsi, ja ühendas ostu Löönega. — 1509. a. loovutas Hans Titfer venna nõusolekul oma õiguse lunastada Titferidele kuuluvat *Rachte* (Rahu) mõisa ja küla, kus olevat 3 talu 3½ adramaaga, mis nende, s. t. Titferide isa pantinud 350 marga eest Hinrik v. Gahlen'ile ja Arent Aderkass'ile. Natuke hiljemini tuli ka see maavaldus Poll'ide kätte ja ühendati Löönega. Hertsog Magnus kinnistas Lööne mõisa meesläänina 1561. a., vabastades seejuures B. Polli neist koormisist, mis ta mõne adramaa suhtes seni maahärrale oli kandnud, ja läänistas ta pojale Hermannile 1569. a. Ariste (*Harisz*) külast lisaks veel 1 adramaa ühes majaplatsiga Kuressaares. 1634. a. sai ta meeskohtuniku kaasistnikuna teotsemise eest *Pappiallewe* (praegune Kiriku küla Valjalas) külast 1 adramaa ja ostis samal aastal 200 riigitaalri eest 2 adramaad, millel elasid rannatalupojad. Pollide kätte jäi mõis 1698. a., millal Reinh. v. Vietinghoff omandas Lööne mõisa 3400 riigitaalri eest. Rahu mõisa müüsid Pollid 1716. a. 944 riigitaalri eest P. A. Guldendstubbe'le, kes selle mõisa pärandas 1757. a. oma tütrele, maanõunik Hermann Gust. v. Weimarn'i naisele. 1759. a. omandas Weimarn ka Lööne ja ühendas jälle mõlemad mõisad. 1791. a. omandas Carl Gust. v. Guldendstubbe mõlemad mõisad. Samal aastal ostis C. G. v. Guldendstubbe 35 951 hõberubla eest Bernh. Joh. v. Vietinghof'ilt Jõgise ja Mäemõisa ja liitis need kõrvalmõisadena Löönega. — Jõgise (saksa k. *Jöggis*) mõis, mis varemini kandis *Jegelecht-* ja ka *Jegel*-nime, sai alguse juba keskajal. Piisk. Ludolphus läänistas 1444. a. Konrad v. Jegel'ile „*den hof tho Jehgel*“ ühes 2 adramaaga Lööne vakusest, nagu seda varem vallanud vana Hans v. Jegel. Piisk. Joh. Orgas läänistas 1498. a. Hans Scher'ile Valjalas *Metzel-* (Metsküla?) vakusest 2 adramaad, mille omal ajal piisk. Winrich oli läänistanud Hans Nachtigall'ile ja mis hiljemini vaibevarana oli langenud tagasi kirikule, mille järel käesoleva kirja andja läänistanud need maad 1495. a. Gert Pekelhorst'ile elueaks. 1517. a. kinnistab piisk. Joh. Kyvel Joh. Jegelile Valjalast *Metze* küla 2 asustatud taluga ja 5 üksjalaga, mille Jegel oli ostnud Hans Scher'ilt. Samast külast läänistati Jõgise omanikele Taani ajal veel 1 adramaa. 1662. a. ostis Caspar Berg Jürsi omanikult Heinr. Vietinghof'ilt 300 riigitaalri eest Ariste külast 1 adramaa ja liitis ostu Jõgisega. 1690. a. tagastati reduktsioonikomisjoni otsusel Jõgise mõis 2 adramaaga, samuti Taani ajal saadud *Metzel-* (Metsküla) külas asuv 1 adramaa kui esimeste saajate otseste järeltulijate käes olev puhast donatsioon. Reduktsioonist vabastati Hans Scheri käest ostetud 2 ja

Vietinghof'i käest ostetud 1 adramaa. 1726. a. taastati Christ. Berent Berg'ile Rootsi ajal tagastatud maad. Järgnevail aastail käis mõis käest kätte, kuni ta 1789. a. 16 000 hõberubla eest läks Bernh. Joh. v. Vietinghof'i omandiks, kes mõisa aga juba 1791. a. edasi müüs Lööne tookordsele omanikule. — M ä e - m ö i s (varemalt *Mehemois*) kandis esialgu *Könde* (Kõnnu) nime ja sai alguse sellest läänistusest, millega piisk. Joh. Münchhausen 1555. a. andis Röttgert Tiesenhausen'ile Valjalas *Könde* vakusest $1\frac{1}{2}$ adramaad, mis varemalt olnud Andres Rath nimelise taluniku valdamisel, ja 1 üksjala ning Metsküla vakusest ka ühe üksjala. 1629. a. andis Röttger Tiesenhausen noorem õiguse lunastada *Könde* mõisa, mille ta isa 1300 marga eest oli pantinud Bartol. Poll'ile, üle Klaus Harrien'ile, kes mõisa lunastaski ja mõne vähema kohustusega R. T. vastu mõisa enesele päriks sai. Harrienite kätte jäi mõis kuni 1690. a. Hiljemini vahetas ta sageli omanikke, kuni Carl Gust. v. Guldenstubbe ta 1791. a. omandas ja Lööne kõrvalmõisaks muutis. XIX saj. teisel poolel läks Lööne ühes kõrvalmõisadega Buxhövdn'ite perekonna omandiks ja jäi viimaste valdusse kuni Eesti ajal teostatud võõrandamiseni peale Mäemõisa, mis 1908. a. müüdi Talurahva Põllupangale. 1909. a. oli Lööne mõisal koos kõrvalmõisadega 1069.28 tiinu mõisa- ja 867.32 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõisad plaanistatud 13 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, väikest ühekordset kivi-ehitist, kasustab Lööne algkool.

R ö ö s a (saksa k. *Rösarshof*) riigimõis asutati talumaile XVIII sajandi esimesel poolel. 1909. a. oli siin 275.43 tiinu mõisamaad. Mõis on tükeldatud 22 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on ühekordne kivihoone, mida kasustab Tõnija algkool koolimajana.

S a k l a (saksa k. *Sakla*, varemalt *Sackel*) riigimõis asutati 1750. aastail peamiselt samanimelise küla tühjadele talumaadele. 1909. a. oli Saklas 257.01 tiinu mõisamaad, sellest 60 tiinu mõisapõldu, ja 818.80 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 13 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on väike ühekordne kivihoone, mida 1925. a. kasustasid asunikud.

S a s s i (saksa k. *Kabbil*). 1453. a. pantis Hans Blyse Valjalas tema valdamisel olevad *Cabbel-* ja *Cujus-* (Kuiste) küla, mis varemalt olnud Sorges van dem Berge ja siis Hinrik Buxhövdn'i omanduses, 900 riia vana marga eest Hinrik Sasse'le. Et Blyse oma võlga ei tasunud, siis maad jäidki Sasse omandiks. 1468. a. läänistas piiskopkonna vikaar Ludolphus Nagel piisk. Jodokuse nimel samale H. Sassele kaotuste, nimelt 1 laeva ja 1 soomusrüü katteks Valjalas 3 üksjalga. Varsti selle järel näikse need maad olevat tagastatud Sasselt. 1479. a. läänistas piisk. Petrus *Kabbel-*mõisa 2 adramaaga, *Kabyel-*küla 6 adramaaga, millest 4 adramaad olid tühjad, ja *Kuyes-*küla 3 adramaaga oma nõole, Läänemaa stiftifoogtile Jürgen v. Wedtberg'ile. Viimaselt näikse maad olevat läinud ostu teel Christopher Lode' valdamisele. Siis alustasid ka Sassiid riinakat oma valdusõiguse uuendamiseks. 1527. a. saadakse piisk. Jürgeni sobitusel kokkulepe, mille järgi Hinrik Sasse lesk ja pärijad maksavad Chr. Lodele 1100 riia marka ja viimane loovutab selle eest mõisa tagasi Sassidele, kelle kätte mõis jäi Rootsi aja lõpuni. Samalt perekonnalt pärineb ka mõisa eesti-keelne nimi, kuna mõisa saksakeelne nimi tuleb selle küla nimest, kuhu mõis asutati. Rootsi aja lõpul suurte võlgadega kooratud, läks mõis XVIII saj. alul võlausaldajate valdamisele ja pärastpoole oksjonile, kus Sassi mõisa omandas Friedr. Joh. v. Lode. 1780. a. läks mõis Lode perekonnalt 13 000 rubla eest Carl Otto v. Schulmann'ile, kes mõisa juba 1785. a. 14 100 hõberubla eest müüs Joh. Christoph v. Nolcken'ile. Viimane liitis 1788. a. kõrvalmõisana Sassi mõisaga väikese Kalli mõisa. — K a l l i mõis asutati juba keskajal. 1426. a. läänistas piisk. Kristian Kuband Valjalas *Calle* vakuses oleva *Calle* mõisa ühes 2 adramaaga, mis varemini olnud läänistatud õndsale Hans Rodenburg'ile, Hinrik Jürs'ile. XV saj. lõpul oli mõis Tolck'ide valdamisel ja 1516. a. loovutas Gert Tolck Kalli koos Jürsiga oma väimehele Jürgen Vietinghof'ile. 1607. a. müüs Friedr. Vietinghof Kalli mõisa 2 adramaaga, mis olid tollal asustamata, 2100 marga eest Peter Werner'ile. XVII saj. keskel läks mõis Wilh. Ditmar'i omandiks. 1656. a. vahetas kuberner Lieven Kalli mõisa riigile ja andis Ditmar'ile vastu Räpsu (*Repsenhof*) mõisakese, mille Ditmar 1679. a. müüs 1000

riigitaalri eest Otto Reinh. Harrien'ile. Reduktsioonikomisjon leidis 1692. a., et riik oli saanud 1656. a. teostatud Kalli vahetamisega Räpsu mõisa vastu kahju, ja tühistas nimetatud vahetuse. Räpsu mõis tagastati ja Harrien'ile anti selle asemele tagasi Kalli. Vahetanud XVIII sajandil mitmekordselt omannikke, läks mõis 1788. a. 7800 hõberubla eest Joh. Christ. v. Nolcken'ile, kes ta, nagu juba öeldud, muutis Sassi mõisa kõrvalmõisaks. XIX sajandil käib mõis käest kätte. Eesti Maaseaduse põhjal teostatud võõrandamisel oli ta Sassi'ide valdamisel. 1909. a. oli Sassi mõisal koos Kalliga 703.15 tiinu mõisa- ja 758.84 tiinu talumaad. Mõisad on plaanistatud 47 üksuseks ja asundatud. Sassi härrastemaja, ühekordset kiviehitist, kasustab kohalik algkool.

Uue-Lõve (saksa k. *Neu-Löwel*) mõis asutati ametimõisana hiljemalt Taani ajal. Riigi valdamisele jäi mõis pidevalt kuni 1798. a. ni, millal keiser Paul I doneeris Uue-Lõve mõisa Saaremaa rüütelkonnale, kelle valdusse jäi mõis kuni Eesti Maaseaduse põhjal teostatud võõrandamiseni. 1909. a. oli mõisal 876.65 tiinu mõisa- ja 2949.64 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 60 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja, ühekordset kivihoonet, kasustab Uue-Lõve algkool.

Valjala kirikumõis on rajatud kindlasti juba keskajal. 1909. a. oli siin 45 tiinu mõisa- ja 54 tiinu talumaad. 1925. a. andmeil on kirikumõis plaanistatud 20 üksuseks ja asundatud.

Vana-Lõve (saksa k. *Alt-Löwel*) mõis asutati piiskopliku ametimõisana juba keskajal. Alates XV sajandi algusest mainitakse mõisa mitmesugustes piiskoplikkudes ürikutes korduvalt. Keskajal oli mõis Valjala kihelkonna maahärraliku halduse keskuseks. Taani ajal kaotas ta selle keskusliku tähenduse Uue-Lõve mõisale. Vana-Lõve mõis jäi pidevalt kuni Eesti Maaseaduse põhjal teostatud tükkeldamiseni riigi enese valdamisele. 1909. a. oli siin 2467.84 tiinu talumaad; mõis ise, millel oli 253.18 tiinu mõisamaad, oli antud kohaliku ap. õigeusu kiriku valdamisele. 1925. a. andmeil on mõis plaanistatud 23 üksuseks ja asundatud. Härrastemajas, ühekordses paekiviehitises, asub Vana-Lõve algkool.

Võhksa (saksa k. *Wexholm*) mõisa varasemaks nimeks oli *Kuselecht* (ka *Kiselecht*). Piisk. Winrich läänistas 1400. a. Hennike Kokenkaye'le Valjalas Takvere vakuse Saklast (*Sackele*) mõisa 2 adramaaga ja Jürsi (*Jörsz*) vakusest Ariste (*Hariest*) külast 1 adramaa. 1414. a. Winrich läänistas samale Karjas Nigate vakusest Nigate mõisa 3 adramaaga. 1484. a. läänistas piisk. Peetrus kõik loendatud H. Kokenkaye'le antud maad viimase õemehele Clawes Toyss'ile. 1509. a. läänistas piisk. Joh. Orgas Lööne vakusest Jacob Schnyder'ile *Cusiecke*-nimelise veski ja 1513. a. samale Takvere vakusest veel 2 adramaad. 1529. a. läänistas piisk. Jürgen eelnimetatud veski ühes 2 adramaaga, mis Schnyderi surma järel olid langenud tagasi kirikule, eespool juba nimetatud Clawes Toyss'ile. Kõik need läänistused kinnistas (konfirmeeris) herts. Magnus 1562. a. Clawes Toyss nooremale meesläänina ja lisanddas eespoolloendatule *Takfer*-vakusest *Wax*- (vist praegusest Võhksa) külast 1½ adramaad ja *Kalle* (Kalli) külast 1 adramaa, millised 2½ adramaad C. T. oli saanud stiftifoogt Dietr. Behr'ilt, ja läänistab talle omalt poolt *Wax*-külast veel 1 adramaa, mis oli Wachas-nimelise mehe valdamisel. Siin loendatud läänistustist kujuneski *Kuselecht*-mõis. 1570. a. läänistas herts. Magnus Clawes Toyss'ile Valjalas Tõnija ja Sakla vakusest veel 3 talu 2½ adramaaga. 1645. a. loovutas Otto Toyss mõisa oma väimehele Christian Poll'ile. XVII saj. esimese poole lõpul oli mõis üle viidud Võhksa külla, mille nimi aja jookkul mõisa endise nime välja tõrjus. 1655. a. vahetas Poll Sakla külas olevad 6 talu 3 adramaaga ja Kalli küla 2 talu 1 adramaaga riigile ja sai vastu mõisale lähemal olevast Nurme külast 5 talu 4 adramaaga. Reduktsioonikomisjoni otsusel tagastati Võhksa 1690. a. Vene ajal taastati mõis eelnim. Polli pojale Otto Christ. Pollile. 1794. a. liitsid Pollid Võhksa mõisaga 5000 hõberubla eest ostetud Turja mõisakese. Pollidelt läks mõis 1893. a. Willibald Ludw. v. Guldenstube valdamisele. Võõrandamisel kuulus mõis A. v. Buxhövdn'ile. 1909. a. oli siin 669.68 tiinu mõisa- ja 700.07 tiinu talumaad. Mõis on plaanistatud 62 üksuseks ja asundatud. Härrastemaja on kahekordne kivihoone.

13. Kuressaare.

AJALUGU. *Kuressaare* (saksa k. *Arensburg*). Eesti ajalooliste maakondade hulgas on Saaremaa ainus, kus keskajal ei kujunenud linna. Kuressaare sai linnaõigused alles hertsog Magnuselt. Linn ei sündinud siiski mitte üleöö. Ta kujunemine algas juba XIV sajandil siinse piiskopilossi ehitamisega. Evangelist Johannesele pühendatud Kuressaare linnus, mida kroonika mainib esmakordselt 1381., ürikud aga alles 1384. a., ehitati vist piiskopp Hermanni (1338—62) ajal, arvatavasti õige varsti peale saarlaste suure vastuhaku summutamist a. 1345. Vastavalt linnuse tookordse vapi keskemale kujule — kotkale, milline lind oli linnuse kaitsepühaku, evangelist Johannese embleemiks, nimetati Kuressaare linnust keskajal ladina keeles *ars aquilae*, s. o. kotka linnuseks; sakslaste *Arensburg* on eelneva sõnasõnaline tõlge ¹⁾).

Kuressaare linnuse müüride varjule kerkis juba keskajal väike alevik (*suburbium*, *Hakelwerk*, *Weichbild*), kus elasid käsitöölised ja väikesed kaubitsejad. Aja jooksul püstitasid siia elamuid ka Saaremaa aadlikud. Viimaste asumine alevikku, kus nad viibisid siiski ainult puhuti, oli esijoones tingitud sellest, et Kuressaare linnus oli Saaremaa piiskopliku osa haldusliku ja poliitilise elu keskuseks. Seal peeti kohtuistungeid, meespäevi ja teisi koosolekuid, mis sageli nõudsid neist osavõtjate pikemaajalist kohale jäämist. Ka kujunes linnus maahärra sagedase sealviibimise tõttu Saaremaa seltskondliku elu keskuseks. Et piiskopid olid kaunis elurõõmsad härrad, siis tuikas elu lossis puhuti õige lustakalt. — Eriti näikse aleviku arengut (alevikku mainitakse esmakordselt küll alles 1424. a.) olevat soodustanud piisk. Winrik v. Kniprode (1383—1419) pikaajaline viibimine Kuressaares. Linnaõigusi see alevik keskajal siiski ei saanud. Alevi linnaks arenemisele tegi tõkkeid kõigepealt liiga väike majanduslik tagamaa, mis ei haarnud ju tervet Saaremaadki, vaid ainult viimase piiskoplikke osi, ja siis piiskoppide eneste kaubanduslik tegevus, mille tõttu oli maahärra huvides, et ei tekiks kõigi kodanikuõigustega varustatud võistlejaid. — Siinseile käsitöölilistele ja väikekaubitsejaile võimaldas tööd ja teenistust esijoones linnuse kaunis suurearvuline meeskond, millesse kuulus piiskoplik foogt temale alluvate lossiametnikkudega ja nende perekondadega, mustapealased, vaimulikud jt. Teatud turu leidsid aleviku elanikud mui-

¹⁾ Täiesti ekslik on see vanemate uurijate arvamus, nagu oleks Kuressaare linnus ehitatud juba enne saarlaste just nimetatud vastuhaku Arnberg'i krahvi Wilhelmi algatusel, kes viibis Liivimaal 1334. a. ja abistas ordumeister Eberhard v. Monheim'i võitluses piikvalaste vastu. Seega on ekslikud ka need seletuskatsed, mis püüavad tuletada Kuressaare vappi ja saksakeelset nime eelnimetatud krahvi vapist ja nimest.

dugi ka talurahva juures. Kuressaare sadama kaudu toimuv kaugkaubandus oli aga koondunud, nagu sellest üldosas juba kuulsime, maahärra enese kätte. Väljaviidavate kaupade hulgas oli esikohal vili, millele järgnesid karja- ja metsasaadused, paas ja lubi. Maahärrana oli piiskopp ise nende artiklite suurim tootja. Kapitalitugeva kaupmehena ostis ta saadusi kokku ka mõisnikelt ja talurahvalt niihästi piiskopkonna mandri- kui saarelises osas, samuti naabruses olevailt ordukäskijailt. Kokkuostetu transporditi Kuressaarde piiskopi käsutuses olevate talurahva kaljastega. Siit saadeti kaubad kas omade või võõraste laevadega edasi Põhja-Saksa ja Hollandi linnadesse, kus töötasid piiskopi esindajaina faktorid. Välismaalt tõi piiskopp soola, rauda ja teisi tarbeaineid, vähemal määral ka veini. Koha peal realiseeriti kaupa kaheti: kas müüdi edasi väikekaubitsejale või aga otseselt tarvitajale. Viimane moodus kehtis eriti piiskopimõisus, mis muutusid kaubaladudeks talurahvale. Suurima ulatuse saavutas piiskoplik kaubandus Saaremaa viimse katoliikliku piiskopi — Joh. Münchhauseni ajal ja lakkas piiskopkonna müümisega Taani kuningale.

Nagu juba kuulsime üldosas, paisus Kuressaare elanikkude arv kohe Taani aja alul mandrilt saabunud sõjapõgenikkude arvel; kasvav ka aleviku kaubanduslik tegevus ning tähtsus ja nähtavasti just maahärra eesõigustatud kaubanduse lakkamise, uute kapitalide juurdevoolu ja mandri merilinnade kaugkaubandust halvavate sõjapolude tõttu. Selle majandusliku tõusu tagajärjel kasvas ka tookordsete kuressaarlaste iseteadvus. Ja juba 1563. a. nõutasid Kuressaare saadikud Jakob Kohl, Wolther Rothendorf ja Gert v. Demter Piltenis hertsog Magnuselt alevikule linnaõigusi ja saidki. Herts. Magnuse privileeg 8. maist 1563. a. ja kuningas Friedrich II kinnistuskiri 19. sept. 1574. a. andsid uuele linnale Riia õiguse. Linna juhtimine anti valitava rae kätte, mis koosnes 2 pürjermeistrist, 1 linnafoogtist ja 5 raehärrast (hiljemini, siiski juba Taani ajal, tõusis raehärrade arv kuuele; muide püsis raekorraldus peaaegu muutmatuna 1877. aastani) ning pälgalisest linna- või kohtukirjutajast. Linnvabastati senisest kohtualluvusest lossidroostile. Kohtumõistmine linnaelanikkude tsiviil- ja kriminaalsüütegude üle anti rae kätte; viimast liiki süütegude arutamisel võttis pärastpoole kuninga esindajana linnakohtu istungeist osa lossifooht. Kohtuotsuste peale võis apelleerida hertsog Magnusele, hiljemini maakohtule ja kuningale. Edasi lubati nende kirjadega linnale ehitusplatse raekoja, gildihoone ja kaalukoja püstitamiseks ja tükk maad linnakarjamaaks. Kodanikkude soovidele vastu tulles kuulutati Kuressaare ainsaks kaubandusliku meresõidu alal lubatud sadamaks ja keelati kõigi teiste nn. „kõrvalsadamate“ kasustamine. Samas määrati laupäev linna iganädalaseks turupäevaks. Ainsa kodanikel lasuva koormisena mainitakse nimetatud ürikuis asehaldurile elamute pealt makstavat suhteliselt tühist „suitsuraha“ (*Rauchgeld*). Lõpuks andis herts. Magnuse privileeg linnale vapi ja pitsati. Vapipilt oli järgmine: sinisel kilbil hõbedane kahe torniga linnus, mille avatud värava sinisel foonil aset-

ses hõbedane kotkas; kilbi kohal lahtine kiiver hõbedase tiivaga. Vapipilti ümbritses kiri: „*Sigillum civitatis Arensburgensis 1563*“. Nagu sellest kirjeldisest näeme, oli see nn. „rääkiv vapp“ — kotkas + linnus = kotkalinnus = *Arensburg* (vrd. ka eespool Kuressaare nime kohta öeldut).

Uut linna tabasid juba varsti tookordseid rahutuid aegu iseloomustavad õnnetused. 1565. a. ilmus Rootsi väepealik Horn laevastikuga Kuressaare alla ja maksustas linna. Et linn ei tasunud kokkulepitud tähtajaks kogu maksusummat, siis kordas Horn oma sõjasõitu järgmisel aastal. 1572. a. piiras Kuressaare linnust rootslaste teenistuses olev Jürgen Üxküll, ei suutnud aga vallutada linnust. Kas venelaste 1576. a. sõjakäik Saaremaale ka Kuressaare linna tabas, pole teada. Raskemini kui need sõjakäigud kahjustas linna 5. juunil 1575. a. Kuressaare kaudu Taani sõitvate Vene tsaari saadikute auks korraldatud ilutulestikust süttinud tulikahi, mis hävitas suurema ja parema osa linnast. Kas 1612. a. linna laastanud tulikahju, mis muuseum hävitas linna kiriku, võib ühendada rootslaste sõjakäiguga nimetatud aastal Saaremaale, või on meil siin juhuslikult puhkenud õnnetusega tegemist, pole teada.

Hoolimata loendatud õnnetusist kujunes üldine poliitiline olukord Kuressaare arengule juba Taani aja algusel väga soodsaks. Üldosas juba kuulsime, et kestvate sõdade tõttu mandril kasvas Kuressaare kui vilja väljaveo sadama tähtsus. Ja kuigi rahulikute aegade saabudes vähenes vilja salavedu mandrilt Kuressaarde, siis ei lakanud see Rootsi valitsuse korraldusel merilinnades võetavate kõrgete tollide, litsentside ja sadamamaksude tõttu kunagi täiesti. — Koha peal oli Kuressaare kodanikel võitlusi oma eesõiguste kaitsmisel niihästi võõraste kaupmeeste kui ka kohaliku aadli vastu. Esijoones saavutati see, et linnas elavaile aadlikele keelati teotsemine kodanikel kutsealadel. Need elukutsed avanesid aadlikele ainult siis, kui nad omandasid kodanikuõigused, mis pani neile ka kõik kodaniku kohused, kuna teised linnas elavad aadlikud olid neist vabad.

Käredam ja kestvam oli linlaste võitlus Kuressaare kui ainsa kaubanduslikus liiklemises lubatud meresadama õiguste eest. Linna asutamise privileegis teatavasti keelati kõrvalsadamate kasustamine, ent 1578. a. tühistati see keeld ja aadlile lubati oma majapidamiste tooteid välja viia ka oma erasadamate kaudu. See tähendas linlaste huvide riivamist, sest, nagu viimased väitsid, aadel läks kaugemale ja tõi nende sadamate kaudu lubamatult ka mitmesugust väliskaupa. Linlaste kestvate ürituste tagajärjel keelati kõrvalsadamate kasustamine 1623. a. uuesti, kuid mõisnikele jäeti õigus oma saadusi sadamamaksudeta Kuressaare sadama kaudu välja viia. Muidugi ei lakanud täiesti ka kõrvalsadamate tegevus.

1578. a. antud määrusega keelati kodanikke sõita saabuvaile laevule vastu reidile, teatada neile linnas liikvel olevate kaupade hindu ja ostmine laevalt enne, kui võõras kaupmees ja laevnik pole meldinud laeva saabumist ametivõimudele linnuses. Saabunud lae-

vast ostis kõigepealt riigivõim endale tarvismineva, siis aadlikud, kuid ainult omas majapidamises kulutatava ulatuses, ning alles selle järel algas kaubitsemine võõraste ja kodanikkude vahel. Talupojaga ei tohtinud võõras üldse kaubavahetusse astuda. Sa nuti oli Kuressaares keelatud võõraste omavaheline kaubitsemine. Võõraid lubati oma laevade ja kaupadega kohale jääda ainult 1 kuuks. Kaubad, mida võõrad selle aja kestel polnud suutnud ära müüa, pidid nad lahkudes kaasa viima. Müümata jäänud kaupu oli lubatud ka maale tuua ja paigutada neid siin vastavaisse aitadesse ja keldritesse ning müüa soodsate võimaluste avanedes kodanikele ja aadlikele, kuid nüüd juba ainult suurmüügil (*en gros*), kuna laevalt müües oli lubatud ka väikemüük (*en detail*). Aja kestel suutsid võõrad kaupmehed nähtavasti siiski ka linnas teostes väikemüügiõiguse oma kasuks läbi suruda. Sest ainult sellise võimalusega seletub, miks linlased kurdavad, et võõraste ulatuslik kaubitsemine olevat hukatuseks niihästi kodanikule kui talupojale. Vastu tulles kodanikkude palvele, keelas kuningas Kristian IV 1596. a. konfiskatsiooni ähvardusel võõrastele kaupmeestele viibimise saarel nelipühist kuni pärtlipäevani. Hiljemini see määrus pehmenes. Kuninga loal said mitmed taani kaupmehed õiguse kaubelda Saaremaal ja pidada seal oma faktoreid aastast aastasse. — XVII saj. alul, mil Taanis iseloomustab kaubanduslikku tegevust mitmesuguste kaubakompaniide asutamine, kes maksid oma monopolsete õiguste eest riigikassale suuri summasid, ähvardas Kuressaare kodanikke täielik väljalülitamine väliskaubandusest.

Sisseveetavate kaupade hulgas oli endiselt esikohal sool. Nagu ühest 1622. a. antud kuninga kirjast nähtub, oli selle aine Kuressaarde importimise ainuõigus antud nn. „Ojamaa“ (*Gulland*) kompaniile. Ent juba 6. I 1623. a. andis kuningas Kristian IV Helsingöri kodanikele Villem Mortensen'ile ja Peter Svendsen'ile ainuõiguse kaubitseda Saaremaal, kas isiklikult või oma faktorite kaudu, hispaania ja prantsuse soola ning veiniga. Kõigile teistele keelati nende ainet importimine Saaremaale. Vastutasuks pidid nimetatud kaupmehed hoolitsema, et neid tarbeaineid oleks Saaremaal alati külluses ja et hinnad oleksid mõõdukad. Peale selle jättis kuningas Kuressaare kodanikele ja aadlile võimaluse liituda nimetatud Helsingöri kaupmeestega ja moodustada eriline soola- ja veinikompanii. Järgnevatel aastail see nähtavasti teostuski. Ent uus kompanii vististi ei suutnud rahuldada kodanikkude ning maa tarbeid. Kaevatakse soola nappuse ning kõrgete hindade ja teiste puuduste üle. Lõpuks palus mais- ja kodanikkond kuningalt soola- ja veinikompanii muutmist või sulgemist. Kuningas nõustus tingimusel, et mais- ja kodanikkond muretseb ühiselt suurema, kaugesõitudeks kõlvulise kaubalaeva ja moodustab seega uue kompanii, kes võtaks endale maakonna soolaga varustamise ülesande ja jagaks liikmete vahel sellest ärist saadavad tulud. See teostuski. Juba 1625. a. pani 42 isikut, aadlikku ja kodanikku, eesotsas Saaremaa kuningliku asehalduriga, kokku 3541 riigitaalrit laeva muretsemiseks ja kompanii alustas tööd. Soola ja veini importimise kõrval arendas kompanii kaunis intensiivset tegevust viljaviima (ekspordi) alal. Kompaniisse mittekuuluvate kodanikkude poolt kuuldis sageli nurinat ja kaebusi kompanii tegevuse üle, mis võtvat enamusest nende elatumisvõimalused, soola puuduse ja kõrgete hindade üle. Et aga kompaniisse olid koondunud kohapealsed suuremad võimukandjad ja rikkamad kaupmehed (asehaldur, raeliikmed ja viimaste sugulased), siis näitasid selliste süüdistuste põhjal alustatud ametlikud juurdlsused alati, et kaebused on sihiliikud ja alusetud. Nii kuuleme ühest 1627. a. koostatud juurdlsuskirjast, et süüdistused soola kõrge hinna kohta olevat põhjendamatud. Sest vastavalt kuninglikule korraldusele „Hispaania kompanii“ suhtes valivat asehaldur soolalaeva

saabumisel mõned täiesti erapooletud isikud, kes siis määravad kindlaks soola igakordse hinna, arvestades seejuures ka kompaniile pakutavat vilja hulka ja väärtust. Sellisel erapooletul teel kindlaks määratud soolahind tehakse teatavaks eestlasile ja sakslasile avaliku üllituse (publitseerimise) ja kirikukantslist kuulutamise kaudu. Kodanikud kaebavat veel määrase üle, mis ei luba osta soola teistist kui ainult kompanii laevust. Ent siin ei saavat kompaniid milleski süüdistada, sest see olevat kuninga enese korraldus, et „*das Salt und Wein von keinen andern Örtern, alse von den selben, da es felt, solte geholet werden*“. Kompaniil olnud ka paljude raskustega võidelda. Olevat juhtunud sedagi, et Hollandi admiraliteet pidanud kinni kompanii laeva, olles arvamisel, et viimane on teel Dünkirchen'i. Selliste takistuste tõttu juhtunud, et kompanii soolalaev polevat jõudnud sügiseks tagasi Kuressaarde, mis tinginud koha peal suure soolapuuduse. Nüüd aga polevat seda enam karta, sest kompanii soetanud endale soola suuremal hulgal tagavaraks.

Samalviisil privileegerus ja monopoliseerus ka muu kaubandus Taani aja lõpupoolel üksikute kätte. Nii oli mais- ja rüütelkonna koosolekul 12. VII 1627. a. arutusel kuninga kiri, mis monopoliseeris kogu kaubanduse 4 kodaniku — Jakob ja Friedrich Kohl'i, Ewolt Matzen'i ja Cort Schaushausen'i kätte. Oli tõstetud süüdistus, et need neli kodanikku olla selle monopoliga võtnud ülekohtuselt teisilt kodanikelt teenistusvõimalused. Kõik koosolekul toimetatud ülekuulamid ja seletused resulteerusid aga sinna, et selle monopoliga pole kahjustatud ühegi kodaniku huve. Kahjuks pole teada lähemaid andmeid nimetatud 4:le kodanikule antud kaubandusliku monopoli ulatuse ega ilme kohta; isegi seda mitte, kas selle uue monopoliga lakas funktsioonimast soola- ja veinikompanii.

Samuti vähe on meil teateid kohalikust väikekaubitsemisest. Kuuleme ainult määrustest, mis keelavad maakaubitsemise, ülesostu ja kaupadega linna saabuvate talupoegade äritsemise sihiga eramajadesse meelitamise. Talurahvas pidi linnatoodava müüma turul. Turupäevaks oli linna asutamise privileegis määratud laupäev, ent vaimulikkude kurtmiste peale, nagu ei jõuaks Saaremaa kaugemast osadest turule sõitnud talupojad linnast tagasi pühapäevase kirikuteenistuse ajaks, määrati hiljemini kesknädal turupäevaks.

Tulutoova väliskaubanduse monopoliseerumise tõttu kitsama kildkonna kätte rikastusid eriti üksikud perekonnad. Viimastest tõusis Taani ajal kõige jõukamaks ja mõjuvõimsamaks Kohl'ide sugukond, kelle liikmed pürjermeisterina ja raehärradena mõjustasid tugevalt linna elu juhtimist. Rikastudes said nad Saaremaal ka suuriks maaomanikeks. See sugukond püsis Kuressaare kaupmeeskonna esirinnas veel kogu Rootsi aja.

Ent Kuressaare tavalinegi kodanik, käsitöeline ja väikekaubitseja, elas Taani ajal üsna jõukalt. Linna rahuldav majanduslik olukord, sellal kui mandri väikelinnad siplesid suurtes majanduslikes raskusis, johtus esijoones muidugi maakonna saarelises rahus arenevast siseelust, tollide mõõdukusest ja sellest, et linna elanikkude arv ei paisunud liiga suureks, suuremaks kui seda oleks lubanud linna poliitilise tagamaa majanduslik kandepind. Taani aja lõpul oli linnas 83 kodanikuperekonda. Rootsi aja alul loeti neile lisaks veel 28 endist Taani sõdurit, kes siis nähtavasti omandasid kodanikuõigused. Peale

selle elas linnas veel suuremal hulgal kodanikuõigusteta, saarlaste hulgast rekruteeruvaid saunikuid, kes teotsesid kandjaina, kalureina ja lihttöölisina. — Muide oli linn ise Taani ajal alles vähe korraldatud. Uulid olid sillutamata ja muutusid kevadel ning sügisel põhjatuiks. Linnas polnud ainustki võõrastemaja, pagariäri ega lihapoodi. Kodanikud küpsetasid ja tapsid majapidamises vajaliku ise ja puhuti ka kaubitsesid ülejäägiga.

Saaremaa minnes Rootsi valitsuse alla 1645. a., saabus lõpp kodanikkude senistele „mugavustele“. Kuninganna Kristiina kinnitas linnale küll kõik varemini omandatud privileegid ja õigused kaubandusliku teotsemise ja meresõidu alal ning lubas kasustada kõrvalsadamaid ainult mõne raske kauba, nagu lubja väljavedamise puhul, kuid nõudis kodanikelt suuremat hoolt linna korraldamisel. Raele pandi südamele hoolitseda rohkem üldsuse kui oma isiklikkude huvide eest. Et suurendada rae sissetulekuid, selleks läänistas kuninganna linnale 8 aastaks 10 adramaad maad. Samuti läks sadamamaksumust (*portorium*'ist) pool linnale. Kodanikelt nõuti uulide sillutamist. Iga majaomanik pidi sillutama ja korras hoidma uule temale kuuluva krundi ulatuses. Alul seda korraldust vähemas ulatuses nähtavasti ka täideti, kuid pärastpoole vajus see unustusse; Rootsi aja lõpul kurdetakse jälle Kuressaare uulide halva sillutuse üle, ent karmid määrused, mis tegid sillutuse krundiomanikele sundslikuks, ei andnud tagajärgi. Kuna majad linnas olid enamuses puuehitised ja kaetud kergelt süttiva õlgkatusega, siis oli tulikahjude korral ähvardamas algati kogu linna süttimise hädaoht. Et hoiduda sellistest õnnetusist, seati juba Rootsi valitsuse alul ametisse öövahid, kes kodanikele oma ärkvelolekust sellega märku pidid andma, et nad tornikella lööke valju häälega öhe hüüdsid („*Ihr Herren, lasst euch sagen, die Klock hat 10 ... geschlagen*“). Selline komme kestnud Kuressaares kuni läinud sajandi 40. ndate aastaini. Tuleõnnetusist hoidumiseks nõudis valitsus juba varakult, et õlgkatused asendataks kivi-, laud- või turvaskatustega, kuid kodanikud jätsid nõude täitmata. 1695. a. nõudis kuninglik käsk selle ettekirjutise teostamist kahe aasta jooksul. Et käsk jäi jälle täitmata, siis määras maapealik Mannerburg 27. II 1702. a., et majadel, kus 30. juuniks pole õlgkatused asendatud teistega, kistaks katused maha sõjaväe poolt. Kas andis tagajärgi see karm korraldus, pole teada.

Juba kuninganna Kristiina ajal antud korraldused nõudsid linnas võõrastemaja, lihapoe ja pagariäri avamist, et kodanikud ei tarvitseks kannatada seda laadi tarbeainete puuduse all. Ka teistel aladel segas Rootsi valitsus end kindlakäeliselt kodanikkude ellu ja harjumustesse.

Karmide määrustega astus valitsus välja Kuressaare elanikkude rõivas- tega ja ehteasjadega uhkeldamise, üldse liiga luksusliku elu vastu, mis olevat läinud üle igasugustest piiridest. Suures tuleõnnetuses, mis linna tabas Rootsi aja alul, nähti Jumala karistust. Et sellele patusele edevusele lõpp teha, määrati valitsuse nõudel rae poolt kindlaks, mida võivad ja mida ei või kanda 1. kaupmehed, nende naised ja tütreid; 2. sakslasist käsitöölised naiste ja tütardega; 3. eestlasist käsitöölised naiste ja tütardega; 4. sakslasist naisteenijad;

5. maalt tulnud eestlasist naisteenijad. Eestlasist käsitöölisele, nende naistele ja tütardele oli muu seas keelatud uhkete muhvide, hõbekettide, ehtsate korallide, kallite ihuvärvi sukkade, moodsate kingade, pitsiliste öömütside ja muude selliste toredusesemete kergemeelne kandmine. Samuti leiti kuressaarlaste seltskondlikud koosviibimised olevat liiga jumalavallatud ja eluröömsad, — ka neid ruttas valitsus parandama. Nii määrati, et pulmapidu ei tohi kesta kauemini kui hommiku kella 11:st õhtu kl. 10:ni. Pulmavõoraste suurimaks arvuks määrati 12 abielulist meest ja 12 abielulist naist, 6 noormeest ja 6 neitsit. Kaupmeeskonna pulmades oli lubatud 8 sööki, välja arvatud järelsöögid, käsitöölise pulmades ainult 6. Vein oli lubatud üksnes kaupmeeste pulmades ja sealgi vaid enne lõunasööki. Samuti anti kitsendavaid määrusi tantsu, muusitseerimise, kõrtsielu jm. kohta.

Alles Rootsi ajal hakkab Kuressaare käsitööliskond kutseliselt eristuma (diferentseeruma); tekivad kutsealalised rühmitised — tsunftid. Nii palus Kuressaare rätsepate saadikuna Paul Wrieth 1646. a. Tallinna rätsepate tsunftilt nende tavalekirju, sest neil, kuressaarlasil, olevat kavatsus asutada oma iseseisev rätsepate tsunft ning pidada selle ja õpilasi. Kui ta oli esitanud omad ja veel Paul Dietrichs'i, Caspar Becher'i ja Cordt Schernhagen'i õpi- ja sünnikirjad, andis Tallinna rätsepaamet talle üle soovitud tavakirjad ja lubas neid kasustada Kuressaares, teatades sellest ühtlasi ka Saaremaa kubernerile ja Kuressaare raele.

Suuremaid uuendusi viis Kuressaares läbi krahv Magnus Gabriel de la Gardie, kelle valdamisel oli linn koos samanimelise krahvkonnaga aa. 1648—54. Et linna sissetulekud ja üldine heaolu veel väga tugevasti kannatasid hiljutise suure tulikahju tagajärjel, siis läänistas krahv 1653. a. isiklikult Kuressaares viibides linnale Tiirinetsa mõisa ühes 12 adramaa talumaaga naabruses olevast Lõmmalast, et seega parandada linna rasket seisukorda, ja tuli ka veel teisiti vastu linna mitmesugustele soovidele. 1652. a. tegi ta Kuressaare raele ettepaneku asutada sissetulekute tõstmiseks telliskivipõletamis- ja lubjaahi, ehitada Pedusti jõeale, mis tollal oli veel küllaldaselt veerikas, vesiveski, avada rae veinikelder ja soetada linnale korralik kaal. Vähemalt krahvi kaks viimast ettepanekut teostati järgnevail aastail. Tema ajal valmis linna uus kaalukoda. Samuti avas raad oma veinikeldri, millele kuulus veinimüügi ainuõigus linnas ja mis andis raele kaunis korralikku sissetulekut. Eriti hoogsalt toetas krahv tema ajal alustatud raekoja ehitamise töid, kuid see hoone valmis siiski alles 1670. a. 1650. a. lubas krahv de la Gardie pidada Kuressaares aastas laata — üht küünlapäeva (2. veebruaril) ja teist lauritsapäeva (10. augusti, s. o. Kuressaare Laurentsiuse kiriku pühitsemise päeva) paiku. Neil laatadel võisid võõrad kaubitseda kohalikkude elanikkudega ja ka teiste võõraste kaupmeestega 14 päeva. Hiljemini lubati võõraile kauplemine üksnes küünlalaadal, kuna lauritsalaat oli lubatud ainult Saaremaa linna- ja maarahvale. 1650. a. jagati Kuressaare kaubitsemisest elatuvad kodanikud 10 klassi ja määrati kindlaks, milliste artiklitega keegi võib kaubelda.

Kaupmeeste kiht, kes koondusid suurde gildi, oli üldse linna elus juhtivaks jõuks. Iga aasta valis suur gild mihkkipäeva paiku oma liikmete hulgast raele esitamiseks 3 meest, kelle seast raad valis

ühe „eltermanniks“. Samuti kuulusid ka pürjermeisterid ja linnafoogt kaupmeeskonda. Käsitöölisil, kelle hulgas leidus ka eestlasi, polnud linna elu juhtimisel mingit silmapaistvat osa. Kodanikkude kõrval öeldakse 1650. a. linnas olnud veel 150 saunikuperekonda. Krahv de la Gardie leidis saunikute arvu olevat liiga suure ja nõudis 75 sauniku otsest asundamist tagasi maale. Ülejäänud 75 saunikut tuli jagada 3 roodu (à 25) ning neile tuli leida linnas tööd ja teenistust kandjaina, kärumeestena, lihunikena, kalureina ja lihttöölisina. Kalastajaiks määratud saunikud pidid hoolitsema selle eest, et linnaturult igapäev oleks saada värsket kala.

Üldiselt on teated kuressaarlaste rootsiaegse elu ja tegevuse kohta kaunis vähesed. On arvatud, et juba Kristiina ajal sisseseatud litsentside ja portooriumi tagajärjel tugevasti langes Kuressaare merekaubandus ning et seetõttu linna juba Rootsi aja alul tabas majanduslik allakäik. Selliste oletuste tõepärasuses võib siiski kahelda. Sest Kuressaare kaudu toimuvast merekaubandusest valitsesid hädavajalised tarbeained, mida rahvas vajas alati ja mida maa tootis endiselt edasi. Seepärast ei saanud uued tollid, mis liiati polnud ei tea kui kõrged, seda kaubaliiklemist küll kuigi tugevalt mõjustada. Ja peaksimegi ehk märkama tagasiminekut, mis tingitud kõigepealt Saaremaa poliitilisest lülitamisest Liivimaa mandriga ja sellest johtuvate uute transpordivõimalustega Kuressaare rootsiaegses kaugkaubanduses võrreldes taaniaegsega, siis tegi selle tagasimineku tasa järjest elavnev lähimerekaubandus naabruses oleva mandri rannikuga, eriti Kuramaaga.

Üksikud teadaolevad arvud iseloomustavad Kuressaare sadama kaudu toimunud kaubaliiklemist ja laevasõitu järgmiselt. 1648. a. eksporditi Kuressaarest 830 säilitist vilja, 60 sarvloomu ja hobust, 4 laevanaela lina, 39 tündrit õlut, 57 tündrit liha, 101 tündrit linaseemet, 50 säilitist lupja, 60 palki ja vähemal hulgal veel lõnga ja nahku. Toom (import) oli samal aastal järgmine: 116 säilitist hispaania ja prantsuse soola, 50 vaati mitmesugust veini ja viina, 7 säilitist heeringaid ja 1200 saetud rootsi lauda. Laevade liiklemist näitavad järgmised arvud: 1646. a. saabus ja väljus Kuressaare sadamast 36 suuremat laeva ja alust ning 70 Saare- ja Kuramaalt pärit olevat paati (kaljast); 1647. a. — 36 laeva ja alust ning 54 paati; 1648. a. — 28 laeva ja alust ning 78 paati; 1649. a. — kokku 98 laeva, alust ja paati; 1650. a. — 33 laeva ja alust ning 54 paati; 1691. a. — kokku 65 laeva, alust ja paati.

Nagu esitatud arvudest näeme, püsis laevade liiklemine Rootsi aja alul kaunis stabiilselt samal kõrgusel. Langust näitab küll 1691. a. arv. Kuna meil aga vahepealsete aastate kohta puuduvad vastavad arvulised andmed, siis pole võimalik öelda, kas 1691. a. Kuressaare sadamat külastanud laevade suhteliselt vähem arv viitab üldisele ja kestvale tagasiminekule meresõidus, või peegeldub selles arvus ainult 1691. a. laevaliiklemise individuaalne ilme. Igal juhul veel 1660:ndail aastail valitses Kuressaares merekaubanduse alal kaunis elav tegevus. 1663. a. ehitati Tori sadamasse, mis oli tollal Kuressaare meresadamaks, kuhu pääsesid ka kõik kaugesõidu kaubalaevad, suur kaubaait, mis „rannaaida“ nime all oli rahvasuus kaua tuntud (praegu ETK valdamisel).

Kuressaare rootsiaegse laevasõidu ajaloo omapärasusena vajab

rõhutamist seegi asjaolu, et vastandina mandrilinnadele oli siin kaunis suur oma kaubalaevastik. Ajavahemikus 1665—74 võime jälgida Kuressaares kolme suuremat laeva — „Graf Magnus Gabriel de la Gardie“, „Margareta“ ja „Kohl“. Esimese suurus oli 100, teise 150 ja kolmanda 70 säilitist. Esimesed kaks olid tollal Baltimail jälgitavate laevade hulgas suurimad. Laevad kuulusid, vähemalt kaks viimast — esimese laeva omaniku kohta pole kindlaid teateid — eespool juba mainitud Kohl'ide perekonnale. Nende suuremate laevade kõrval omasid Kuressaare kaupmehed veel üsna mahukaid aluseid, mille sõiduvõime oli samuti kaunis suur.

Ajastu lõpu poole muutusid linnale ohtlikuks maelanikkude kaubanduslikud üritused. Nii aadel kui talupojaskond leidis olevat kasulikuma oma tooteid ümber vahetada kaupade vastu mandri linnades, kus maarahvale vajalikkude kaupade hinnad olid tavaliselt madalamad kui Kuressaares ja nõudmine maasaaduste järele elavam. Sellisteks salasõitudeks (seesugune kaubitsemine oli valitsuse poolt endiselt keelatud) kasustasid mandrile purjetajad kõrvalsadamaid, mida ühes linna poolt 1691. a. esitatud kaebekirjas öeldakse olevat üle paarikümne (vt. üldosas). Kuigi riigivalitsus kodanikkude soovidele vastu tulles nüüdki keelas kõrvalsadamate kasutamise ja aadlile vastutasuks võimaldas igasuguseid soodustusi Kuressaare sadamas, ei lakanud lubamatu meresõit ometi kunagi täiesti. — Kohalikus kaubanduses valitsesid endised traditsioonid. Suurima tähtsuse omandasid siin kaubandusliku läbikäigu suuruse mõttes Kuressaare aastalaadad. Kas viimaste kõrval ka juba Rootsi ajal peeti hiljemini tuntud kihelkonna kirikulaatu, pole teada.

Mitmed asjaolud viitavad sellele, et Kuressaare kaubanduslik tegevus vähenes ja linlaste majanduslik olukord üldse halvenes Rootsi aja paari viimsel aastakümnel. 1690. ndate aastate rasked viljaikaldused ja näljaajad mõjustasid suuresti linna majanduselu. Valitsuse poolt maksma pandud vilja väljaveo keeld halvas tugevasti Kuressaare merekaubandust. Seni oli viidud vilja peamiselt Hollandisse; nüüd lubati ja koguni nõuti vilja saatmist ainult Rootsi linnadesse, millega Kuressaarel seni peaaegu üldse mitte polnud kaubanduslikke sidemeid, kuna neid aineid, mida vajas Saaremaa suuremal hulgal, ei toodetud Rootsis. — Majandusliku olundi halvenemist märgitseb kindlasti ka see, et 1697. a. seati sisse õllet ja viinalt võetav aktsiisimaks.

Uusi raskusi tõi linlasile Põhjasõda. Üldosas juba mainisime, et saksilaste dessantvägede kartusel sõja esimesil aastail eriti suure hooga asuti Kuressaare linnuse juba 1684. a. alanud kindlustamise tööde lõpuleviimisele. See riiklik üritis, mis eriti koormas maarahvast, lisas ka kodanikele mitmesuguseid koormisi. Samuti juba kuulsime sellest, millisel viisil ja arvul kavatseti sõja algusel kodanikkonda rakendada maakaitse teenistusse. Kartused saksilaste dessandikatse kohta osutusid küll asjatuiks, kuid seda raskemini kannatasid linlased majandusliku surutise all. Kauplemine lakkas peaaegu täiesti. Erakorralised koormised, sundlaenuid jne. pingutasid ka lin-

nakodaniku maksuvõimet äärmuseni. Lisaks tõusis ühes venelaste järjest kasvava eduga mandril uuesti välisvaenlase saarele tungimise hädaoht. Et Kuressaare linnuses oli ruumi ainult kindluse garnisonile, siis algas maapealik Mannerburg'i käsul juba 1703. a. linnuse- ja kindlusevalli-vahelisele alale barakkide ehitamine, kuhu linnaelanikud pidid varjule minema vaenlase ilmudes Kuressaare alla. Eriti kardetavaks muutus olukord 1709. a. sügisel mere külmudes. Venelaste kallaletungi oodati päevast päeva. Kuressaare alla saabusid venelased siiski alles 4. märtsil 1710. a. Kodanikud pagesid kindluse vallide taha neid ootavaisse barakkidesse. Venelased linnuse vallutamist nähtavasti aga ei üritanudki, vaid laastasid ja põletasid elanikkude poolt mahajäetud linna. Linnuse komandant O. Poll, kellele allus umbes 1200-pealine garnison, ei teinud omalt poolt ainustki katset vaenlasi rünnata, kes siirdusid siit edasi Sõrve poole ja pöördusid siis peatselt tagasi mandrile (vt. üldosa).

Venelaste hävitustöö oli põhjalik. Puumajad olid viimseni hävinud tules, samuti enamik kivihooneid, mille hulgas olid ka kirik, kooli- ja vaestemaja ning raekoda. Viimasel oli tuli hävitanud nähtavasti küll ainult puuosad, nagu katuse, ukсед ja aknad; raekoja eeskojas peeti venelaste lahkumise järel Kuressaare eesti kogudusele jumalateenistust, kuni see viimaks hoone hädaohtliku seisundi tõttu keelati. — Nagu tuli hooneid, hävitas katk 1710. a. inimesi. Linna eesti koguduses mattis diakon Raschky mais ja juunis ca. 100 katkuohvrit, 1.—13. juulini aga 175 surnut, haigestus siis ise. Järgmisel päeval on ta kirikuraamatusse märkinud, et sellel päeval on 10 katkusurnut kirikliku talituseteta hauda aetud. Siis lakkavad sissekanded kuni 15. novembrini. Üldse elas Kuressaare ca. 400 saunikuperekonnast katku üle ainult 60 perekonda. Sama tugevalt laastas taud Kuressaare saksa kogudust. Rikkamad pagesid linnast maale — metsakolledesse, kus nakatumise võimalusi vähem. 12. juulil katkestas raad istungid, samuti jätsid töö seisma mõned muud asutised. Taudi lakkamisel osutus, et paarisajaliikmelisest kodanikkonnast oli katku üle elanud ainult 11 kodanikku. Kohutavalt laastas katk ka Kuressaare linnuse garnisonis. Ja kui venelaste sõjaväed 1710. a. sügisel saabusid teiskordselt Saaremaale, siis alistus linnuse kurnatud meeskond 15. sept. venelastele pauguta. Senise Rootsi meeskonna asemele asus linnusesse umb. 100-pealine Vene garnison. Kartes rootslaste võimalikke Saaremaa taasvallutamise katseid, millisel juhul Kuressaare linnus uuesti rootslaste kätte langemisel oleks võinud kujuneda heaks operatsioonibaasiks terve maakonna vallutamisel, lasti Kuressaare linnus ja kindlustised 1711. a. aprillikuu alul õhku.

Sõjahaavadest toibus linn väga visalt. Kui maakohtunik W. A. v. Stackelberg 1712. a. pöördus linna poole ettepanekuga, et kodanikkond end uuesti konstitueeriks, siis vastas ainus katku üleelanud rahhärä, Fischer, et linnas on üksnes 11 kodanikku. 1712. a. peetakse siiski Kuressaare taasasutamise aastaks. Sel aastal hakkas võõrsilt saabuma linna uusasukaid, keda meelitati siia privileegide ja iga-suguste soodustuste lubamisega. Paljud andmed näitavad, et uus-

asukaid tuli juurde vähevõitu ja aeglaselt, sest väljavaated mugavaks elatumiseks polnud siin kuigi roosilised. Liati olid need uustulnukad „aus aller Herren Ländern“¹⁾ sageli kaunis kahtlase minevikuga, kes oma uueski elukohas ei avaldanud kuigi suurt töõindu. Kodanikkonna sellise koosseisu juures jätsid olud linnas küllalt palju soovida.

XVIII saj. teisel poolel töötanud revisjonikomisjoni liikmete K. v. Poll'i ja A. Hofmann'i poolt 1776. a. koostatud ametlikus aruandes iseloomustatakse Kuressaart röpase ja inkultse paigana (*inkulter Orth*), mille vaesus ja majanduslikud raskused johtuvat kõigepealt sellest, et linnaelu on kogu Vene aja kestusel juhitud äärmiselt halvasti ja oskamatult. Samast leiame linna kohta veel teisi teateid. Hulk majaplatse olevat veel tühjad ja varemeis. Üldse olevat, kaasa arvamata avalikke hooneid, linnas 53 aadlikele ja riigiametnikele kuuluvat kivimaja, kõik teised, niihästi kodanikkude kui ka saunikute elamud olevat ehitatud halvast puust ning kaetud õlg- või roogkatusega. Viimase asjaolu tõttu kannatas linn ka XVIII sajandil ulatuslike tulikahjude all. Kuid kõik määrused, mis nõudsid kergesti süttivate kõrsainest katuste asendamist tulekindlamatega, jäid tagajärjeta. 1746. a. oli tuli hävitanud suure osa värskelt ülesehitatud linnast; 1748. a. nõudis „punane kukk“ jälle suuremaid ohvreid ja ainult õnne tõttu suudeti ära hoida tulikahju ülelinnaliseks muutumast. 1773. a. tabas linna viimane suurem tulikahi, mis hävitas 33 hoonet.

Samast revisjonikomisjoni aruandest kuuleme, et linna ümbritses palkidest palisaad, milleks kulunud umbes 8000 sülda palke ja mida tulnud uuendada pea igal aastal, sest talvekülma saabudes varastanud kodanikud palgid endile ahjukütteks. Sel pihtaial polnud sõjalist ülesannet, vaid sellega püüti ära hoida või vähemalt tõkestada lubamatut, kodanike suurele enamusele kahjulikku ülesostmist. Revisjonikomisjoni poolt tehti linna ehitusolude parandamiseks ja tuleohu vältimise huvides ettepanek lammutada kõik seespool palkaeda asuvad saunikute majad ja lubada sanikuil elamuid uuesti üles ehitada väljaspool pihtaeda. 1780:ndail aastail see ettepanek nähtavasti teostatigi ja juba XVIII saj. lõpust alates kuuleme, et Kuressaare koosnevast kahest osast — linnast kitsamas mõttes ja saunikute elamuist, millele liitus vähemalt juba XIX saj. alul veel Tori eeslinn. Sajandi vahetuseks näikse olevat kadunud ka linna ümbritsev pihtaed, vähemalt ei kuuldu sellest enam midagi.

Suuremaid muudatusi linna siseellu tõi Liivimaa viitsekuberneri, parun Balthasar v. Campenhausen'i asumine maakonnas toimivate maade reguleerimise tööde juhatajana 1783. a. Kuressaarde, kuhu ta jäi kuni 1797. a. See nn. „Campenhauseni“ ajastu märgitseb üht tõusuperioodi Kuressaare veneaegses ajaloos. Campenhauseni algatusel teostati rida reforme, mis täielikult muutsid Kuressaare senist palet. Teostati suuremas ulatuses uulide sillutamist (Hupeli teatel olid Kuressaares 1774. a. kivitatud ainult turuplats ja paar uuli), koristati ja puhastati Põhjasõjast saadik tühjalt seisnud ja risustunud platse, ehitati uusi maju, millest nägusaim on Campenhauseni enese elamu (Kiriku ja Komandandi uuli nurgal). Kindlakäeliselt viidi läbi õlg- ja roogkatuste asendamine tulekindlamatega. Õgvendati uule. Uule hakati valgustama ja anti neile nimed. Viimased vaju-

¹⁾ Vabas tõlkes: „kõigist maailmakaartest“.

sid küll juba Campenhauseni lahkumise järel kohe unustusse; uulide nimed võeti uuesti tarvitusele alles 1877. a., kui tõusis linna tähtsus kuurordina. Campenhauseni ajal asutati Kuressaarde esimene võõrastemaja, mida oli nõutud juba Rootsi ajal. Ent varsti peale C:i lahkumist sulges hotell külastajate puudusel ukсед, samuti lakkas uulide valgustamine. Eriti suuri teeneid on C:l Kuressaare seltskondliku ja vaimse elu tardumusest äratamise alal. Campenhauseni elamu oli Kuressaare seltskondliku elu keskuseks ja tooniandjaks. Ka püüdis C. istutada siia mitmeid Riia kõrgema seltskonna tolleaegseid harrastusi. Tema algatusel alustas siin Riia eeskujul tegevust asjaarmastajate teater, lugemis- ja muusikaring, mees-tekklubi, tantsuklubi jne.; 10 aasta jooksul ilmutati siin oma käsikirjalist ajalehte („Arensburgsche Wochen- oder Intelligenzblätter“). Need harrastused jäid siingi kõrgema kihi eralõbuks. Üldiselt polnud linna majanduslik kandepind veel sugugi mitte nii tugev, ehkki linna majanduslikud ressursid XVIII saj. lõpul küll juba tublisti paremad olid kui sajandi alul, et selline tugevatuikeline luksuselu, nagu seda harrastati Campenhauseni ringkondades, ulatuslikumalt ja kestva-
valt võimalik oleks olnud. Juba Campenhauseni enese siinoleku ajal kuuldus aadli hulgas kurtmisi selle üle, et seisusekohane elu nõuab liiga suuri kulutusi. Ja võib-olla seletub mõisade suurearvuline võlastumine ja mõisade sagedased võõrandamised XVIII ja XIX sajandi vahetusel osaliselt just ülejõu toredate eluviisidega. Seepärast pole siis midagi imestada, et Campenhauseni lahkumisega lakkas ka kõik toredus, kadusid tema poolt loodud klubid ja traditsioonid ning harrastused; sinne elu suundus jälle provintsialismi paljusõidetud rööbasteile. Ainult vestlusis mäletati veel kunagist lühikest hiilgeaega.

Kuressaare kodanikkonna elatamise võimalused olid ju XVIII sajandil raskemad kui kunagi varem. Põhjasõda oli hävitanud nii tootja kui tarvitaja. Lisaks oskas aadel oma ülevõimu kasustades hankida endale õigusi, mis ilmselt lõikasid kodanikkude kutsealadesse, eriti just kaubanduslikul alal. Seepärast ostis kodanik endale ülalpidamiseks vajalist ka põlluharimise ja karjakasvatamisega. Pole siis midagi imestada, kui öeldakse, et enne Campenhauseni reforme Kuressaare näis vähem linnana kui suure külana, kus piki tänavaid jalutanud sarvloomad, sead ja kodulinnud. Linna kaubanduslik tegevus oli minimaalne. Kohalikus kaubanduses omasid suurt tähtsust kihelkondades kirikute juures peetavad laadad, mis neil ettetulnud korrarikumiste tõttu 1776. a. kaotati. Selle järel omandasid suuremat tähtsust läbimüügi mõttes Kuressaare aastalaadad (vt. üldosa). Väliskaubandus oli kaotanud endise tähtsuse, sest Kuressaarel oli lubatud otseselt välismaalt tuua vaid soola, teisi vajalikke väliskaupu tuli hankida mandri linnadest. Ka takistas Kuressaare sadama ummistumine merekaubanduse arengut. Sadamasse pääsesid ainult vähemad laevad, kuna suuremad olid sunnitud peatuma reidil, kust kaubad toimetati sadamasse või sadamast sinna praamidil. Superintendent Swahn'i teatel aastast 1760. külasthanud Kuressaart aastas

30—40 laeva. Need Hollandist, Lüübekist ja teistest Põhja-Saksa linnadest, Rootsist ja vahel koguni Hispaaniast saabunud laevad lahkusid enamasti kõik Kuressaarest viljalaadungiga. Sedasama kinnitab kümmekonna aastate pärast ka Hupel, kuid juba 1782. a. kirjutab ta, et aastas saabuvat Kuressaarde veel ainult 6—10 laeva. Hupel seletab meresõidu ja kaubaliiklemise tagasiminekut asjaoluga, et mõisnikud vedavat oma vilja mandri sadamalinnadesse, kus kõrgemad hinnad kui Kuressaares; sedasama väidavad ka kodanikkude hulgalised kaebekirjad kõrvalsadamate kaudu toimuva kaubitsemise üle. Hupeli teatel aastast 1782 tõusvat Kuressaare sadamast aasta jooksul läbiläinud kaupade väärtus 70 000 rublale, millest 47 000 rubla langevat viima (ekspordi) ja 23 000 rubla tooma (impordi) arvele. Väliskaubandus oli seega tugevalt aktiivne. XIX sajandi alul võib märgata Kuressaare sadama tegevuses väikest elavnemist. 1819. a. mainitakse, et viimase kolme aasta jooksul külasthanud siinset sadamat aastas keskmiselt 25 laeva. Muidu ei too uus sajand linna kaubanduslikku ellu mingeid suuremaid muudatusi. Aurulaevanduse ühtsoodu kasvava arenemisega muutub Kuressaare kaubandus järjest enam ainult kohalikust turust elatuvaks. Väliskaubad hangitakse mandrilt, eriti Riist. Ka ei teki sel sajandil, mil kodumaa teistes linnades tõusis rida suur- ja väiketööstusi, siia ühtegi suuremat tööstusettevõtet.

Uue sissetulekuallika andis XIX sajand linnale siiski. Avastati Kuressaare meremuda tervistparandavad omadused. Dr. Normann'i algatusel ehitas Kuressaare puusepp Jakob Weise 1740. a. esimese mudaravila ja supelasutise. Et see asutis oli linnast kaugel, nn. Weise heinamaal, siis tõi Weise lesk asutise sealt 1858. a. ta praegusele asukohale linna pargis. Esialgu tuli väljastpoolt Kuressaarde siiski kaunis vähe supelvõõraid. Seda tingisid esijoones halvad liiklemis-olud. Kuressaare ja Riia vahel peeti aurulaevavahendust küll juba 1850.ndaist aastaist alates, ent korraldus jättis väga palju soovida. Laev ei pääsenud madalasse sadamasse ja peatus reidil, kust reisijad toimetati sõudepaatidel linna. Selline sõit polnud tormise ilma puhul kuigi mugav. Kui Kuressaare sai 1875. a. oma auriku, paranesid mandrilt siia pääsemise võimalused märksa. Samal aastal murti linna saareline juurdepääsematus veel telegraafiühenduse sisseseadmisega Kuressaare ja mandri vahel. Need liiklemis- ja postiolusid parandavad uuendused ei jätnud avaldamata mõju. Juba järgmisel aastal avas Peterburi arst dr. Mierzejewsky Kuressaares Roomassaare supelasutise, mis kuni maailmasõjani töötas eriti hoogsalt. 1883. a. avati „Uue tervismuda-supelasutise“ nime all Kuressaare kolmas mudaravila. Neil kõigil oli rohkesti tarvitajaid. Sest supelvõõraste arv üha kasvas. 1885. a. oli Kuressaares 1101 suvitajat, kes ainult korteri üürina jätsid Kuressaarde 20 400 rubla. Enamik suvitajaid oli nimetatud aastal tulnud Venemaalt, eriti Peterburist. Kuressaare kui kuurordi kuulsuse kasvades saabus siia suvitajaid ka Lääne-Euroopa riikidest. Siin arstiti reumat ja teisi vananevaid haigusi. Kuressaare tervismuda saadakse 4 kilomeetrit linnast loode pool asuvast

Suurlahest. Mudavannide tarvitajate arvu kasvamisest iseloomustavad järgmised arvud. 1861. a. tarvitas mudavanne 122 inimest, 1871. a. — 166, 1875. a. — 210, 1876. a. — 456, 1878. a. — 565 ja 1912. a. — 750 haiget. Kuressaare õitseng kuurordina jätkus kuni maailmasõjani. Suvitajaist linn siin peamiselt elatuski.

Nüüd vaatleme linnulennult Kuressaare kasvu viimase saja aasta jooksul. Nagu öeldud, andis Kuressaare ehitusliku külje arendamisele tõuke viitsekuberner Campenhausen. 1776. a. andmeil oli linnas 115 eraisikuile kuuluvat elamut (saunikute suitsutaresid pole nende hulka arvatud). Bienenstamm'i teatel oli linnas 1819. a. 15 avalikku ehitist ja 90 kivist ning 102 puust eraisikuile kuuluvat maja. Ühe teise umbes samast ajast pärineva teate järgi oli Kuressaares 15 ühiskonna ja 204 eramaja, viimastest 87 hoonet kivist. Sama teate järgi koosnes linn kahest linnajaost ja jagunes 4 kvartaali; uule oli linnas samal ajal 17. 1836. a. leidus linnas juba 103 kivimaja ja 100 puumaja. 1857. a. loeti siin 114 kivi- ja 125 puuelamut ning 21 muud ehitist, kokku 260 mitmesugust hoonet, 1860. a. — 120 kivi- ja 133 puumaja ning 23 muud hoonet. 1869. a. tõusis Kuressaare majade arv 396, nende hulgas 135 kivi- ja 221 puuelamut. 1881. a. rahvaloenduse andmeil oli siin 313 puu-, 140 kivi- ja 7 teadmata materjalist elamut. 1908. a. oli Kuressaares 124 kivi- ja 419 puumaja. 1922. a. rahvaloenduse andmeil oli linnas 747 puu-, 137 kivi- ja 42 segamaterjalist elamut.

Veel ilmekamalt kui hoonete arvu vaatlemine näitab Kuressaare arengut linna elanikkonna paisumine. Järgnevas tabelis näitane Kuressaare rahvastiku arvulist liikumist ajavahemikus 1785—1922 ja püüame võimaluse korral ära märkida elanikkude rahvusliku jagunemise. Toodud arvudest on kõige usaldusväärsemad muidugi rahvaloenduse andmed aastaist 1881, 1897 ja 1922.

79. Kuressaare rahvastiku arvuline liikumine ajavahemikus 1785—1922.

Aastad	Elanikkude üldarv			Eestlasi				Sakslasi				Venelasi		Juute		Muid	
	mehi	naisi	kokku	mehi	naisi	kokku		mehi	naisi	kokku		absol.	%	absol.	%	absol.	%
						absol.	%			absol.	%						
1785	641	738	1379	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1816	—	—	1734	—	—	302	17.4	—	—	1360	78.5	68	3.9	—	—	4	0.2
1835	1222	1322	2544	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1850	1987	1588	3575	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1855	1666	2108	3774	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1860	1469	1898	3367	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1865	1449	1750	3199	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1869	1398	1708	3106	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1881	1513	1941	3454	675	1010	1685	48.8	613	808	1421	41.1	248	7.2	89	2.6	11	0.3
1897	2122	2481	4603	1312	1584	2896	62.9	495	703	1198	26.0	428	9.3	30	0.6	55	1.2
1922	1359	2005	3364	1081	1585	2666	79.3	137	264	401	11.9	156	4.5	39	1.2	102	3.0

Nagu tabelis antud arvud näitavad, kasvas Kuressaare elanikkude arv viimase 100 aasta kestel esijoones just eestlaste arvel. 1816. a. andmed, mis meile esmakordselt teateid annavad elanikkonna rahvusliku koosseisu kohta, on kaunis vähe usutavad. Allikas (*Topograph. statistische Beiträge der Stadt Arensburg*, hoidub Läti Riigiarhiivis), kust need arvud võetud, näitab ise kaheksugust elanikkude arvu: tabelis toodud 1734 ja veel 1945 (994 meest ja 951 naist). Kuna esimese arvu puhul allikas on toonud andmed elanikkude rahvuse kohta, siis teise arvu puhul liigitab ta neid sotsiaalselt.

Võrreldes sotsiaalse kihistumise andmeid andmetega elanikkude rahvusliku jagunemise kohta, avalduvad suured arvilised vasturääkivused. Sellal kui eestlaste arvu hinnati 302 inimesele, öeldakse rahvastiku sotsiaalse liigestamise puhul linnas elavat 671 vaba talurahva seisusest inimest, kes ilmselt võisid suures enamuses olla vaid eestlased. Seepärast tuleb suhtuda küll kaunis kahtlevalt eestlasist linnaelanikkude väikesse suhtarvu 1816. a.

Edasi näitavad tabeli arvud, et elanikkude arvu tugevale juurdekasvule XIX saj. esimesel poolel, mis muidugi on mõjustatud tollal toimunud talurahva vabastamisest, järgnes sajandi keskel (1855—69) tugev langus. Seda tagasiminekut elanikkude arvus on püütud seletada Krimmisõja ja selle järelmõjudega. Kas see seletuskatse on paikapidav või mõjustasid siin elanikkude arvulist vähenemist mõned teised, eeskätt sotsiaalsed põhjused, pole siinkohal võimalik jälgida.

Linna elanikkonna arengut sotsiaalse kihistumise seisukohalt pole käesolevas võimalik vaadelda põhjalikumalt. Olgu ainult tähendatud, et kui Taani ja Rootsi ajalgi veel kodanikkonna enamuse moodustas kaupmeeskond, siis toimus siin Vene ajal põhiline muutus. Juba XIX saj. alul oli linnas kõige suuremaks sotsiaalseks kihiks palgaline proletariaat, neile järgnesid tsunftikäsitöölised, kuna kaupmeeskonda kuulus ainult mõnikümmeend isikut. Kaupmeeskond ja nn. literaadid ehk haritlased moodustasid suure gildi, kuna tsunftikäsitöölised koondusid väikesse gildi. Kuigi gildidesse koondunud moodustasid ainult vähemuse linna rahvastikust, oli linnaasjade juhtimine ja korraldamine vanaviisi nende käes. Endine seisuslikule põhimõttele tugiv rae korraldus, kelle tegevus asehaldamisajal oli lõpetatud, restitueeriti asehalduskorra likvideerimisel mõne vähema muudatusega uuesti. Siit peale kuni Vene linnaseaduse maksmapanekuni juhtis Kuressaare linna asju raad ehk magistraat, mis koosnes 1 pürjermeistril, 1 sündikust, 3 raehärrast ja palgalisest sekretärist. Raeliikmed valiti ametisse elueaks, kõik valitavad kohad olid auamedid ning nende täitjad töötasid tasuta. Pürjermeister valiti suure gildi liikmete, sündik õigusteadust õppinute hulgast. Rae täiendamine, surma läbi lahkunud liikmete asemele uute valimine, oli rae enese käes, kusjuures pürjermeistril oli õigus teha ettepanekuid.

Rae kui omavalitsusasutise funktsioonid lakkasid 1879. a. Kuressaares maksmapandud Vene linnaseadusega. Kohtuasutisena püsis raad veel kuni 1889. a. teostatud kohtureformini, mis kaotas endised seisuslikud kohtud.

Uue linnaseaduse järgi valiti linnaomavalitsus kõigi maksualuste poolt, vaatamata nende seisuslikule kuuluvusele. Kaupmehed ja majaoomanikud said valimisõiguse kohe linna asudes; teisilt maksu maksjailt nõuti aga enne kaheaastast linnas elamist. Valimisõigus polnud ühtlane, sest valijad jaotati vastavalt nende sissetulekuile klassidesse (Kuressaares vist kahte), kusjuures iga klass valis linnavolikokku võrdse arvu esindajaid. Säärane valimisviis andis vähemaarulistele suuremate maksude maksjaile hoopis tihedama esinduse kui rohkearvulisele väikeste maksude maksjate klassile. Hoolimata sellest puudusest tähendas uus seadus suurt edu, sest ta jättis uuele omavalitsusele ja ta organitele — linnavolikogule (Kuressaares 30 volinikku) ja linnaametile ehk -valitsusele, mis koosnes Kuressaares linnapeast ja 4 linnanõunikust, kaunis suured võimupiirid ja teotsemisvõimalused, mida ei küündinud takistama kubernergi. Viimasel puudus sisulise kontrollimise õigus linnaomavalitsuse tegevuse üle, ta pidi ainult valvama linnavolikogu otsuste seaduspärasuse järele. Aleksander III tagurlikule valitsusele oli see linnaseadus liiga vabameelne ja 1892. a. seadusega kitsendati tublisti eelmises linnaseaduses antud õigusi. Uus seadus piiras ja muutis märgatavalt linnavalimistest osavõttu ja andis linnaomavalitsuse tegevuse järele valvavaile asutistele peaaegu piiramatu võimu. 1892. a. linnaseadus püsis kuni 1917. a. revolutsioonini.

Hoolimata sellest, et viimatinimetatud linnaseadus raskendas just vaesema rahvakihi kaasaraäkimise võimalusi linnaomavalitsuses, jõudsid mandri linnades eestlased selle seaduse abil ometi tõrjuda sakslased välja linnaomavalitsuse ainsate juhtide kohalt ja asuda ise linnavalitsuses juhtivale kohale. Kuressaares aga sellist muutust XX sajandil ei toimunud, siin püsisid sakslased maailmasõja ja revolutsioonini linnavalitsemises juhtidena, vaatamata eestlaste suurele arvulisele ülekaalule linnaelanikkude hulgas. Millega seletada asjaolu, et siinsed eestlased, kuigi nad suutsid Kuressaares kultuurilise koostöö alal saavutada küllalt silmapaistvaid tagajärgi, ei suutnud sakslasi välja tõrjuda nende „ajaloolistest“ positsioonidest linnaelu juhtimises, peab jääma vastavate andmete kättesaadamatuse tõttu käesolevas ülevaates käsitlemata.

Kuressaare kõige uuemast ajaloost pole meil midagi erilist välja tõsta. — 1905. a. möödus linnas üldiselt väga rahulikult, kui mitte lugeda revolutsiooniliseks väljaastumiseks väikest nekrutite mürglit, sest liikumise saaremaine lainetus toimus ju maal. Linnas peeti vaid koosolekuid, millest tähtsaim oli ülemaakondlik rahvakoosolek detsembri alul, ja koostati mitmesuguseid kavu, märgu- ja nõudekirju, millede sisu aga määrasid vähem linnalised kui maainimeste nõuded. Kõigest sellest aga oleme juba kuulnud üldosas.

Midagi erilist pole öelda ka 1917. a. revolutsioonija sünnuste kohta. 1917. a. 12. okt. Tagalahes maabunud Saksa dessantvägede juhatus oletas Kuressaare juures venelaste poolt suuremat vastupanu, aga tegelikult ei teinud venelased Kuressaare kaitsmiseks mingeid jõupingutusi. Linna ümbruses peetud vähemate võitlustega püüti

hoida vabadena vaid taganemisteid. Juba sama päeva õhtul, mil Saksa väed maabusid Tagalahes, lahkusid Kuressaarest kõik staabid ja 10 000—12 000 meest Orissaare suunas, et pääseda üle Muhu mandrile. 5000 meest suundus siit samal õhtul Sõrvesse, lootes sealt transportlaevadega pääseda mandrile. Seepärast leidsid sakslaste poolt välja saadetud luurajad linna juba 13. okt. õhtul venelaste poolt täiesti mahajäetuna. Veel linnas viibiv Kuressaare komandant, polkovnik Popov, oli andnud alistumismärgina linna võtmed kohe sakslasile üle. Kui luurajad saadud andmed sakslaste operatsiooni juhtidele teatavaks tegid, saadeti veel samal õhtul väike ratturite ja jalaväesalk Kuressaare poole teele. Linna jõudsid need väed 14. okt. kl. 4 paiku ja vangistasid siin polk. Popovi ühes linnas laiali olevate 200 vene sõduriga. — Kuressaare okupatsiooniaegse ajaloo iseloomustamiseks puuduvad meil praegusel korral vastavad andmed. Novembri lõpul 1918. a. vabanes linn Saksa sõjavägedest. — Eesti aja alguse rahutus õhkkonnas puhkenud saarlaste mässu puhul Kuressaart ähvardavat mässuliste kätte langemise ohtu ja nende vastu võitlemiseks korraldatud omakaitse tööst ja tegevusest juba kuulsime käesoleva teose üldosas; seal antud iseloomustusele pole siinkohal lisada enam midagi uut ega iseloomustavat.

A
43494

122165